

DE DOORBRAAK VAN DE HERVORMING IN MIDDELBURG

De Middelburgse Gemeente als moederkerk in Zeeland

Overgenomen uit diverse geschriften,

waaronder:
De Hervorming in Zeeland,

Door
Dr. C. Rooze-Stouthamer

IN TWEE DELEN

Samengesteld door

W. Westerbeke

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2005

**Overgenomen uit:
Hervorming in Zeeland
Ca. 1520-1572**

Dr. C. Rooze-Stouthamer

**De Koperen Tuin
Goes
1996.**

Dr. C. Rooze-Stouthamer heeft een weergaloos en bijzonder goed gedocumenteerd werk geleverd met haar boek: *De Hervorming in Zeeland*. Enkele hoofdstukken worden geciteerd.

INHOUD DEEL I

VIII

Het voorspel van de troebelen van 1566

- **Het calvinisme en de leidende kringen in de steden**
- **De hervormde gemeenten als centrum van verzet tegen de regeringspolitiek**
- **Het smeekschrift der edelen**
- **Openbare prediking buiten de steden**
- **Overheidsmaatregelen**
- **Openbare prediking binnen de steden**

IX

De Beeldenstorm (augustus 1566)

- **Inleiding**
- **De voorbereidingen op Walcheren**
- **De beeldenstorm in de Zeeuwse steden**
- **De beeldenstorm op het platteland**
- **De houding van de geestelijkheid**
- **Het dilemma van de stedelijke gezagshandhavers**
- **Besluit**

X

Hervormd kerkelijk leven tot Pasen 1567

- **Verhouding tussen katholieken en hervormden in de steden**
- **Hervormde uitstraling vanuit Middelburg en Zierikzee**
- **De "gheusenkercke", volwaardig alternatief voor de oude kerk**

VIII

Het voorspel van de troebelen van 1566

Het calvinisme en de leidende kringen in de steden

Had het dopers gedachtengoed omstreeks 1560 zich zowel in de steden als op het platteland verbreid, het calvinisme vond zijn aanhang aanvankelijk hoofdzakelijk in de steden. De Walcherse steden herbergden in 1566 gemeenten van min of meer calvinistische snit, die zich met de steun van overzeese gemeenten sinds enkele jaren georganiseerd hadden. Wij zullen in het vervolg deze "calvinistische" gemeenten "hervormde" gemeenten noemen. Vermoedelijk heeft **Zierikzee** eveneens een vroege calvinistische organisatie gekend. De aard van de gebeurtenissen in het cruciale jaar 1566 wijst op een reeds bestaande, goed functionerende gemeente, die bovendien gediend werd door de ervaren predikant Jacob Jorisz. Baselis.

Wie waren nu lid van deze kerkelijke gemeenten? Als we mogen aannemen dat de samenstelling van de oudste kerkenraden die van de gemeenten weerspiegelde, dan rekruteerden deze aanvankelijk hoofdzakelijk in ambachtskringen. In ieder geval gaf de kleine burgerij wel de toon aan. Slechts twee namen van de Vlissingse kerkenraad zijn ons overgeleverd. Eén van hen is een smid.

De oude kerkenraad van Middelburg bestond uit een timmerman, een lijndraaier, een beeldsnijder, een schoenmaker, een goudsmid, een schaliedekker en een brandewijnman. Alleen Pieter Boreel vormde hier de uitzondering. Hij, een persoon van reputatie, koopman in vette waren, was dan ook niet alleen lid van de oude, maar eveneens van de veel deftigere (politieke) nieuwe kerkenraad. We komen daar nog uitvoerig op terug. En ook in Vlissingen telde de kerkenraad een rijk man onder zijn leden: de koopman Willem Jansz. (Cooman), dezelfde die we in 1558 onder het gehoor van Adriaan van Haamstede aantreffen.

Aanvankelijk evenwel aarzelden personen uit de leidende kringen meestal om zich openlijk aan te sluiten bij de hervormde beweging. Een beweging die, naar het geringschattend oordeel van schepenen Floris Cornelisz. van Grijskerke, *'veele genteene slechte (eenvoudige) lieden groepeerde.'* Hoe compromitterend was het niet zich onder het gezag van een kerkenraad te stellen die ook in de ogen van enkele andere schepenen slechts *'eenen hoop rabbauwen ende vyle (verachtelijke) personen (waren), die nyet te verliesen en hadden.'* De Walcherse kooplieden hadden immers wel heel wat te verliezen. Het wekt dan ook geen verwondering dat tot in 1564 van een openlijk geuite sympathie voor een nieuwe leer onder degenen die tot het schepenenambt werden voorgedragen, geen sprake is.

Volgens het getuigenis van de pastoors van Middelburg van augustus 1562, gedroegen o.a. Andries Jacob Oortsz., Simon Jansz. van Rome en Hendrik Bernardsz. zich geheel volgens de rooms-katholieke normen inzake biechten en communiceren. Een dergelijke verklaring, daterend van 14 september 1564, betreft onder anderen Andries Jansz. Brabander. mr. Adriaan de Proost, Jan de Hiniosa, Hugo Joosz. en Pieter de la Palma. Toch ontptopten al deze personen zich in 1566 als min of meer actieve aanhangers van de hervormde leer.

Is er een andere mogelijkheid om te achterhalen wanneer de hervorming in deze kringen doordrong? Laten we de carrière van de magistraten, die zich in 1566 openlijk bij de hervormden voegden, eens bezien. Wanneer waren zij aan het bewind gekomen? Behoorden ze tot een nieuwere lichting dan de katholieke geblevenen? Daartoe kijken we naar de lijsten van degenen die tussen 1559 en 1567 van stadswege werden voorgedragen voor het ambt van schepen of kiezer van de Wet. Van de 66 voorgedragenen waren er 20 personen (ruim 30%) die zich in 1566 ontpopten als openlijk sympathisant voor de hervorming.

In de eerste plaats vinden we onder hen magistraatspersonen die ook reeds in de vroege jaren vijftig aan het bewind geweest waren. Zo werd Arend Jansz. Boom in 1548 voor het eerst voorgedragen. Jan de Hiniosa in 1550, Pieter Haeck en Adriaan Claasz. in 1551 en Hugo Favouilla in 1553. Zij allen droegen nog vóór 1555 bestuursverantwoordelijkheid. In 1561 kwam naast hen duidelijk een nieuwe lichting naar voren. Dat viel ook de tijdgenoten op. Baljuw Pieter Haeck schreef de landvoogdes in zijn beoordeling van de voordrachtslijst van dat jaar *"dat de meeste part noyt 't schependom bedient hebben."* Bij deze nieuwelingen bevonden zich op de 13 voorgedragenen vijf personen die enkele jaren later steunpilaar zouden zijn van de plaatselijke hervormde gemeente. Ook in de volgende jaren zette deze tendens door. Is het toeval dat juist in 1561 de hervormde gemeente van Middelburg werd geïnstitueerd en haar expansie daarmee een solide basis kreeg?

Hoe vroeg en hoe vergaand het calvinisme vóór 1566 doordrong in dit milieu blijft hoe dan ook toch een duistere zaak. Dat was overigens reeds zo voor de tijdgenoten. *"Het is qualick om doene te informereren van yemants ghelove ofte opinie, verzuchtte baljuw Pieter Haeck in 1561, overmits die groote dubbelheyt diewelcke huyden daechs es regnerende in veel menschen. Zijn informanten, de parochiegeestelijken, verzekerden hem dat zij, al scheen een persoon noch zoe duechdelicken, niet affirmativelicken (met zekerheid) tonnen seggen wat hij waere. Wie kent die luyden van binnen?"*

Nog op 2 mei 1566 werd bij een tussentijdse schepenverkiezing Andries Jacob Oortsz. voorgedragen en benoemd. Niemand van de geraadpleegde Middelburgse autoriteiten informeerde de overheid te Brussel over Andries' religieuze voorkeur. Was geen van hen daarvan op de hoogte? De nieuwbenoemde schepen zou zich in diezelfde zomer toch uiterst actief betonen op alle fronten van het calvinistisch leven.'

Weten we over Middelburg op dit punt weinig met zekerheid te melden, voor de andere Zeeuwse steden ontbreken ons de inlichtingen dienaangaand geheel. Pas naarmate het jaar 1566 voortschreed zou er meer duidelijkheid komen in de stedelijke verhoudingen.

De hervormde gemeenten als centrum van verzet tegen de regeringspolitiek

Gaandeweg was de tegenstand tegen de regeringsopvattingen van koning Filips II tijdens de vroege jaren '60 gegroeid. Unificatie en centralisatie, meer macht voor de vorst en zijn ambtenaren, waren de kenmerken van de vorstelijke politiek. Het historisch gegroeide, delicate evenwicht van machten en krachten in de Nederlanden werd daardoor brutaal doorkruist. Verzet in vele lagen van de bevolking was dan ook een logisch antwoord.

Eén aspect van die vorstelijke politiek houdt ons hier speciaal bezig: **de ketterijvervolging**. Zoveel weerstand riep de onverbiddelijke manier waarop de centrale regering deze kwestie aanvatte op, dat alle andere problemen hierdoor op achtergrond raakten.

1e. Steeds luider werden de protesten tegen de plakaten, tegen de inquisitie, tegen de wijze waarop nieuwgelovigen de mond gesnoerd of het leven benomen werd. De hoge adel verhief als eerste in het openbaar haar stem en bepleitte een zachter optreden tegen de ketters. De lagere adel, katholiek en protestant, sloot zich aaneen tot een verbond uit protest tegen de gang van zaken en bood de landvoogdes tijdens een indrukwekkende manifestatie op 5 april 1566 te Brussel een smeekschrift aan, waarin herziening van de godsdienstpolitiek werd bepleit. De politieke hemel werd zeer bewolkt.

Ook op economisch gebied zag het er vrij somber uit. De jaren voorafgaand aan 1566 waren crisisjaren. Snel stijgende graanprijzen, een uitzonderlijk strenge winter, dreiging van welvaartsvermindering voor sommigen, van hongersnood en werkloosheid voor anderen, met op de achtergrond het Engels-Nederlands conflict: de onveiligheid van het bestaan kwam in deze tijd wel zeer pregnant naar voren.

In deze sfeer van politieke en religieuze spanningen en van sociale onrust verkondigden getrainde predikanten, omringd door een vastberaden kring medestanders, een leer die nieuw uitzicht leek te geven. Het kan dan ook niet verwonderen dat deze militante kringen, de hervormde gemeenten naar calvinistisch model, vrij snel tot de kernen werden, rond welke opstandige gevoelens zich groepeerden. De vroegste uitingen komen we tegen in het zuiden: in Doornik en Valencijs trokken in september 1561 urenlang psalmzingende groepen mensen door de straten, een uitdagende doch vreedzaam verloopende manifestatie. Maar de tekenen van verzet werden spoedig grimmiger: *geloofsgevangenen te Valencijs werden in 1562, reeds staand op de brandstapel, met geweld door hun medestanders bevrijd*. En in het roerige Westkwartier van Vlaanderen hielpen hervormden hun geloofsgenoten soms met de wapens in de hand uit de gevangenis ontsnappen. Hier vonden ook echte massademonstraties plaats: de gewapende preek in de open lucht te Boeschepe op 12 juli 1562 trok enkele honderden toehoorders.

Het waren de hervormde gemeenten, geleid door hun kerkenraden, die als actiegroepen fungeerden en de ruggengraat van het verzet vormden. Nauw contact onderhielden zij daarbij met de Engelse vluchtelingenkerk. Vooral de gemeente van Sandwich steunde daadwerkelijk de verzetsacties of nam zelf initiatieven. Van de kerkenraden kwam de stimulans die de lagere adel voortdreef. Zij, de kerkenraden, waren in staat zonodig gelden bijeen te brengen, zoals later nog zal blijken. Hun stem spreekt uit de tekst van het verbond der kooplieden, tegenhanger van het adelsverbond. Kooplieden immers maakten een belangrijk deel uit van de gemeenten die in 1566 de toon aangaven. Dat was het geval in Antwerpen, dat was eveneens het geval in Doornik en Valencijs. Het is niet toevallig dat steeds de kooplieden op de voorgrond traden. Zij genoten binnen het calvinisme in de Nederlanden van een speciaal statuut. Reeds de synode van 26 april 1563 liet de plaatselijke gemeenten vrij om de kooplieden toe te staan zich te verenigen en zelf een ouderling en diaken te kiezen die over hen gezag zou hebben.

De rol van de synoden, waar vertegenwoordigers van de gemeenten uit de Nederlanden, soms ook uit Engeland, elkaar ontmoetten, waar problemen besproken

werden en gezamenlijk besluiten genomen, is van het grootste belang geweest voor de opbouw van een landelijke hervormde kerk.

De oudste vermelding van een **synode** betreft de vergadering die in **mei** van het jaar **1562 te Antwerpen** gehouden werd. In de daarop volgende jaren kwamen de gemeenten regelmatig op die manier samen. Wij weten niet sinds welke datum de Zeeuwse gemeenten hierbij betrokken waren; dat zij nog vóór 1566 vertegenwoordigd waren, staat evenwel vast. Op een voorgenomen synodevergadering in het voorjaar van 1565 verwachtte men te Antwerpen, naast afgevaardigden uit Vlaanderen en Engeland (Sandwich), ook de *deneren* (dienaren, predikanten) *uit Selant*.

Antwerpen was het centrum van de calvinistische beweging in de Nederlanden. Met recht wordt zij de hoofdstad van het calvinisme in de Nederlanden genoemd. Deze gemeente, reeds tien jaar geleden geïnstitueerd, telde invloed-rijke leden, beschikkend over kapitaal en relaties, Marcus Perez, Martin Lopez, Karel en Cornelis van Bombergen en andere grote kooplieden. Hier vonden vrijwel alle synoden van de hervormde gemeenten in de Nederlanden plaats en in de perioden tussen de synoden nam de kerkenraad van Antwerpen de lopende zaken waar. Het toonaangevende Antwerpen, het oproerige Vlaanderen, het radicale Sandwich: dat waren daar de gesprekspartners voor de Zeeuwse gemeenten. Zeeland was dus ten nauwste betrokken bij de snelle evolutie die de hervormde beweging tussen 1560 en 1566 doormaakte. Een proces waarbij een verbrokkeld geheel van kleine kernen met overwegend plaatselijke belangen zich ontwikkelde tot een stevige organisatie van gemeenten, gevat in een synodale structuur, een uiterst belangrijke factor in het politieke spel in de Nederlanden.

Het smeekschrift der edelen

Grote indruk had de lange stoet van edelen gemaakt die op 5 april 1566 door de Brusselse straten trok. Meer dan 200 leden van de Nederlandse adel namen het openlijk op voor hun vervolgde medemens, in een poging de landvoogdes te bewegen tot een andere, mildere, godsdienstpolitiek. En de aanbidding van het smeekschrift aan Margaretha van Parma op die bewuste dag maakte geen eind aan hun actie. De werving van medestanders ging voort. Uiteindelijk telde hun rekest, waarin om opheffing van de inquisitie en schorsing van de plakkatens werd verzocht, nog enkele honderden ondertekenaars meer. De landvoogdes wist niet goed raad met deze situatie en haar reactie was dan ook voor meerdere uitleg vatbaar. Er was in haar vage antwoord sprake van matiging en van grotere discretie bij de vervolgingen, zonder dat evenwel duidelijk werd hoe ver dit nieuwe beleid dan wel zou strekken. Maar wie positief voorin-genomen was, meende er een echte koerswijziging in te bespeuren.

Wat bracht dit gebeuren op de Zeeuwse eilanden teweeg?

In de eerste plaats moeten we vaststellen dat Zeeland nauwelijks vertegenwoordigd was bij de ondertekenaars van het smeekschrift. Slechts vier personen die namen van oude adellijke Zeeuwse geslachten dragen, zijn ons bekend. In de eerste plaats Jacob van Kats, die in Haarlem woonde, en de beide broers uit het van oorsprong Zeeuwse geslacht Van Renesse, Jan en Gerrit, die eerder tot de Utrechtse adel gerekend moeten worden, al waren ze nog steeds gegoed in Zeeland. Verder Filips van Wissekerke, in Brabant en Vlaanderen verblijvend. die op het laatst van zijn leven, door schuldenaars

achtervolgd en slechts vergezeld door zijn vrouw en één dienaar, uitweek naar Middelburg, waar hij omstreeks 21 september 1568 stierf.

Wel komen er op de lijsten van ondertekenaars verscheidene edelen uit "buitenlandse", voornamelijk Hollandse kring voor, die in Zeeland ambachts-gerechtigd waren. Al bij al moeten we evenwel concluderen dat het Zeeuwse aandeel in de protestbeweging van de lagere adel tijdens het voorjaar van 1566 haast onbestaand was.

Diverse redenen werden hiervoor reeds aangevoerd. In de eerste plaats zou de Zeeuwse adel, overwegend rooms- en koningsgezind als ze in de volgende jaren bleek te zijn, waarschijnlijk ook in het begin van 1566 niet direct geneigd geweest zijn tot nieuwigheden. Vervolgens zou ook de specifieke Zeeuwse regeringsvorm, waarbij de Eerste Edele de hele adel vertegenwoordigde, een onafhankelijke persoonlijke opstelling verhinderd hebben. Een verdere verklaring voor het feit dat de Zeeuwse adel het liet afweten, werd gezocht in de opgetreden verarming, als gevolg van de inundaties van de laatste 35 jaar. Geen van deze argumenten is steekhoudend.

In de eerste plaats moet de helft van de ondertekenaars van het Compromis tot de katholieken gerekend worden, zodat de Zeeuwen in dat opzicht niet in een uitzonderings positie verkeerden.

Ten tweede lieten edelen, als de Van Kruiningens bijvoorbeeld, zich de mond zo maar niet snoeren.

Tenslotte had de Zeeuwse adel zijn goederen zodanig verspreid liggen dat de opgetreden overstromingen hen in het algemeen niet direct aan de rand van de armoede brachten.

Een belangrijke factor lijkt ons wel het ontbreken van een inspirerende figuur. Lodewijk van Nassau was weliswaar belast met de werving van leden voor het Compromis van Zeeland, maar van zijn activiteiten in dit opzicht is ons niets gebleken. In Holland lag dat veel duidelijker. Daar kon de meeslepende Hendrik van Bredecode, onvermoeibaar in de weer om door persoonlijk bezoek mensen te overtuigen tot aansluiting, mede verantwoordelijk worden gesteld voor het grote contingent ondertekenaars uit Holland. Het is ook in dit gewest, en niet in Zeeland, dat de rentmeester van Beosten Schelde, Bruninck van Wijngaarden, tijdens een bezoek op de zondag voor Pinksteren 1566 aan zijn zwager Steven van Blitterswijk in Leiden verzocht werd het rekest te ondertekenen. Tot ondertekening kwam het naar zijn zeggen evenwel niet.

Onkundig van de feiten was men intussen ook in Zeeland niet gebleven. Het vage antwoord van landvoogdes Margaretha op het smeekschrift liet hoop op en ommekeer. Zo gelastte zij op 9 april de beide rentmeesters in het Zeeuws gebied *om met alle modestie, discretie en wijsheid te werk te gaan* waar het de religie betrof. Kopieën van deze brief werden, vergezeld van de tekst van het verzoekschrift der edelen, over het grondgebied verspreid, zodat iedereen kon weten dat er een nieuwe wind leek te waaien.

Lang lieten de gevolgen voor de protestantse gemeenschap niet op zich wachten. Het, naar het zich liet aanzien succesvolle, pleiten voor een liberaler Godsdienstpolitiek door aanzienlijken uit alle Nederlanden was *voor diversche personen van estimacie ende rijcke van goede* op Walcheren het sein zich op hun beurt openlijk met de hervormingsbeweging in te laten. *Corts naerdat de Heere van Brederoede ende andere zijn consorten (medestanders) gepreseneert hadden requeste aen de*

hertoginne, aldus baljuw Tjomme (Tzommo) Rollema, bekenden verscheidene vooraanstaanden in Middelburg openlijk kleur.

Zo waren zij in juli 1566 op te merken bij de openbare preek te Brigdamme, die hierna ter sprake zal komen. De *prudents* hadden daarmee hun voorzichtigheid laten varen en stonden tot actie gereed. De steun van deze invloedrijke groep uit kooplieden- en magistraatskringen was voor de hervormde gemeenten van zeer grote betekenis.

Nog meer wind in de zeilen kregen de Walcherse gemeenten door de terugkomst van vluchtelingen die om geloofsredenen het land hadden verlaten. Het bericht dat de landvoogdes belangrijke toegevingen aan de verbonden edelen gedaan zou hebben, deed velen, afkomstig uit Veere, Vlissingen en Middelburg, naar Walcheren terugkeren.

Alle troeven waren nu voorhanden: waar kooplieden en magistraten garant stonden voor macht en kapitaal, brachten deze ballingen hun weerbaarheid en lijnrechte overtuigingen mee. Op die manier konden de Walcherse gemeenten uitgroeien tot sterke bastions. De kerkenraden, de consistories, maakten onmiddellijk gebruik van de versoepeling van de regeringspolitiek. Doelbewust poogden zij daarbij hun politieke invloed zo groot mogelijk te maken. *Die gheene die suspect zijn (kiesen) altijt volck van haire qualificatie* klaagde Karel van Brimeu, graaf van 'Wegen, die, zoals wij zullen zien, in de zomer van 1567 namens de centrale regering als gouverneur te Middelburg verbleef.

De Middelburgse hervormden handelden daarmee in overeenstemming met een synodale aanbeveling. Op een niet nader aangeduide synodevergadering was immers uitgesproken dat de kerkenraden er naar moesten streven hun eigen schepenkandidaten in het stadsbestuur te doen verkiezen.

Openbare prediking buiten de steden

Nu de aarzelende houding van de landvoogdes matiging bij de uitvoering van de plakaten beloofde, nu ballingen terugkeerden en invloedrijke burgers zich aan hervormde zijde schaarden, leek voor de hervormde gemeenten de tijd gekomen in de openbaarheid te treden. Niet langer clandestien, maar zelf-bewust en openlijk belegden ze voortaan hun bijeenkomsten.

Onbekend was het verschijnsel van openluchtsamenkomsten niet. Reeds in 1558 organiseerde Adriaan van Haamstede veldpredikaties in de omgeving van Antwerpen. Voorapin Vlaanderen, in he't Westkwartier, vonden ze omstreeks 1560 frequent plaats.' Ook in Zeeland is een enkele maal sprake van vergaderingen van *sectarissen* in open lucht.

Maar sinds de junimaand van de bewogen zomer van 1566 werden de samenkomsten zo massaal bijgewoond en werd de zelfbewuste houding van de calvinisten zo duidelijk ten toon gespreid, dat we van een nieuw fenomeen kunnen spreken. Duizenden mensen kwamen bijeen. Niet lukraak en spontaan vonden deze massamanifestaties plaats. Achter deze beweging stond een organisatie: *de plaatselijke gemeenten, in juni 1566 te Antwerpen weer in synodevergadering bijeen*. Hier werd besloten de heimelijke samenkomsten te vervangen door prediking in het openbaar waarmee reeds hier en daar een aanvang was gemaakt.

Op 13 juni vond in Antwerpen de eerste grote openluchtpreek plaats. Van het zuiden uit verbreidden de predikaties zich nu in noordelijke richting.

Zowel op Walcheren als op Schouwen vond het voorbeeld van Antwerpen en andere hervormde gemeenten uit het zuiden spoedig navolging: ***op 30 juni 1566 had bij Slobberduin, in de duinen van Dishoek onder Koudekerke, de eerste grote bijeenkomst van hervormden in de open lucht plaats.***

Het betrof een gezamenlijk initiatief vanuit de drie Walcherse stedelijke gemeenten. De schoenmaker Adriaan Jeroensz. Obry, predikant van Veere - spottend *doctor Leest* genoemd - leidde de samenkomst en vanuit Veere, Vlissingen en Middelburg waren de toehoorders naar Dishoek gekomen. Op dit punt zijn de ondervraagde getuigen eenstemmig: de eerste hagenpreken op Walcheren werden vrijwel uitsluitend bijgewoond door stedelingen. Landzaten zag men er nauwelijks, afgezien van enkele Koudekerkenaars, nieuwsgierig geworden door de talrijke vreemdelingen die in de vroege morgen hun dorp passeerden. Deze eerste bijeenkomst was uitstekend georganiseerd. Zorgvuldig was de plaats, een afgelegen duinvallei, gekozen. Wachten waren uitgezet om de veiligheid te waarborgen en mensen de juiste plaats te wijzen.

Zo werd Hendrik Jansz. Brabander, een van de nieuwsgierige inwoners uit Koudekerke, de weg gewezen met de woorden: *Gaet die pat op, daar zal u `t woert Gods te rechte gepredickt worden.* Cornelis Cornelisz. uit diezelfde groep, die de wachter angstig toevertrouwde: *Wij waeren al vervaert, oft yet anders waere ende commen met vreesse gevolcht, werd door deze gerustgesteld: Gaet vrij duere, u en zal nyet misschien* (niets kwaads overkomen).

En zo was het ook. Toen de Koudekerkenaars - onder wie ook pastoor Joris Hamuyt - de duinvallei betraden, zagen en hoorden ze daar een menigte van ongeveer 300 zingende mensen. Daarna hield Obry een preek over *de epistole ende de evangelie* en de bijeenkomst werd besloten met het zingen van psalm 118 vers 5.

De plaats van samenkomst lag binnen het rechtsgebied van de rentmeester van Bewesten Schelde. Deze zond zijn stadhouder met enkele dienaars en een notaris ter plaatse. Te laat arriveerden zij evenwel in Dishoek; de menigte was reeds uiteengegaan.

Ook de tweede grote prediking vond plaats binnen zijn jurisdictie. Ditmaal lag de plaats van samenkomst centraler. In **Brigdamme**, een halfuur gaans slechts van Middelburg, maar wel net gelegen buiten het stedelijk rechtsgebied. De Middelburgers konden op die tweede juli te voet komen, van Veere en Vlissingen uit reed men per wagen naar Brigdamme. Geschiedde de eerste preek nog ongewapend, ditmaal waren er meer voorzorgsmaatregelen getroffen. De menigte - geschat op 1.500, à 2.000 man - was gewapend *met zincroeren, bussen ende ander geweer*. Na afloop van de predikatie wisselde Adriaan Obry van mantel en vertrok te paard, omringd door een lijfwacht.⁶⁰

Op **Schouwen** begonnen de hagenpreken precies een week later. Op zondagmiddag 7 juli, tussen drie en vier uur, kwamen 300 à 400 mensen bijeen bij **Noordgouwe**, op een mijl afstand van Zierikzee, om Jacob Jorisz. Baselis aan te horen. Deze, een wever, afkomstig uit Vlaanderen, fungeerde (misschien reeds enkele jaren) als predikant van de hervormde gemeente te Zierikzee. In deze gemeente moeten we dan ook wel de initiatiefnemer zien van de Schouwse hagenpreken. Van alle kanten kwamen hier de toehoorders, zowel uit stedelijke centra als Zierikzee en Brouwershaven, als uit de omliggende dorpen. Het bleef niet bij een eenmalige gebeurtenis.

Twee weken later, weer op een zondag, vond de volgende samenkomst plaats, in het midden van het eiland Schouwen, bij Kakkersweel. Staande op de dijk bij de weel zag men de torens van Zierikzee aan de zuidkant van het eiland en in het noorden, op gelijke afstand de Sint-Nicolaaskerk van Brouwershaven. Van bewapening of andere voorzorgsmaatregelen was op Schouwen blijkbaar geen sprake. Toch liepen de aanwezigen geen enkel gevaar. Wat was namelijk het geval? Rentmeester Bruninck van Wijngaarden, die twee weken eerder te laat ter plaatse gekomen was om iets te kunnen uitrichten, was bij de tweede prediking op 21 juli wel op tijd aanwezig. Toch moest hij noodgedwongen machteloos blijven toezien. Met *hooghe woorden* eisen dat iedereen huiswaarts zou keren, was het enige dat hij kon doen. Want niet in zijn rechtsgebied, zoals hij verwacht had, maar op een dijk, gelegen aan de rand van het rechtsgebied van Zierikzee was de menigte samengekomen. Daar was alleen de stadsbaljuw bevoegd. De rentmeester moest onverrichter zake terugkeren en de preek kon ongestoord voortgang vinden, want ook de stedelijke autoriteiten waren niet in actie gekomen. Zij verkeerden eveneens in de mening dat de bijeenkomst buiten hun rechtsgebied werd gehouden.

Wie dus de openluchtsamenkomsten leidden is bekend: de predikanten van de stadsgemeenten.

- Op Walcheren waren dat Gelein Jansz. d'Hoorne, predikant van Middelburg en Vlissingen en Adriaan Jeroensz. Obry, predikant van Veere;
- op Schouwen Jacob Jorisz. Baselis, de predikant van Zierikzee.

Wie ze organiseerden is daarmee ook wel duidelijk: de gemeenten in onderling overleg.

Minder eenvoudig is het antwoord op de vraag wie de toehoorders waren. Met welke motieven kwamen mensen af op deze nieuwe manifestaties? Volgens de magistraat van Veere was de toeloop als volgt te verklaren: "*Vele volcx quarn ... soe om nyeuwicheyt, curieusheyt, als andersins serieuselick.*"

Laten we beginnen met de laatsten: diegenen die de bijeenkomsten *serieuselick* bezochten. Zij zullen voornamelijk afkomstig geweest zijn uit hervormde stedelijke milieus. In essentie zijn de hagenpreken samenkomsten van kerkelijke gemeenten. Vaak, niet altijd, werden ze ook op zondag gehouden. Met name de eerste hagenpreken, die van 30 juni in Dishoek en die van 7 juli in Noordgouwe, waren duidelijk gericht op insiders. Zeer weinig was naar buiten uitgelekt. Rentmeester Bruninck van Wijngaarden verklaarde dat de vergadering in Noordgouwe *soe bedectelijck geschiet es, dat noch ick, noch nyemant van d'officieren oft mijne gecommiteerde daervan yet te vooren hadde cunnen verstaen*. Ze hoorden het bericht pas na afloop van de preek.

Ook zijn collega in Bewesten Schelde, Filibert van Serooskerke, reageerde te laat. Diens stadhouder, Jan Turck, arriveerde pas rond het middaguur in **Dishoek** toen ook hier de menigte reeds uiteengegaan was. Deze samenkomst was dan ook vroeg begonnen. Het begon nog maar net licht te worden, toen kleine groepjes Middelburg verlieten om omstreeks vijf uur in de duinen aan te komen. We zien hier de hervormde gemeente van Middelburg op stap, om samen met die van Veere en Vlissingen een buitendag te houden.

Op deze dag bleek hoe nuttig de aanstelling van notaris Richard van de Varent en Jacques Foy tot zangmeesters geweest was. Er was blijkbaar duchtig geoefend. Cornelis Cornelisz. uit Koudekerke die aarzelend de Middelburgers naar de duinen

volgde, werd aangemoedigd met de woorden: *Wilt ghij goede salmen hoiren singen ... gaet dien pat op*. In de duinvallei aangekomen hoorde hij inderdaad de hele menigte *overlydt singen*. Een aanwijzing temeer dat het hier een groep betrof die gewoon was aan de hervormde kerkelijke gebruiken.

Met Cornelis Cornelisz. en zijn metgezellen komt een andere categorie toehoorders in zicht: *degenen die uit nveuwichevt of curieusheyt aanwezig waren*. Wat nieuw is trekt aan en nieuwsgierigheid doet volgen. We zien dat bij de genoemde Koudekerkenaars. Hoewel ze de zaak niet helemaal vertrouwden, gingen ze toch de vreemdelingen achterna de duinen in. Wanneer dan het aantal toehoorders op Walcheren binnen enkele dagen met ca. 500% toegenomen blijkt te zijn, is het zeker dat het aandeel nieuwsgierigen, sensatiezoekers of - positiever - geïnteresseerden, als gevolg van grotere publiciteit, nog sterker gestegen zal zijn. Onder hen bevonden zich bijvoorbeeld ook de waarnemers die de rentmeester steeds secretelick (in 't geheim)ter plaatse zond. Hen allen rekenen tot de hervormde gemeenten, hoe ruim ook gemeten, zou stellig een grove vertekening opleveren.

Overheidsmaatregelen

In alder diligentie bracht de bode van rentmeester Filibert van Serooskerke het nieuws van de eerste openluchtpreek naar Brussel" en met dezelfde snelheid ook volgde de reactie van de landvoogdes. Reeds op 2 juli gaf ze de rentmeester opdracht deze zaak de grootst mogelijke aandacht te geven en vooral niets onverlet te laten om de predikant in handen te krijgen. Op datzelfde moment zat ook Van Serooskerke weer aan zijn schrijftafel om de landvoogdes op de hoogte te brengen van de tweede predikatie die juist op die dag te Brigdamme gehouden was. De bespreking van zijn schrijven stond op 4 juli op de agenda van de Raad van State. De volgende dag reeds ging er een brief uit van de centrale regering die de rentmeester concretere actiemiddelen in handen gaf. Een nieuw plakkaat was inmiddels van regeringswege uitgevaardigd, waarbij alle heimelijke en openbare vergaderingen verboden werden. Als publicatie hiervan niet voldoende effect zou hebben, was het zenden van krijgsvolk een bijkomende mogelijkheid. Ook de magistraat en de baljuw van Middelburg ontvingen brieven van gelijke strekking met de aanbeveling eendrachtig samen te werken om deze dreigende ontwikkelingen te stuiten.

Aan beide rentmeesters werd de tekst van het 3 juli-plakkaat ter publicatie toegezonden. In Beoosten Schelde gebeurde dat ook: zowel in de stad Zierikzee op 8 juli, de dag na de eerste hagenpreek op het eiland, als op het platteland. Bewesten Schelde kreeg eveneens op de gebruikelijke wijze, door middel van een rondreizende bode, kennis van het plakkaat." Maar in Middelburg werd de publicatie op de lange baan geschoven. *Om de loop des tijts wille*, verklaarde de magistraat later zeer neutraal. En daarmee bedoelde zij dat de situatie binnen Middelburg in juli 1566 zo gespannen was, dat ze een openlijke afkondiging niet aandurfde. Eerst zou er een commissie gevormd worden met de rentmeester en de baljuw om de zaak te bekijken.

De stad **Veere** verschool zich comfortabel achter Middelburgs weigerende houding. *Aengesien dat 't selve te Middelburch eerst nyet gepubliceert en was, gelijk men van allen ouden tijden gewoonlick ende schuldich es te doene*, kon ook de afkondiging van het plakkaat te Veere volgens het stadsbestuur niet plaatsvinden. **Vlissingen, Westkapelle en Domburg** volgden dezelfde redenering.

Toch leefde er, ook in deze steden, sterke bezorgdheid over het massale karakter dat de openluchtsamenkomsten gingen aannemen. Veere vaardigde op 20 juli zelf een verbod uit op bijwoning van preken.

Vlissingen hield de poorten gesloten om inwoners te beletten de buitenpreken bij te wonen en riep op aansporing van de landvoogdes op 27 juli de schutterij bijeen om hen te wijzen op de gevaren die het bijwonen van deze manifestaties voor de stad inhield.

Zierikzee had een bredere kijk op de zaak. Hier besliste de Raad, nadat de eerste predikatie had plaatsgevonden, tot de afkondiging van het 3 juli-plakkaat. Verder moest er toezicht gehouden worden op de in de stad verblijvende vreemdelingen, de sleutels van de stadspoorten dienden gecontroleerd en de nachtwacht verscherpt.

Maar de Raad zag verder. Om een dam op te werpen tegen de zuigkracht van de nieuwe leer was er geen beter middel dan het bevorderen van *een goede ende neerstighe contrarye predicatie*.

Het kapittel van Zierikzee kreeg het verzoek te zorgen voor een goede prediker die deze taak op zich kon nemen *in alle soetheit, lieffelicheit ende discretie*. Maar verder ging men in Zierikzee niet. Een voorstel om wachten bij de stadspoort te plaatsen, waardoor mensen belet zouden worden de voorgenomen preek van 21 juli buiten de stad bij te wonen, werd afgestemd. En toen deze predikatie eenmaal gehouden was, zag de magistraat daarin geen aanleiding om de landvoogdes of de stadhouder, Willem van Oranje, op de hoogte te stellen. Men was veeleer geneigd alles op zijn beloop te laten.

In de moeilijkste positie verkeerde **de stad Middelburg**. Ook hier trachtte men maatregelen te nemen. De stadspoorten werden wel niet gesloten zoals in Vlissingen, maar het werd de stedelingen wel uitdrukkelijk verboden de preken bij te wonen. Als nergens anders onderkende men hier de gevaren die een roerige massabeweging meebracht voor de rust in de stedelijke samenleving en de stabiliteit van de handel. Reeds was in een brief uit Brussel het woord "krijgsvolk" gevallen. De angst voor de ontstemming van de koning, en wat die kon meebrengen, inkwartiering, verlies van privileges en achteruitgang van de handel, drukte hier zwaar. Zo zwaar dat de stad in overleg met de baljuw en de rentmeester tot een hoogst ongebruikelijke stap besloot: *overleg met de hervormde predikant*. Daartoe werd contact opgenomen met de lijndraaier Adam Jansz., van wie het gerucht ging *dat hij van huerlieder volcke ende secte was*. Deze, ouderling van de hervormde gemeente, verklaarde zich bereid als tussenpersoon te fungeren, om zo een gesprek mogelijk te maken.

De wijze waarop de ontmoeting tot stand kwam, is typerend voor de verhoudingen in Middelburg in juli 1566. Hoewel de baljuw en de rentmeester later verklaarden dat zij het waren die de hervormden ontboden hadden, laten de feiten juist een omgekeerde machtsverhouding zien: pas als aan hun voorwaarden was voldaan, wilden de hervormden het gesprek aangaan. Zij duiden de plaats van samenkomst aan, zij eisten een vrijgeleide en bovendien stelden zij de voorwaarde dat er slechts een kleine deputatie van stadswege mocht verschijnen. Op al deze condities kregen ze genoegdoening en de bijeenkomst kon doorgang vinden. En zo begaven rentmeester Filibert van Serooskerke, baljuw Tjomme Rollema, stadspensionaris Hugo Bonte en de beide burgemeesters Adriaan Claasz. en Adriaan Jacob Joosz. zich omstreeks 13

juli onder geleide van Adam de lijndraaier *secretelick* op weg naar de afgesproken plaats buiten de stad *wesende bij Nyeuwen Have*.

Daar stonden de twee Walcherse predikanten, Adriaan Obry van Veere en Gelein d' Hoorne van Vlissingen / Middelburg, hen reeds op te wachten. Zij waren vergezeld van leden van de Middelburgse kerkenraad, Samson Moreys, Pauwels Christoffelsz. en Meis de schaliedekker.

Ook Jan Reygersberch en Willem Jansz. Cooman, afgevaardigden van de Veerse en Vlissingse gemeente, waren daar aanwezig met meerdere niet met name genoemde personen. *Met dit raspailen van volcke* - de woorden zijn van baljuw Rollema - moest de deftige deputatie uit Middelburg nu onderhandelen.

De gang van het gesprek is vrij goed te reconstrueren aan de hand van de getuigenverklaringen die de vijf afgevaardigden in het najaar van 1567 aflegden. De rentmeester en de stadspensionaris openden het gesprek uiterst formeel met het doen *van seecker vertooch ende verrnaen ... van den placcaeten ende ordonnantien van der Conincklijcke Majesteit ende van zekere missive brieven van de hertoghinne regente* (de landvoogdes).

Maar de toon wijzigde al snel toen zij de hervormden voorhielden welke narigheden er zouden volgen als de predikaties niet onmiddellijk werden gestaakt. Met het dringende verzoek om de eerstvolgende zondag niet te preken, eindigden zij hun toespraak.

De reactie van hervormde zijde was afwijzend. Hun geweten stond hun niet toe het preken te staken en bovendien was de zondagspreek reeds overal aangekondigd. Toch waren de hervormden blijkbaar wel wat onder de indruk van de gevaarlijke situatie, *de dangieren*, die de Middelburgse deputatie hen voorhield. Een compromis kwam tot stand: de zondagspreek zou wel doorgang vinden, maar in de daaropvolgende week zouden de hervormden zich onthouden van verdere preekactiviteiten. In die tussentijd konden zij dan te rade gaan bij de kerkenraden van Antwerpen en Gent om een gedragslijn voor de komende tijd te bespreken. Met dit voorlopig resultaat kon de delegatie naar Middelburg terugkeren.

Een week later lieten de hervormden bij monde van Adam de lijndraaier en Samson Moreys weten dat zij gereed waren voor een tweede ontmoeting. Weer begaf dezelfde deputatie, met de twee hervormden als gids, zich op weg buiten de stad. Tussen twee boomgaarden, bij *'t Geldeloose paetgen*, wachtte hen daar dezelfde groep mensen als de eerste keer, vastberadener dan ooit. Het advies van de zuidelijke kerkenraden was ondubbelzinnig geweest: de preken moesten doorgang vinden. God zelf had het zo voorzien en men moest Hem meer gehoorzaam zijn dan de mensen. Dat deelden de predikanten de vijf Middelburgers mee. De brieven van de landvoogdes hadden daarbij voor hen geen enkele waarde. Zij had maar een beperkte bevoegdheid en vermocht – steeds gezien door de ogen van de hervormden – niets zonder de **prins van Oranje**, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, **de graaf van Egmond**, stadhouder van Vlaanderen en Artesië en **de graaf van Home**, stadhouder van Gelre en Zutphen, allen ridders van de orde van het Gulden Vlies.

Door hen, de hoogste adel van het land, meenden de hervormden zich gesteund te mogen weten. Zij ondernamen hier op Walcheren *niets sonder last ende consent van de edelen en de heeren van den oordene* (orde). Hoe de Middelburgse overheidspersonen zich ook inspanden, hier viel niets meer op af te dingen en met lege handen moesten zij naar de stad terug keren.

Een soortgelijke ontmoeting heeft ook in **Vlissingen** plaatsgevonden. Tweemaal heeft een deputatie uit de magistraat contact gezocht met Gelein d' Hoorne, om hem te verzoeken het preken te staken. Ook hier vonden de gesprekken plaats buiten de stad. De ordehandhavers stonden voor een onmogelijke taak. In de eerste plaats maakte de scheiding in diverse rechtsgebieden een slagvaardig beleid zeer moeilijk.

We zagen hoe de rentmeester op **Schouwen**, met het plakkaat in de hand, werkeloos moest toezien hoe Jacob Jorisz. op 14 juli juist buiten zijn ambtsgebied zijn toeoorders toesprak.³ Ook de Vlissingse baljuw vermocht Gelein d'Hoorne niet gevangen te nemen, omdat hij steeds buiten de stedelijke rechtsgrenzen optrad.

Door de nood gedwongen kwam nu een zekere vorm van samenwerking tot stand. Zo horen we van overleg in Beosten Schelde tussen de rentmeester, de baljuw en de magistraat van Zierikzee." In Bewesten Schelde nam de rentmeester op aansporing van de landvoogdes, contact op met de stedelijke overheden op Walcheren, om samen te trachten de preken te beletten en de predikant gevangen te nemen.^o Resultaten lijkt dit niet opgeleverd te hebben. Te weinig manschappen konden ingezet worden om krachtdadige acties te ondernemen. De baljuw van Middelburg beschikte slechts over drie à vier dienaars'; de rentmeesters wellicht over niet meer. Wat kon zo'n klein groepje uitrichten tegenover een menigte van vele honderden? Een menigte die dan nog bewapend was en bovendien zeer vijandig gezind tegenover vertegenwoordigers van het wereldlijk gezag die de preken kwamen bijwonen. Dreigementen van '*hemlieden te smijten ende onder voeten te worpen*' hadden de dienaars van rentmeester Filibert van Serooskerke zo bang gemaakt dat deze de grootste moeite had zijn ondergeschikten een tweede maal te bewegen om als waarnemer een predikatie bij te wonen. De voorhanden middelen bleken dus onvoldoende om de golf van openluchtsamenkomsten te stuiten.

Reeds hadden buiten **Veere**, *omtrent der galge*, nog grote bijeenkomsten plaatsgevonden in een wei die bij Jaspar Coninx in gebruik was. Op zondag 7 juli, ommegangsdag, en ook de volgende dag, kwamen hier volgens een schatting van Filibert van Serooskerke, meer dan 2.000 mensen bijeen om de Veeerse predikant Adriaan Obry aan te horen.

Ook tussen Middelburg en Vlissingen werden verscheiden openluchtvergaderingen georganiseerd, bij **Abeele**, onder de West-Souburgse molen en onder de molen bij de Vlissingse poort. De dienaars van de rentmeester, die wel aanwezig waren maar niet durfden ingrijpen, troffen hier meer volk aan dan ooit tevoren.

Ook op **Schouwen** werden na 21 juli nog regelmatig bijeenkomsten – *dagelijcx volgens de Raad* – gehouden buiten Zierikzee.

Twee machten stonden tegenover elkaar. Vooral de Middelburgse gebeurtenissen maken dat duidelijk. Enerzijds de macht van de gevestigde overheid. Een macht die angst had voor de gevolgen die deze massale beweging mee kon brengen voor rust en welvaart in hun stad; angst ook voor de reactie van koning Filips II. Een macht die moeilijk haar houding vond tegenover het ongewone fenomeen van eenvoudige burgers, schoenmakers en schrijnwerkers, die zich beriepen op een hoger gezag om haar bevelen te trotseren. Een macht tenslotte die in zichzelf verdeeld was. Ook binnen de stedelijke regeringskringen bevonden zich aanhangers van religieuze en politieke denkbeelden die afweken van de traditionele.

Daartegenover stond een vastberaden opkomende macht, die door een dynamische aanpak de massa wist te beroeren. Aan zelfbewustheid geen gebrek: ambachtslieden

verzekerden de hoge Middelburgse gezagsdragers dat den lande *nyet* (niets) *miscommen en soude, indien die van der stad met hemlieden accorderen ende één lijne trecken wilde*. Deze macht immers ontleende een deel van haar sterkte aan een interregionale organisatie.

Op hetzelfde moment, waarop de Middelburgse delegatie haar bedevaart naar de hervormden in het open veld ondernam, voerden calvinistische leiders in Sint-Truiden besprekingen met de edelen van het Verbond. Religie en politiek gingen voor de Middelburgse kerkenraad hand in hand: wat God wilde en wat de inheemse adel voorstond, lagen in zijn ogen in elkaars verlengde. We zien, naarmate de gebeurtenissen zich ontwikkelden, de zelfbewustheid bij de hervormden steeds toenemen. Waren de eerste hagenpreken nog in alle heimelijkheid georganiseerd, moest de predikant zich na de bijeenkomst nog tersluiks in veiligheid brengen, al zeer snel wijzigde de situatie zich. Openlijk werden de preken aangekondigd, zodat duizenden in de gelegenheid werden gesteld ze bij te wonen. Openlijk ook gingen de predikanten hups weegs, niet langer de bescherming zoekend van een gewapende escorte maar hemlieden betrouwende op *de menichte van den volcke die haerlieder predicatiën frequenteerde* (bijwoonde), hoewel toch bij iedere vergadering spionnen aanwezig waren, met de specifieke opdracht de predikanten te schaduwden.

De grote preken van juli kunnen gezien worden als een eerste belangrijke confrontatie tussen de gevestigde overheid en de stedelijke hervormde beweging. In toenemende mate zou het overwicht van laatstgenoemden groeien.

Openbare prediking binnen de steden

Massaal bijgewoonde openluchtsamenkomsten buiten de steden, naast de besloten huisbijeenkomsten die binnen de stad ook nog gehouden werden. Zo was de situatie op het eind van de julimaand.

Zo kon het evenwel niet blijven doorgaan. Wat moest er gebeuren bij slechte weersomstandigheden? Zouden zelfbewuste kooplieden, eigenaars van grote pakhuizen, zich laten natregenen in een onbeschutte wei buiten de stad? Op 11 augustus deed die vraag zich voor.

Voor die zondag was buiten **Middelburg** een samenkomst aangekondigd, waarin ook een kind gedoopt zou worden. Het weer was evenwel zeer *quaet ende ongetijlich*. Ondanks regen en wind was er toch nog een aanzienlijke menigte – de schattingen lopen uiteen van 500 tot 1.000 mensen – opgekomen. Een oplossing was snel gevonden. De in Vlissingen woonachtige predikant Gelein d' Hoorne logeerde op dat moment bij Jacob Jansz. van der Meersche. En deze, een koopman, beschikte over een groot pakhuis achter zijn huis De Gouden Leeuw in de Lange Delft. Daarheen, naar het centrum van de stad dus, trok de menigte. De openbare hervormde godsdienstoefening deed daarmee zijn intree binnen de stadspoorten.

Zo'n grote samscholing binnen de stad bleef niet lang onopgemerkt. De snel gealarmeerde rentmeester stelde onmiddellijk de beide burgemeesters in kennis en na een spoedberaad op het stadhuis gingen deze, samen met de schepenen, de pensionaris en de baljuw op weg naar het bewuste pakhuis.' Zij troffen de menigte psalmzingend aan. Niet allen hadden een plaats binnen gevonden. Ook buiten op straat, in regen en wind, stonden de mensen dicht opeengepakt. De baljuw wrong zich, samen met zijn gezelschap, door de massa naar Gelein d' Hoorne, de predikant die zittend op een hoog

wijnvat leiding gaf aan het gebeuren. *Hola, houdt op ende gheeft gehoir*, sommeerde hij. Maar niemand luisterde.

Pas toen Gelein zelf het sein gaf: *Mans ende broeders, gheeft gehoir*, en van zijn ton afdaalde, maakte het gezang plaats voor groot rumoer. De verwarring was nu compleet. De roep *Staet, Staet!* werd verstaan als *Slaet doet, Slaet doet!* en de rappieren werden reeds getrokken. Haastig klom Gelein weer op het wijnvat en wist de menigte min of meer tot bedaren te brengen.

De Middelburgse gezagsdragers, het gevaar beseffend waarin ze temidden van de gewapende menigte verkeerden, maakten het zo kort mogelijk en riepen in naam van de koning op een eind te maken aan de bijeenkomst. Een luidkeels *Vive les gueux* was het antwoord. Maar na groot rumoer ende geruchte stroomde het pakhuis uiteindelijk toch leeg.

Met een dertigtal personen begaf Gelein d' Hoorne zich naar de herberg De Groen Poorte. Daarheen kwam ook een deputatie van het stadhuis om in een rustiger omgeving nogmaals te benadrukken dat openbare predikaties binnen de stad niet getolereerd konden worden. Ook nu liep het uit op een harde confrontatie. Weer werden burgemeester Adriaan Jacob Joosz. en pensionaris Hugo Bonte met wapens bedreigd. Maar de hervormden moesten bakzeil halen en Gelein vertrok met de zijnen naar Vlissingen, *nochtans neet zonder groote contradictie ende murmuracie*. Voorlopig bleef de openbare hervormde godsdienstoefening binnen de stad Middelburg beperkt tot een eenmalig experiment.

Een zekere mate van evenwicht tussen de gevestigde stedelijke macht en de opkomende hervormde groepering werd in de eerste helft van augustus in Veere bereikt. Reeds vóór 8 juli had hier een openbare samenkomst van de hervormde gemeente binnen de stad plaatsgehad. Ook nu was het een pakhuis, het pakhuis behorend aan Hendrik Meyer en gehuurd door Cornelis van Heussen, gelegen aan de noordzijde van de haven. Daarin, op de middelste zolder, werd de eerste openbare predikatie binnen de stad gehouden. De magistraat reageerde onmiddellijk en vermaande predikant Adriaan Obry dat het bij deze ene keer moest blijven. Obry betuigde zijn spijt en verklaarde dat hij de overheid gehoorzaam wilde zijn. Inderdaad werden de preken van toen af gedurende enkele weken buiten de stad gehouden.

Maar de behoefte aan een beschutte plaats van samenkomst deed zich toch gevoelen. De hervormden richtten daarom een verzoek tot het stadsbestuur om te mogen preken in de kerk van het gasthuis. Dit gasthuis leek een ideaal compromis tussen de eisen van de magistraat en de verlangens van de hervormde gemeente: vlakbij de stad, maar toch gelegen buiten de poort. Op het verzoek werd afwijzend beschikt.

Toch waren de hervormden hiermee niet aan het eind van hun Latijn. Met list wisten ze de gasthuiskerk in gebruik te nemen. Eén van hen, Adriaan Loysz., barbier, ging het gasthuis binnen, onder het voorwendsel van ziekenbezoek en ontsloot toen van binnenuit de deur van de kapel. Zo kon de voorgenomen predikatie toch doorgang vinden."

We krijgen de indruk dat – althans een deel van – de magistraat daarmee stilzwijgend wel instemde. Weliswaar werd de kerk na de eerste samenkomst van stadswege gesloten", maar van verdere maatregelen vernemen we niets toen de gasthuiskerk toch het gebouw werd waar de hervormden regelmatig *met vreden tsarnen commen (en hult) religie ouffenen*.

In **Veere** lijkt zo, nog in de eerste helft van augustus, een *modus vivendi* gevonden te zijn. De hervormden hadden zich een eigen plaats van samenkomst veroverd: buiten, maar toch dichtbij de stad. Zij werden daarin, zij het tegen de zin van moeder-overste, van stadswege getolereerd. Maar het evenwicht was zeer delicaat en het geringste kon de balans verstoren.

Dat bleek op 15 augustus, toen *een ombeschaemden dronckaert* de calvinistische eredienst verstoorde. De angst dat er meer ongeregelheden zouden volgen, bracht de hervormden ertoe beroep te doen op de stedelijke overheid die, zo was hun vaste overtuiging, tot taak had de religie te beschermen. Uit hun verzoekschrift spreekt ook de angst dat hun de gasthuiskerk onthouden zou kunnen worden. In de stad gingen er immers stemmen op dat de hervormden de kapel met geweld genomen zouden hebben. Tegen deze beschuldiging verzetten de hervormden zich verontwaardigd en formeel verzochten ze de magistraat om de gasthuiskerk te mogen blijven gebruiken. Het dreigement dat ze anders weer binnen de stad zouden komen preken, moest hun verzoek kracht bijzetten. Ook op theologisch terrein gedroegen de hervormde Veere-naars zich zeer zelfbewust en gingen ze een confrontatie niet uit de weg. Zo richtte een delegatie, onder anderen bestaande uit Cornelis van Heussen, Jan Reygersberch, Hans Turck en Adriaan Knape, het verzoek tot enige rooms-katholieke geestelijken om een dispuut aan te gaan.

Hoe de kapitteldekens van Zandenburg en van de Middelburgse Westmonsterkerk, hoe Thomas van Merevoirt, kanunnik van laatstgenoemde kerk, de augustijn Jan Crabbe, en de pastoor van Gapinge hierop gereageerd hebben, is niet bekend.

Zich wellicht inspirerend op het Veerse voorbeeld verzochten ook de hervormden van **Vlissingen** kort voor 22 augustus, met het oog op de komende winter, een predikplaats vlakbij de stad. Tot dan toe werden de openbare bijeenkomsten van de Vlissingse gemeente gehouden in de velden. Ook hier was het (nieuwe) gasthuis, juist buiten de stad gelegen, de uitverkoren locatie. Op hun verzoek werd door burgemeesters en schepenen evenwel afwijzend beschikt.

De hervormde gemeente van **Zierikzee** ondervond dezelfde tegenkanting vanwege het stadsbestuur. De Zierikzeese hervormden kwamen tijdens de eerste helft van augustus nog steeds buiten de stad samen. Het slechte weer van zondag 11 augustus zal wellicht de aanleiding geweest zijn om voor de eerstkomende zondag onderdak binnen de stadsmuren te zoeken. Snel verspreidde zich dit gerucht. Zo kon het stadsbestuur nog tijdig ingrijpen: de predikant Jacob Baselis en zijn medestanders werden op het stadhuis geroepen en hun werd verboden de voorgenomen samenkomst binnen de stad te houden. Onbetwist bleef het overwicht hier aan de zijde van de stedelijke overheid. De hervormden gehoorzaamden en openbare godsdienstoefeningen hebben gedurende de hele maand augustus binnen de stad Zierikzee niet plaats gevonden.

De confrontatie tussen de stedelijke overheid en de hervormde gemeenten had dus in de eerste helft van augustus een nieuw aspect gekregen. Niet langer wensten de hervormden zich te laten verbannen naar duinen of weiden buiten de stad. De vrees voor slechter wordende weersomstandigheden speelde daarbij een rol, maar er leefde bij hen zeker ook het verlangen om binnen de muren, in het hart van de stedelijke samenleving, een eigen plaats in te nemen. In Antwerpen hadden aanzienlijke burgers, onder wie vele kooplieden, reeds verzocht om een plaats van samenkomst binnen de stad. In vier Zeeuwse steden zagen we de hervormden eveneens streven naar het houden van openbare godsdienstoefeningen binnen de stad. De mate waarin zij succes

boekten hing ten nauwste samen met de aanhang die het calvinisme in het bestuurlijk kader van de diverse steden had gekregen.

In **Zierikzee en Vlissingen** zaten er, voor zover wij weten, geen hervormden in het stadsbestuur. De hervormde gemeenten kregen bij hun poging dan ook geen steun, enkel tegenkanting. Van de Veerse magistraat was slechts een kleine minderheid hervormd, de twee schepenen Hendrik Zomer en George Kincaid, een Schot, beiden ook lid van de kerkenraad. Maar de belangrijke positie die de Schotten in het Veerse handelsverkeer innamen¹⁰ en de ondubbelzinnige keuze voor het calvinisme van vele Schotten, gaven hier de doorslag. De hervormde gemeente de voet dwarszetten betekende tegelijk de Schotten voor het hoofd stoten. En dat wilde de stad Veere tot elke prijs voorkomen. Een compromis – wel een eigen kerk, maar buiten de stad – moest de Schotse kool en de Brusselse geit sparen.

Te **Middelburg** was een niet onbelangrijke minderheid in het stadsbestuur, sinds het voorjaar van 1566 ook openlijk, gewonnen voor de ideeën van de hervorming. Hoe was de houding van de hervormde schepenen en raden tijdens de haastig bijeengeroepen vergadering op de vroege morgen van die 11^e augustus, toen besloten werd de preek in het pakhuis te gaan verstoren? Werden ze overstemd door de meerderheid of wilden ze eigenlijk ook zelf niet tegen dit besluit stemmen. gedreven wellicht door angst voor een onbeheersbare volksbeweging of een te verwachten reactie uit Brussel? We kennen hun intenties niet; we zien slechts hun handelingen. Ook de hervormde schepenen Andries Jacob Oortsz., Hugo Joosz., Jan de Hiniosa, Pieter de la Palma en Jacob van der Goes waren van de partij, toen het hele college naar het pakhuis trok om het gezamenlijk genomen besluit uit te voeren. Twee groepen stonden zo in Middelburg tegenover elkaar, toen het preken binnen de stad ter discussie stond. Enerzijds de gezagsdragers, Wet en Raad. met de baljuw en de stadspensionaris. Onder hen dus ook de hervormde schepenen en raden, enkelen zelfs lid van de nieuwe kerkenraad, die enkele weken later geformeerd zou worden en die, zoals we nog zullen zien, een politiek karakter had.

Anderzijds de groep rond predikant Gelein d' Hoorne. De ziel van dit laatste gezelschap was de oude kerkenraad, die een zuiver kerkelijk lichaam bleef. Deze tweedeling laat ons de verschillen zien die heersten binnen de hervormde beweging. De politieke realisten die we binnen de nieuwe kerkenraad aantreffen, stelden zich zeer voorzichtig en afwachtend op. De harde idealisten daarentegen wisten van geen wijken. De oude kerkenraad huldigde het standpunt dat men God meer gehoorzaam diende te zijn dan de mensen. Geloofsgenoten stonden hier tegenover elkaar. Voortaan liep er een duidelijke scheidingslijn door de hervormde beweging.

Bovendien bracht het optreden van de hervormden mee dat ook in de stedelijke samenleving van Middelburg breuken ontstonden. Personen die vanouds deel hadden uitgemaakt van hetzelfde sociale milieu stonden nu, soms met de wapens in de hand, tegenover elkaar. Een sprekend voorbeeld is de lakenkoopman Bastiaan Claasz.. Hij, broer van burgemeester Adriaan Claasz., maakte deel uit van het gewapend escorte dat de predikant Gelein vergezelde naar de herberg De Groen Poorte. De andere burgemeester, Adriaan Jacob Joosz., begaf zich eveneens naar De Groen Poorte om nogmaals namens de stad te eisen dat de preken gestaakt moesten worden. De *qualicke taal* en de dreiging van Bastiaan Claasz.'s rappier zal hem zeker niet ontgaan zijn.

Barsten in het stedelijk samenlevingspatroon; door de schokkende gebeurtenissen die enkele dagen later plaats vonden, zouden ze zich verbreden tot een diepe kloof.

IX

De Beeldenstorm (augustus 1566)

Inleiding

Onontkoombaar kwam de herfst naderbij en daarmee werd ook de vraag naar onderdak voor de hervormde gemeenten steeds klemmender. Slechts in Veere was men tot een oplossing gekomen. Daar had de hervormde gemeente de beschikking over een kerkgebouw, zij het buiten de stad. De magistraat van Vlissingen en van Zierikzee hadden het verzoek om een eigen preekruimte afgewezen en de Middelburgse samenkomst binnen de beschutte ruimte van het pakhuis van Jacob Jansz. van der Meersche was van stadswege uiteengedreven. Er bleef nu voor de snelgroeiende hervormde stadsgemeenten met het oog op de naderende winter slechts één mogelijkheid open. Zelf, zoals de Veerenaars, het heft in handen nemen en zich een kerkgebouw toe-eigenen. Een uitermate ingrijpende onderneming. Het volstond immers niet een kerk in beslag te nemen. Voordat de verkondiging van het "zuivere" evangelie daarbinnen kon plaats vinden, moest eerst het gebouw "gezuiverd" worden van zijn rooms-katholieke aankleding met altaren, beelden en andere ornamenten.

Een dergelijke operatie kende vele precedentes. We maken hier melding van de talrijke iconoclastische uitbarstingen die in de jaren 1559-1560 in Schotland hadden plaatsgevonden. Ook in verschillende streken van Frankrijk waren tientallen kerken op drastische wijze gezuiverd. De eerste steden waar in 1560 beeldenbreking op grote schaal plaats vond, waren Rouaan en La Rochelle. In het volgende jaar verspreidde dit fenomeen zich verder over Frankrijk en in de winter van 1561-1562 waren vele kerken, van Abbeville in het noorden tot Marseille in het zuiden, slachtoffer geworden van de vernielingsdrang van de beeldenbrekers. Ongetwijfeld was men in de Zeeuwse zeesteden, gezien de nauwe handelsrelaties met Franse en Schotse gebieden, goed op de hoogte van deze gebeurtenissen. Beeldenbreking was dus geen onbekend verschijnsel toen ook in de Nederlanden de gedachte opdook om kerken geschikt te maken voor de hervormde eredienst.

Onverhoeds, op 10 augustus, Sint-Laurentiusdag, werd in het zuidwesten van Vlaanderen het sein gegeven. Een grote menigte was samengestroomd bij de Sint-Laurentiuskapel buiten Steenvoorde, waar de processie ter ere van de heilige zou uitgaan. Niet het beeld van Sint-Laurentius evenwel kreeg de aandacht, maar wel de hervormde predikant Sebastiaan Matte, die de gelegenheid benutte om een vlamme preek te houden, waarvan de inhoud helaas niet overgeleverd is. Stellig heeft hij de aanwezigen voorgehouden dat beelden niet in de kerk van Christus, maar in het heidendom thuis hoorden. Calvijns opvattingen dienaangaand waren niet mis te verstaan. Alle eerbewijzen, betoond aan menselijk maaksel, deden in de ogen van de hervormer uit Genève afbreuk aan Gods eer. De mutsenmaker Sebastiaan Matte, tot predikant gevormd in de Engelse vluchtelingengemeenten, zal er niet anders over gedacht en gepreikt hebben. Wellicht heeft hij zijn toehoorders ook aangezegd welke

consequenties de verering van de "afgoden" volgens Calvijn meebracht: pestilentie, hongersnood en oorlog zouden de rampzaligen treffen die voortgingen "valse goden" te aanbidden. Hoe indringend moet de calvinistische prediking geweest zijn – en dat geldt evenzeer voor de Zeeuwse predikanten die hierna ter sprake komen – dat zij mensen ertoe kon bewegen te vernielen wat voor het voorgeslacht, en vaak ook nog voor hen zelf, steeds object van verering, van toewijding geweest was. De preek van Sebastiaan Matte inspireerde de toehoorders zozeer dat zij onder leiding van een andere predikant, Jacob de Buyzere, vol enthousiasme de beelden in de kapel stuk sloegen. Met grote snelheid, als een olievlek, zou het fenomeen van beeldenbreking zich van hieruit verder over de Nederlanden verbreiden.

De voorbereidingen op Walcheren

Of de gewelddadigheden in het verre Westkwartier van Vlaanderen enkele dagen later reeds op Walcheren bekend geraakt waren, moet betwijfeld worden. De belangrijkste aanleiding tot het voorbereiden van een beeldenstorm op dit eiland lijkt ons de smadelijke verjaging van de Middelburgse hervormden die op 11 augustus in het pakhuis aan de Lange Delft waren samengekomen. Wel lieten Gelein d' Hoorne en zijn medestanders zich op die dag uit de stad drijven, maar de contradictie en niurmuracie die zij bij die gelegenheid deden horen, werd direct omgezet in concrete actieplannen. Reeds omstreeks 12 augustus immers lekte daarvan iets uit. Het gerucht dat de hervormden mensen aanwierven om hen te helpen binnen veertien dagen de Middelburgse kerken binnen te vallen en te ontdoen van beelden en andere ornamenten bereikte de bisschop bij monde van Willem, een pater van de begarden.' Achteraf bleek dit gerucht maar al te waar te zijn. Toen de beeldenbreking in Antwerpen korte tijd later begon, waren de voorbereidingen in Middelburg klaar en lag het actieplan gereed, zoals we hierna zullen zien.

Er bestaat een duidelijke samenhang tussen de beeldenstorm te Antwerpen en die op Walcheren. Op 20 augustus, tegen de avond, begon de breking te Antwerpen. De volgende dag reeds deed dit nieuws in Middelburg de ronde.

Hiermee was blijkbaar het startsein gegeven, want nu kwam ook hier de kerkenraad van de hervormde gemeente in actie. Hij maakte bekend dat nu de Middelburgse kerken aan de beurt zouden komen. Groot is de zelfbewustheid waarmee we de Middelburgse kerkenraad zien optreden. Geen spoor nu meer van de heimelijkheid die vele jaren noodzakelijk geweest was om te kunnen overleven. Eenzelfde houding treffen we ook aan bij de Vlissingse kerkenraad. De bron van het hervormde zelfbewuste optreden is tweeeërlei; dat maken de Vlissingse hervormden ons duidelijk. In de eerste plaats waren deze ervan overtuigd te handelen uit tracht ende auctoriteyt des levenden Godes, maar bovendien liet predikant Gelein d' Hoorne de Vlissingse autoriteiten verstaan dat zijn lastgevers gezocht moesten worden *onder dengen die boven die van der Wet waeren, en die gezocht moeten worden onder de edelen*.

We herinneren ons de uitspraken van de Middelburgse kerkenraad, juist een maand voordien.

Als we dan nu de loop van de gebeurtenissen in Middelburg, Vlissingen, Veere en Zierikzee nagaan, zal steeds blijken dat de plaatselijke kerkenraden in het centrum van de actie stonden. Zij wensten kerken te verkrijgen voor hun eredienst en daartoe

moesten *de gruwelicke afgoden met huere circonstancien* – om nogmaals de Vlissingers te citeren – *eerst verwijderd worden*.

De Middelburgse kerkenraad had de zaken goed voorbereid en de taken verdeeld. Sommigen van zijn leden beschikten over het nodige materiaal: breekijzers, hamers en bijlen, ladders en touwen. Bij de meest actieve brekers treffen we dan ook de timmerman Samson Moreys, de lijndraaier Adam Jansz., beiden ouderling, en de schaliedekker Meis Andriesz., een diaken, aan. Lange Hans de kleermaker deed dienst als forier van de brekers.

Zoals in Antwerpen, Gent, Doornik en andere plaatsen werden ook hier mensen gehuurd om te breken. De ouderling Pauwels Christoffelsz. was belast met de werving van de helpers. Zowel Gelein Jansz., een 27-jarige kruier, als Pieter Cornelisz., een 38-jarige droogscheerder, werden door hem benaderd. Een halve daalder per dag bedroeg het brekersloon dat, zo luidde de latere beschuldiging althans, door Gelein Jolijt werd uitbetaald. Dat was werkelijk een zeer hoog dagloon, meer dan een meester-metselaar te Haarlem verdiende

Om alles ordelijk te doen verlopen was door de kerkenraad *een gebodt opgesteld* dat de gang van zaken strikt reglementeerde. De opsteller van het stuk was wellicht de scriba en ontvanger van de kerkenraad, Pieter Boreel. Deze koopman in vette waren genoot onder de leden van de kerkenraad stellig het meeste aanzien. Hij was dan ook belast *met de voorlezing van dit gebodt*. voordat de breekarbeid een aanvang zou nemen.

Toen de beeldenstorm op dinsdag 20 augustus in Antwerpen losbarstte, stonden de Middelburgse hervormden tot actie gereed. Eerst liet de kerkenraad op de avond van de 21e augustus in de abdij van Middelburg bekendmaken dat ieder die nog iets uit de Middelburgse kerken wenste te redden, in de gelegenheid gesteld werd dat voor de volgende dag te doen. Ook de bisschop werd van de plannen op de hoogte gebracht. Reeds 's middags, tussen twee en drie uur waren vele *gildebroeders, duer de quade tijdinghe die alsdoen van Andwerpen ghecomen was*, begonnen met de verwijdering van hun altaren en andere kostbaarheden uit de Sint-Maartenskerk (Westmonster).

Het gonsde in Middelburg van de geruchten op die 21e augustus. Niet alleen had het bericht de stad bereikt dat de beelden in Antwerpen gebroken waren. Hetzelfde scheen gebeurd te zijn in Gent, Ieper en op andere plaatsen. Er zou een groep Antwerpse beeldenstormers onderweg zijn naar Middelburg. Verder werd er verteld dat in de voorgaande dagen reeds vele gewapende vreemdelingen binnen de stad aangekomen waren.

Toen dan de geluiden van het afbreken der gilde-altaren uit de kerken klonken en beelden werden weggedragen, werd daardoor heel wat volk naar de kerken gelokt. In de loop van de avond was er zo in de Westmonsterkerk een grote menigte samengestroomd, geschat op een 500 à 600 man. De beide burgemeesters, Adriaan Claasz. en Adriaan Jacob Joosz., vergezeld door de rentmeester van Bewesten Schelde en schepen Jan de Hiniosa wisten de massa *met schoone woerden ende goede middelen* uit de drie parochiekerken, de abdijkerk, de Sint-Pieterskathedraal en de kerk van Sint-Maarten, te krijgen, hoewel in laatstgenoemde kerk een groep van een dertigtal personen zich minder gemakkelijk liet verdrijven. Dit was ook de enige kerk waar op die dag wat schade werd aangericht. Het kruisbeeld, dat ieder jaar in de processie werd meegevoerd, was gebroken en het Christusbeeld op de ezel buiten de kerk gebracht. Slechts de ezel overleefde deze verhuizing ongeschonden.

In deze incidenten was de hervormde gemeente als zodanig niet gemoeid. Wel waren enkele hervormden, de kleermaker lange Hans en de droog-scheerder Jan Cornelisz., aanwezig tijdens de ongeregeldheden. Maar dit zegt enkel iets over hun persoonlijke betrokkenheid: zo was lange Hans eveneens present tijdens de tweede beeldenbreking in oktober, waarvan de hervormde gemeente zich, bij monde van Gelein d' Hoorne, nadrukkelijk distantieerde. Ook deze eerste vernielingen in de Westmonsterkerk geschieden zeker niet onder de verantwoordelijkheid van de kerkenraad.

Om meer onheil te voorkomen kregen de kosters van de drie parochiekerken opdracht hun kerk voor de nacht af te sluiten en alles te laten staan. Dit gold ook voor de leden van de schippersgilden en van het gilde van Sint-Eloy, die juist begonnen waren hun altaren in de Sint-Pieterskathedraal te ontmantelen.

De beeldenstorm in de Zeeuwse steden

De officiële "kerkzuivering" was pas gepland voor de volgende morgen, donderdag 22 augustus. Bij de beurs op de Dam lag het verzamelpunt. Hier waren de gehuurde krachten ontboden. Kort na vijf uur in de morgen vertrok een groep, gewapend met hamers en bijlen naar het eerste doelwit, de abdij-kerk Voordat het breken begonnen werd, las Pieter Boreel, scriba van de kerkenraad eerst *zeker gebodt* voor. Enkele punten daaruit zijn tot ons gekomen: *Niemand mocht kerkgoederen ontvreemden; deze moesten in handen van de baljuw worden gegeven. Niemand ook mocht geestelijken of andere burgers van de stad mishandelen of beledigen, op straf van de galg.*

Waarschijnlijk las hij de verzamelde menigte ook voor dat de breking geschiedde uit naam van *de heer van Brederode die Boude wezen heere van Brabant, Hoollant ende Zeelandt*. Na een luidkeels *Vyfve les Geux* kon de arbeid een aanvang nemen. Er was zo vroeg op de morgen reeds heel wat volk in de kerk aanwezig. Notaris Samson de Smet telde ongeveer 200 personen; de burgemeesters iets later 500 à 600. Het merendeel van hen beperkte zich tot toekijken; slechts een kleine groep was actief bezig met breken. De kerkenraad was de situatie geheel meester. Dat bleek duidelijk toen de twee burgemeesters naar de abdijkerk kwamen om er, temidden van het rumoer, uit naam van de bisschop te pleiten voor het behoud van het kostbare schilderij van Jan van Mabuse op het hoogaltaar en het grafmonument van graaf Willem II, Rooms koning, die in 1256 in het koor van de kerk was begraven.

De burgemeesters wisten precies tot wie zij zich moesten richten. Na enig bidden en smeken kregen zij inderdaad van enkele leden van de kerkenraad gedaan dat deze kostbaarheden gespaard zouden blijven. Op voorwaarde weliswaar, dat ze binnen vierentwintig uur uit de kerk verwijderd zouden worden. Het hoogkoor was afgesloten en door een zij-ingang, via de sacristie, gingen de burgemeesters vergezeld van een zevental hervormden het koor binnen om de kunstschaten te beschermen.

Zo stonden onder anderen de kerkenraadsleden Pauwels Christoffelsz., Meis de schaliedekker, Adam de lijndraaier en Jacob de Questere garant voor het behoud van deze kostbaarheden. Niet alle kerkenraadsleden waren het daarmee eens. De ouderling Samson Moreys, de timmerman, was bij de groep beeldenstormers die het hoogkoor wilden binnendringen, toen in de voorkerk alles gebroken was. Met zijn bijl ging hij de koordeuren te lijf, maar op dringend verzoek van zijn medebroeders achter het koorhek hield hij daarmee op en beperkte zich tot het afhouden van een beeldje. Trouwens ook de kerkenraadsleden in het hoogkoor konden zich ternauwernood bedwingen. Jacob de Questere beschadigde ondanks de afspraak het heilig-

sacramentshuisje, een ander sloeg met zijn hamer een gat in een stoel. Maar verder bleef het koor van vernielingen gespaard en dat was toch te danken aan de inzet en het gezag van deze kerkenraadsleden.

Het *gebodt* van de kerkenraad werd vrij goed opgevolgd. Baljuw Rollema verklaarde naderhand dat er naar zijn mening geen kerkelijke goederen ontvreemd waren. Kerkenraadsleden leverden bij hem thuis goud, zilver en kostbare liturgische gewaden uit de abdijkerk af ter waarde van 1.300 à 1.400 gulden. Zij werden daarin bijgestaan door Nicolaas Jansz. van Mechelen, een norbertijner kanunnik, die de baljuw uit aller naam toevoegde *nyet te willen houden sulck goet van affgoederie*. Voor hem persoonlijk kwam daar nog de vrees bij *door de ongoddelicken hoop van de muenicken* beschuldigd te worden van kerkroof. Zijn reputatie moest onberispelijk blijven, omdat hij hervormd predikant wilde worden. Ook juwelen en ornamenten uit de Westmonsterkerk (Sint-Maarten), die, na de abdijkerk, als tweede parochiekerk door de beeldenstormers onderhanden genomen werd, kreeg de baljuw thuis gebracht door leden van de kerkenraad. Geert de zilversmid woog de stukken, onder welke een zilveren crucifix op voet, in aanwezigheid van de baljuw, waarna ze geregistreerd konden worden. Maar het sacramentshuisje werd geheel afgebroken en het sacrament zelf ontheiligd door de slotenmaker Jacob Evertsz., die de hostie met voeten trad onder de uitroep: *Wat goeikens (=godjes) dit volck heeft! Waer hij Godt, hij mochte mij mijn teenen afbijten*.

Waarschijnlijk verloor de kerkenraad, naarmate de uren verstreken, geleidelijk de controle over de gebeurtenissen. We zien daar een enkele aanwijzing van als we de beeldenstormers volgen op hun tocht naar de derde parochiekerk, de kerk van Noordmonster, gewijd aan Sint-Pieter, tevens kathedraal. Hier was het nieuws van de vernielingen eerder gearriveerd dan de bedrivers van het onheil zelf. Dit gaf de geestelijkheid de gelegenheid het heilig sacrament, de heilige olie, schilderijen, beelden en relieken tijdig in veiligheid te brengen voor de beeldenstormers ook hier hun verwoestend werk begonnen. Nog steeds was dezelfde kerngroep actief. Samson Moreys, Adam Jansz. de lijndraaier, Pauwels Christoffelsz. en Jacob de Questere lieten zich, naast andere hervormden, opmerken in de Sint-Pieterskathedraal. Moest de Westmonsterkerk geopend worden – Samson Moreys, Adam Jansz., Jan Cornelisz. droogscheerder en enkele anderen ramden met een mast de kerkdeuren – in de kathedraal openden de kosters zelf de deuren toen de beeldenstormers dreigden op dezelfde gewelddadige manier binnen te zullen komen. Het meeste was hier al geborgen, maar het sacramentshuisje moest het nog ontgelden; de smid Balten Simonsz. sloeg het met zijn hamer in diggelen. Ook een hoogstaand Mariabeeld werd met een touw naar beneden getrokken. Verder viel er in deze kerk nog weinig te vernielen. Daarom koelden de indringers hun brekerswoede op het kerkarchief. Documenten van allerlei aard, *lettriaiges et previleges*, werden verscheurd en 4 lb. gr. VI. uit een geldkistje meegenomen. Een aanwijzing wellicht dat het *gebodt* van de kerkenraad op de achtergrond begon te raken.

Toen de drie parochiekerken ontluisterd of gezuiverd waren, stopte de furie niet. Nog acht kleinere kerken en kapellen telde Middelburg verder. Zes ervan, misschien zeven, ontkwamen niet aan de schennende handen van de beeldenstormers, volgens de opgave die de magistraat van Middelburg aan de landvoogdes verstrekke: de begijnhofkerk, de kerken van de begarden, de franciscanen en de augustijnen, de gasthuiskerk, de zusterkerk bachten (achter) 's Gravenhove en misschien ook de

cellebroederskerk.

Groot was de schade die de beeldenstormers ook in deze kerken aanrichtten. In de balans die het stadsbestuur na 22 augustus overlegde, ligt de nadruk op wat behouden bleef: het hoogaltaar in de abdijkerk, het grafmonument van graaf Willem II, de boeken van de abdijsbibliotheek, alle orgels en veel gilde-altaren in diverse kerken. Maar de barre realiteit dringt andere accenten op. Zeer veel was onherstelbaar vernield en lang is de lijst van reparaties en vervangingen in de stadsrekeningen van 1567 tot 1572. Beeldsnijders, schilders en schrijnwerkers beleefden gouden tijden. In de voorkerk van de abdij, in de Westmonsterkerk, de franciscanenkerk en de begijnhofkerk was alles gebroken. Bij de begarden hadden altaarbeelden en het sacramentshuisje het moeten ontgelden. In de kerk van de augustijnen smiet Aalbrecht Jansz. de timmerman alles in stukken en in de zusterkerk bachten (achter) 's Gravenhove werden vele beelden en altaren vernield. De Sint-Pieterskathedraal en de cellebroederskerk, waar de schade minder groot was, kwamen reeds ter sprake.

Wij weten niet in welke mate de kerkenraad nog leiding gaf aan de verwoestingen in de kleinere kerken. Alle bedrivers van gewelddaden bleven hier, met uitzondering van Aalbrecht Jansz., anoniem. Voor de hervormde kerkenraad was het voornaamste doel in ieder geval bereikt. De kerken waren ontdaan van hun beelden en konden geschikt gemaakt worden voor de hervormde eredienst. Voor de rooms-katholieke gemeenschap was de 22e augustus een dag van rouw. Hun kerken waren ontluiserd en ontwijd. Alle missen werden opgeschort en het kerkelijk leven stokte.

Ook in **Vlissingen** was het de kerkenraad die zelfbewust de leiding op zich nam. Kort voor 22 augustus ontving het Vlissingse stadsbestuur een rekest van hervormde zijde, waarin verzocht werd als predikplaats te mogen beschikken over het buiten de stad gelegen nieuwe gasthuis. Maar de Vlissingse hervormden waren realisten. Met een weigering was reeds rekening gehouden. In dat geval dreigden zij ermee zelf naar een andere ruimte te zullen omzien en reeds op voorhand verklaarden zij zich niet verantwoordelijk te achten *voor alle oproer ende inconvenienten die daaruit zouden kunnen voortvloeiën*. Het plan om zonodig zelf een kerkruimte in beslag te nemen, werd dus ook in Vlissingen reeds vóór 22 augustus overwogen. Zoals verwacht luidde het antwoord op hun verzoek inderdaad negatief. En toen dan op 22 augustus in Middelburg de lang voorbereide beeldenstorm losbarstte, was dat voor de Vlissingse hervormden het sein om ook het recht in eigen hand te nemen. In een haastig geschreven brief kondigden zij, *die der religie Christi toegedaen zijn na den Woorde des Heeren, aan dat zij op het punt stonden de beelden ende afgoden in de Sint-Jacobskerk te vernietigen, waartoe zij last ontvangen hadden van dengenen die boven die van der Wet waeden*. Opdat alles ordelijk zou verlopen en vooral om diefstal te voorkomen, vroegen zij daarbij aan burgemeesters en schepenen om assistentie *dewyle het ons neet georlooft is eenige kerckelicke goeden tot ons te trecken, ja ooc gants nyet en begeeren dan alleene die gruwelicke afgoden met huere circonstancien te ruineeren*. De rest van de kerkornamenten zou in handen gesteld worden van de baljuw.

Kort daarop, wellicht nog dezelfde dag, werd de daad bij het woord gevoegd. De zuiddeur van de kerk werd ingebeukt en de beeldenbreking onder leiding van predikant Gelein d' Hoorne *vromelic* uitgevoerd. Hij was daarbij omringd door personen die in de hervormde gemeente een zekere plaats innamen. Hoevelen daarbij deel uitmaakten van de Vlissingse kerkenraad is op een enkele uitzondering na - Herman Willemsz. de smid was kerkenraadslid - niet duidelijk. We kennen de

volledige samenstelling van het Vlissingse kerkenraad in 1566 niet. Maar dat deze beeldenstorm onder verantwoordelijkheid van de plaatselijke kerkenraad werd uitgevoerd, is boven alle twijfel verheven. Grote zelfbewustheid spreekt uit de manier waarop de gereformeerde *kerckendienaeren* na afloop van de breking de magistraat in kennis stelden van het gebeurde. Slechts één incident had zich voorgedaan.

De groep beeldenstormers was slaags geraakt met enkele *schippers die geene vriendelicke redenen* wilden verstaan. Een vechtpartij had enkele gewonden onder de hervormden opgeleverd. De kerkenraad eiste nu genoegdoening van het Vlissingse stadsbestuur: de schuldigen moesten binnen enkele dagen gestraft worden of anders zullen (wij) *hierin zelve alzo procedeiren dat men mercken zal of wij eenige auctoriteit hebben*. Vrij goed had de kerkenraad de zaak in de hand weten te houden, al heeft men diefstal misschien toch niet helemaal weten te voorkomen: verscheidene schilderijen werden op 24 september 1567 als vermist opgegeven. Het doel van de hervormden was bereikt: de Sint-Jacobskerk was toeberaid voor de calvinistische eredienst en de *gruwelicke afgoden* vernietigd.

In **Veere en Zierikzee**, de beide andere Zeeuwse steden waar zich een geordende hervormde gemeente bevond, verliep de laatste week van augustus anders. Het bericht van de beeldenstorm te Middelburg bereikte Veere vrijwel onmiddellijk. Toch was dit voorde Veerse hervormden niet direct het sein om tot actie over te gaan. De noodzaak was hier duidelijk minder aanwezig. De Veerse hervormden beschikten al over een kerkruimte. Pas op 24 augustus toen de Middelburgse hervormden reeds openlijk in de Westmonsterkerk hadden gepreekt, betrad een delegatie van de Veerse hervormden het stadhuis om de magistraat ook een kerk binnen de stad te verzoeken. Vanzelfsprekend moest die dan wel eerst "gereinigd" worden!

En in Zierikzee, waar *de vreempdicheden ende nveuwicheden* die op Walcheren geschied waren op 23 augustus bekend werden, wachtte de kerkenraad zelfs nog langer met een dergelijk verzoek. Pas een week later, op 30 augustus, richtte zij zo'n rekest aan de magistraat. Van een goed voorbereide actie was in beide steden blijkbaar geen sprake. Er gebeurde dan ook niets. De stedelijke overheid had de tijd gehad om zich te bezinnen en maatregelen te nemen. De Veerse hervormden lieten zich, volgens het stadsbestuur althans, gemakkelijk terugwijzen. *Zyluden* (de hervormden) *seyden niet te willen doen tegens d'ordonnantie van der Weth ende gingen sulcx wech*. Maar zo eensgezind als de stedelijke overheid meende, waren de Veerse hervormden nu ook weer niet. Enkelen leken een hardere gedragslijn voor te staan. Twee Veereenaars maakten zich, zij het niet in Veere zelf, maar in Zanddijk, toch schuldig aan beeldenbreking. Hun Zierikzeese geloofsgenoten werden voorlopig tevredengesteld met de verzekering dat de stad advies over de te volgen gedragslijn zou inwinnen bij de stadhouder, de prins van Oranje.

Het lijkt niet toevallig dat juist in de twee steden waar de beeldenbreking wel werd voltooid, een en dezelfde persoon als predikant fungeerde. Gelein d' Hoorne, die ook in een later stadium van zijn leven bewees een uitmuntend organisator te zijn, kunnen we beschouwen als de drijvende kracht achter de beeldenstorm op Walcheren. Dat hij op 22 augustus niet zelf in Middelburg aanwezig was, is niet te verwonderen. Was hij immers elf dagen eerder niet de stad uitgejaagd met de vermaning daar niet meer te komen, anders zouden de in de plakkaten voorziene sancties tegen hem worden uitgevoerd? Maar in Vlissingen nam hij persoonlijk de leiding bij de "zuiveringsoperatie", zoals de predikanten Sebastiaan Matte en Jacob de Buyzere dat op talrijke plaatsen, onder meer te Ieper. Poperinge en Estaires, in het Westkwartier

van Vlaanderen gedaan hadden, Gaspar van der Heyden in Axel en Hulst, Ambroise Wille in Doornik en Gillis du Mont in Armentières.

De beeldenstorm in de Walcherse steden kan, kort gezegd, gezien worden als een openlijk en daadwerkelijk opeisen van de plaats waar, naar hervormde mening, de zuivere evangelieverkondiging recht op had: gezuiverde kerken. In deze optiek was de vernietiging van de "afgodsbeelden" een Gode welgevallig werk. De kerkenraden stonden daarbij in het centrum van de actie en het optreden van de plaatselijke predikant lijkt in Zeeland van doorslaggevende betekenis geweest te zijn.

De beeldenstorm op het platteland

Niet slechts in de steden van Walcheren vielen de kerken ten prooi aan verwoestingen. Uit Middelburg en Vlissingen, zelfs uit Veere, gingen groepen beeldenstormers op weg om hun werk ook in de parochiekerken en kloosters op het platteland te verrichten. De Middelburgse groep trok de Seispoort uit en verwoestte wat op haar weg kwam: de kerken van **Buttinge, Poppendamme en Arnemuïden** moesten het ontgelden, evenals die van het cistersiënserinnenklooster **Waterlooswerve** te Aagtekerke en van het norbertinessenklooster Zoetendale te Serooskerke. Waarschijnlijk moeten ook de vernielingen in **Popkensburg, Serooskerke, Schellach** en het Johannieterklooster **Sint-Jan ten Heere** onder Domburg op rekening van deze groep worden geschreven.

Ook de ijver van de Vlissingse beeldenstormers hield niet op bij de stadspoorten. Zij trokken via enkele niet met name genoemde plaatsen naar **Oost-Souburg**. Vermoedelijk waren zij het die de verwoestingen in de kerken te **Koudekerke, Biggekerke, Zoutelande, Oud-Vlissingen en West-Souburg** op hun geweten hadden.

Enkele namen van deze rondtrekkende beeldenstormers zijn ons overgeleverd. Dirk Goossen uit Breda, een 35-jarige glazenmaker, en de droogscheerder Pieter Cornelisz. maakten beiden deel uit van de Middelburgse groep. Laatstgenoemde, een bekend hervormde, was één van degenen die door de Middelburgse kerkenraad gehurd was om te stormen. De kerkenraad zelf was, volgens getuigenis van schepen Floris Cornelisz. van Grijpskerke, in de persoon van ouderling Adam Jansz. en diaken Mels Andriesz., ook aanwezig bij de breking in het klooster Zoetendale, evenals de vooraanstaande hervormden Cornelis Barbier en Jan de Lannoy.

Uit Veere trokken eveneens leden van de hervormde gemeente naar buiten om daar te doen wat in Veere niet mogelijk bleek. Cornelis de Ram en Job Vlocve (?), die wellicht vereenzelvigd moet worden met Job Jacobsz. kleermaker, trokken in de namiddag van 22 augustus naar de kerk van het nabij-gelegen **Zanddijk**. De knechts van kerkmeester Jacob Adriaansz., door hun meester gezonden om de kerkornamenten in veiligheid te brengen, kwamen te laat om het groot crucifix nog te redden. De Veerenaars hadden het juist uit het ijzeren oog getild en vanaf het doksaal op de grond gesmeten.

Wij kunnen ons de vraag stellen of de plattelandbewoners dit geweld alleen maar lijdelijk ondergingen. Wellicht is er wel op meer plaatsen een poging gedaan om

kerkegoederen tijdig in veiligheid te brengen. Wij weten het niet. Van daadwerkelijk verzet tegen de verwoestingen, zoals in Vlissingen, vernemen we slechts een enkele maal. Toen Middelburgse schepelingen, vanwege het getij ankerend voor het hoofd van Baarland, de beelden in de kerk van Bakendorp begonnen te vernielen, snelden inwoners van Baarland toe om hen te verjagen. Vaker vernemen we dat hulp aan de rondtrekkende groepen werd geboden.

In Oost-Souburg wachtte een groepje mensen de Vlissingse beeldenstormers op. Onder hen bevond zich Neelken Jansdr., dienstmeisje van schout Adriaan Cornelisz. den Decken. Zij en haar meesteres, de vroedvrouw Pieterella Pietersdr., lieten zich niet onbetuigd bij het "zuiveren" van de Oost-Souburgse kerk. De bejaarde schout zelf schijnt zich van daadwerkelijke hulp onthouden te hebben.

In Koudekerke was er eveneens een inwoner actief betrokken bij de beeldenbreking: de schoenmaker Jacob Anthonisz. Hij was, zoals later zal blijken, de centrale figuur in de hervormde groep, die te Koudekerke samenkwam. De beeldenbreking in Arnemuiden tenslotte werd ook niet alleen door de rondtrekkende groep Middelburgers uitgevoerd. Een plaatselijke hervormde kring, die daarmee voor het eerst in ons gezichtsveld komt, had een werkzaam aandeel in de breking. Tegen twaalf Arnemuidenaars werd later vonnis gewezen wegens hervormde activiteiten. Zeven van hen – onder wie enkele collectanten tijdens de predikaties – namen ook deel aan de beeldenbreking in hun woonplaats en elders. Deze groep werd zeer begunstigd door Jan Ypensz., de plaatsvervanger van de baljuw van Middelburg in Arnemuiden. Hij had de sleutels van de kerkmeesters weggenomen en in handen van de beeldenstormers gegeven. Verscheidene Arnemuidenaars lieten het niet bij verwoestingen in hun eigen parochiekerk, maar trokken mee voort.

Slechts **het platteland van Walcheren** had te lijden onder de beeldenstorm. Het overige deel van Bewesten Schelde, met uitzondering van Bakendorp, en heel Beoosten Schelde bleef gespaard van verwoestingen in augustus 1566. Niet van de dreigende onzekerheid evenwel.

In Oud-Vossemeer haalde kapelaan Trudo Luyten uit voorzorg alle zilverwerk uit de kerk en gaf dit in bewaring bij de wereldlijke overheid.

Hetzelfde gebeurde in Tholen.

En toen op 8 september de ommegang ter ere van Sint-Adriaan in Dreischor uitging was er extra bewaking voorzien.

In Sint-Maartensdijk schijnen er plannen bestaan te hebben om de beelden te vernietigen. De baljuw wist Lieven Quirijnsz. en zijn medestanders evenwel de voet dwars te zetten.

De houding van de geestelijkheid

Drie groepen medespelers in het beeldenstormdrama verdienen een nauwkeuriger observatie: de stedelijke overheid, de geestelijkheid en de beeldenstormers zelf. In de eerste plaats gaat onze aandacht uit naar de geestelijkheid. Angstig en verslagen treffen we hen aan. Wel hebben onze gegevens slechts betrekking op de Middelburgse geestelijken, maar er is geen reden te veronderstellen dat het in de overige Zeeuwse steden anders was. In Veere had men immers al slechte ervaringen op dit punt. Een jaar tevoren waren in het klooster van Sint-Clara, even buiten de stad, een crucifix en enkele beelden beschadigd en zeker zal men in angst gezeten hebben voor een

eventueel vervolg. Ook in Zierikzee zat de schrik er zo diep in dat de beelden die in augustus 1566 veiligheidshalve uit de kerk gehaald waren, er pas vanaf mei 1567 allengskens weer werden teruggeplaatst.'

In Middelburg hing reeds maanden vóór de augustusuitbarsting dreiging in de lucht. In alle herbergen rond Middelburg werd op 5 mei gezocht naar een kreupele, die in het Hoogduits de bisschop en andere geestelijken in de abdij zeer *irreverentelijck* had toegesproken. Het vermoeden leefde dat hij een verspieder was." De bisschop nam dan ook geen enkel risico toen de hervormde massademonstraties begonnen en hield de abdijpoort ook overdag gesloten." Omstreeks 12 augustus waarschuwde Willem, pater van de begarden, hem dat de aanval op de abdij en de andere kerken van Middelburg door de sectarissen op handen was. Tot tweemaal toe ontbood De Castro de burgemeesters en verzocht hen dringend de schutterijen op te roepen en het naderend onheil af te wenden. Zeer bezorgd moet de bisschop geweest zijn toen hij op hun weigering antwoordde: *Wel dan, zoe sal ic blijven sonder hulpe ende beschermen, ende men zal dit quaet volck al laeten gewerden.*

In de abdij heerste angst. Geen van de norbertijnen vergezelde de beide burgemeesters toen deze zich in de vroege morgen van 22 augustus naar de kerk begaven om de beeldenstormers te bewegen tot het sparen van het koor met zijn kostbaarheden. Niemand durfde meegaan, *vreesende geslagen te worden*. In wereldlijke kleren namen de norbertijnen de volgende dag de wijk naar het bisschoppelijk buitenverblijf Westhove; de vicaris-generaal van de bisschop, Jan van Strijen vluchtte *deur vrees gedreven* nog verder weg. Alleen de bisschop zelf toonde moed; met een handjevol getrouwen bewoonde hij nu de abdijsgebouwen.

Er was alle reden voor angst. Bruut geweld had zich kunnen uitleven tegen alles wat de rooms-katholiek heilig was, slechts min of meer in toom gehouden door een *gebodt* van de kerkenraad. Wie garandeerde dat dit geweld zich uiteindelijk ook niet zou keren tegen de geestelijken zelf? Het gerucht ging dat zich in de abdijsbibliotheek *een rolleken oft pampier* moest bevinden waarin wel 300 namen van ketters genoteerd stonden. Een uiterst penibele situatie, want het gerucht zou wel eens waarheid kunnen bevatten. Had de bisschop immers het vorige jaar niet een dergelijke lijst naar Brussel gezonden? Oud-baljuw Pieter Haeck overdreef stellig niet toen hij opmerkte *hij en wiste geen raed om de geestelicken te hulpen indien dit rolleken inderdaad gevonden zou worden*. De bisschop beseftte het gevaar waarin hij verkeerde ten volle.

In de vroege morgen van 24 augustus, tijdens een crisisberaad van de commissie voor lopende zaken uit de Staten van Zeeland, ten huize van Filibert van Serooskerke, smeekte hij letterlijk om bescherming. Maar de andere aanwezige leden van de commissie, de vertegenwoordiger van de adel, Adriaan de Proost, optredend in naam van de Eerste Edelen, en de burgemeesters van Middelburg, weigerde hem bewaking door hellebaardiers op kosten van het land. Daarop bood de bisschop aan de kosten te delen. Ook dat werd hem ontzegd en ten einde raad vroeg hij de toelating zijn abdij te mogen beveiligen *tzijnen eygen coste alleenlijck*. Maar niets werd hem gegund en zo bleef de abdij *onvoerzien van bewaernisse*. Wel waren Wet en Raad van Middelburg twee dagen later bereid documenten op het stadhuis in bewaring te nemen, maar verder ontmoette bisschop Nicolaas de Castro enkel maar afwijzing.

Nu was er met deze abt-bisschop duidelijk iets bijzonders aan de hand en de manier waarop de wereldlijke overheid hem behandelde kan niet helemaal model staan voor hun houding tegenover de geestelijkheid in het algemeen. De Castro werd nog steeds

beschouwd als indringer. Geluiden werden gehoord als den bisschop is hier *bastaert ende ingeset van buyten, en de bistop es een vremdelinck*. Radicaler nog waren de uitspraken van de hervormde schepenen Andries Jacob Oortsz. en Simon Jansz. van Rome: *Wij willen hem daeruyt hebben, wij zullen hem packen in een bagghe (mand)*. Onder de hervormden was de afkeer van de bisschop groot. Dat bleek op 24 augustus, in de vroege morgen, tijdens de hiervoor genoemde vergadering van de Statencommissie. Ook enkele vertegenwoordigers van de hervormden waren hier uitgenodigd. Twee van de drie voorwaarden, waarop predikant Gelein d' Hoorne en zijn mannen beloofden het stormen te staken, betroffen het verwijderen van de naam van de bisschop uit het openbare leven. Maar opmerkelijker is het feit dat daarop van de zijde van de overheid, van de twee aanwezige Middelburgse burgemeesters bijvoorbeeld, geen enkel protest volgde. De hervormden kregen zonder tegenspraak genoegdoening op deze twee punten. En zo werd het wapen van Nicolaas de Castro, een zetelend bisschop nota bene, verwijderd uit het bisschoppelijk auditorium en zijn naam, die in koper op het grafmonument van de laatste abt in het koor van de abdijkerk gegraveerd stond, eruit gebeiteld.

Was de bisschop een speciaal geval, ook tegenover de geestelijkheid in het algemeen betoonde de overheid zich vrij onverschillig. De uitspraak: *wij willen voir kercken, papen ende monnicken nyet vechten* die in de rumoerige vergadering van 21 augustus op het stadhuis van Middelburg gehoord was, zou wel eens symptomatisch geweest kunnen zijn. *Perplex ende desolaet*, zo zullen vele Middelburgse geestelijken zich, met de franciscaan Jan van Leuven, in de laatste dagen van augustus gevoeld hebben. Nu moesten de franciscanen het wellicht in het bijzonder ontgelden. Dat was ook in andere steden het geval. Zij werden immers vaak geassocieerd met de gehate kettervervolging. In de kruidentuin van de Middelburgse franciscanen was lavendel en ander gewas met wortel en al uitgetrokken en *met grooten hoopen* gestolen. De minder-broeders waren zo ontmoedigd, dat ze overwogen voorgoed uit de stad te vertrekken. Hun enige hoop was dat deze *zwarte wolcke* voorbij zou gaan en dat de koning die *de oude religie* voorstond, weer de overhand zou krijgen.

Het dilemma van de stedelijke gezagshandhavers

In vrijwel alle steden werden maatregelen getroffen om de verwoestingen te voorkomen of te beperken. In Veere, Zierikzee, Goes en **Reimerswaal** reageerde de magistraat tijdig.

Op het gerucht dat de kerken in Antwerpen en Middelburg geschonden waren, gingen in **Zierikzee en Veere** de stadspoorten dicht. Overal werden kerken gesloten, vielen misvieringen stil en in alle steden bracht men de kerksieraden in veiligheid.¹⁰⁵ Het Veerse clarissenklooster kreeg extra bescherming. De herinnering aan de beeldschennis die daar het vorig jaar had plaats gevonden, lag nog vers in het geheugen en het was burgemeester Joos Olivier zelf, die zich met enkele schepenen en de baljuw ter beveiliging naar het klooster begaf. Overal werd de wacht verscherpt. De schutterijen, soms aangevuld met leden uit de poortერი, moesten daarvoor instaan. Leden van de Wet stonden aan het hoofd van deze wachtpeletons.

In **Goes** was het juist jaarmarkt en de sfeer was zeer gespannen. Er ging een gerucht door de stad dat de heer van Brederode ten huize van secretaris Jan Cornelisz. Backer verbleef en dat hij gekomen was om de kerk en de beelden te verwoesten. Toen dan het bericht van de Antwerpse en Middelburgse beeldenstorm op die 22e augustus

bekend werd, drong een zeer *uuytnemende groote meenichte* de kerk binnen. Maar vrij gemakkelijk slaagde de baljuw, geassisteerd door de juist aanwezige stadhouder van de rentmeester, Jan Turck, erin de kerk te ontruimen. Schade werd er niet aangericht. Wel vonden er tijdens de nacht, die volgde op die rumoerige marktdag, ongeregelheden plaats. Beelden, geplaatst op het kerkhof, voor de kerk en voor het kruisbroedersklooster, trof men de volgende dag stuk geslagen aan.

Om een dergelijk misdrijf te voorkomen gebood men in **Zierikzee** op 28 augustus om de buitenstaande beelden in de toren in veiligheid te brengen. Vooral in deze stad nam de overheid uitgebreide voorzorgsmaatregelen. Zij was dan ook volledig op de hoogte gebracht van de **vreempdicheden ende nyeuwigheden** die op Walcheren geschied waren. Filibert en Jeronimus van Serooskerke, resp. rentmeester van Bewesten- en oud-rentmeester van Beosten Schelde, op 23 augustus vanuit Middelburg in de stad gearriveerd, waren daar ooggetuigen geweest van *den inconveniente van den beeldtstormen*. Zij drongen er bij de magistraat op aan alles te doen om een dergelijk verwoestend geweld te voorkomen en nog diezelfde dag kwam de Brede Raad bijeen om voorzieningen te treffen. Een brief van stadhouder Willem van Oranje aan het stadsbestuur van Zierikzee drong er nog eens op aan uiterst waakzaam te zijn.

De maatregelen van overheidswege bleken in deze vier steden voldoende effectief om een beeldenstorm te voorkomen.

Ook in **Tholen** gebeurde er niets. Hier had de magistraat het dringend verzoek van deken en kapittel, om uit voorzorg de grote klok te luiden, afgewezen. Dat zou maar grote beroering in de stad teweeg brengen. Eventuele vernieling van de beelden was in de ogen van burgemeesters en schepenen altijd nog te verkiezen boven vechtpartijen en bloedvergieten.

In **Middelburg en Vlissingen** daarentegen werden de beelden gebroken. Van de stedelijke overheid kwam ternauwernood tegenspel, al bleef ze niet geheel werkeloos toezien. In beide steden werden de kerken gesloten, toen de uitbarsting dreigde. Maar de hervormden beukten met een scheepsmast de deuren open en verschaften zich zo toegang tot de Vlissingse Sint-Jacobskerk en de Middelburgse Sint-Maartenskerk. De magistraat van Middelburg besloot op 23 augustus tot aanwerving van vijftien hellebaardiers en Vlissingen nam er twaalf in dienst, naast twaalf bierdragers die ook werden ingeschakeld om de baljuw bij te staan. Maar toen waren de kerken reeds ontluisterd. Te laat en onvoldoende waren hier de maatregelen om de storm te keren.

Ligt de oorzaak van dit povere optreden in het feit dat de breking *soe subyt ende onverdachtelijck* uitgevoerd werd in deze steden? *Deur verbaestheyt ende corthevt van den thijdt* was men gewoon niet in staat geweest op passende wijze te reageren en bevangen *door groote perplexiteyt* moest men werkeloos toezien hoe het onheil zich voltrok. Dat willen burgemeesters en schepenen van Middelburg de centrale regering in Brussel toch doen geloven.

Maar de werkelijkheid was anders. Reeds een tiental dagen voordat de beeldenstorm losbarstte, was immers in Middelburg het bericht uitgelekt dat de hervormden bezig waren met de voorbereidingen om zich kerken toe te eigenen. Verontrust had de bisschop toen tot tweemaal toe de burgemeesters ontboden en hen dringend verzocht maatregelen te treffen. Maar de burgemeesters, in de hoop *dat zoe quaet nyet wesen en zoude* gingen niet tot actie over en lieten alles op z'n beloop." Ook de Vlissingse magistraat was op voorhand van de hervormde plannen op de hoogte. Officieel kondigden de hervormden hier aan dat zij van plan waren de kerk in gebruik te nemen. Bij het in hun ogen noodzakelijke breek- en reinigingswerk verzochten ze zelfs assistentie van stadswege. Deze hulp kregen ze niet, maar er is wel overleg geweest

tussen de stad en de hervormde gemeente en er zijn met de burgemeesters afspraken gemaakt hoe een en ander in zijn werk moest gaan. Waarschijnlijk is toen ook overeengekomen dat het karmelietenklooster gespaard zou blijven. Die *van der Weth* namen tijdens de breking de kloosterlingen in *bewaerder hant* en de baljuw hield samen met de secretaris het lege kloostergebouw in het oog.

Dat de magistraat van Middelburg niet tot actie overging en die van Vlissingen maar in beperkte mate, kan dus niet aan onwetendheid of overrompeling toegeschreven worden. Wat stond dan wel een kordaat en ondubbelzinnig optreden in de weg? Wilde men in de stedelijke bestuurskringen van deze beide steden de hervormden de voet eigenlijk wel dwars zetten? In Middelburg zetelden verscheidene hervormden of hervormingsgezinden in de stedelijke colleges. We treffen er in Wet en Raad, samen 25 personen tellend, negen aan. Sommigen van hen maakten ook deel uit van de (politieke) nieuwe kerkenraad, die hierna uitvoeriger ter sprake zal komen. Daarbij moeten wellicht nog meer sympathisanten geteld worden. Zo is de houding van burgemeester Adriaan Claasz. zeer opmerkelijk. Lachend stond hij toe te kijken hoe het Onze-Lieve-Vrouwenaltaar in de voorkerk van de abdij in stukken werd gesmeten. Hij wees de brekers ook met de vinger aan wat verder voor vernieling in aanmerking kwam. Zijn broer Sebastiaan was bovendien lid van de nieuwe kerkenraad en zijn vrouw bezocht trouw de predikaties. De Middelburgse hervormden stonden sterk. Een eensgezind optreden tegen de militante geloofsgenoten van zo'n aanzienlijk deel van de magistraat was dan ook vrijwel onmogelijk. Wet en Raad, op woensdag 21 augustus in vergadering bijeengeroepen, bleven verdeeld door *diversche opiniën*. Het Vlissingse stadsbestuur daarentegen telde, voor zover we weten, geen enkele hervormde. Krachtdadige maatregelen waren wat dat betreft dus geen probleem. Toch bleven ze uit.

Dat brengt ons bij de tweede vraag. Wilden de stedelijke gezagsdragers eigenlijk wel in de bres springen voor de kerk, haar dienaren en bezittingen? In Middelburg ontmoetten we lauwheid, onverschilligheid – *Wij willen voir kercken, papen ende monnicken nyet vechten* – zelfs afkeer en haat ten opzichte van de geestelijkheid. Hoewel Middelburg, vooral door de aanwezigheid van de impopulaire bisschop, hierin geen model kon staan voor de andere Zeeuwse steden, zal toch ook daar het enthousiasme niet heel groot geweest zijn. En toch verhinderde dat Veere, Zierikzee, Reimerswaal en Goes niet om effectieve maatregelen te treffen, die kerkschending konden voorkomen.

De dubbele vraag naar de bereidheid tot optreden brengt dus niet genoeg duidelijkheid om te begrijpen waarom de magistraat in Middelburg en Vlissingen, waar de beeldenstorm een hervormd succes werd, zich zo weinig teweer stelden. We moeten ons ook de vraag stellen: *konden de stadsbesturen hier eigenlijk wel anders handelen?* Het antwoord is ontkennend. Want op wie hadden ze een beroep moeten doen om krachtdadig in te grijpen? Op de schutterij in eerste instantie. De schutters nu werden wel ingezet in andere Zeeuwse steden. Maar in Middelburg durfde men hen niet op te roepen. Het vermoeden *dat er vele gheusen oft sectarissen onder hemlieden waeren* werd algemeen gedeeld en baljuw Rollema, die zelfs het grootste deel van hen *voorguesen aensach, oft emmers den ghuesen zeer gheneghen* getuigde daarmee van een juist inzicht. De religieuze gezindheid van het merendeel der schutters – althans van de handboogschutterij – bleek immers duidelijk toen omstreeks 27 december 1566 beslissingen genomen moesten worden over de Sint-Sebastiaansviering op 20 januari. Naar oude traditie werd dan ook een plechtige mis opgedragen. Schutterskoning

Thomas Broeder vertolkte in die vergadering blijkbaar de mening van de meerderheid toen hij zei: *Wij en willen geen misse gedaen hebben ..., wij en willen der nyet aen gelden.* Uit de gilderekening blijkt immers dat de mis inderdaad niet gevierd is. Geen wonder dat Wet en Raad van Middelburg, in vergadering bijeen, op de vooravond van de beeldenstorm in grote onzekerheid verkeerden *hoe dat huerlieder burgherie hem daerinne draeghen zouden.* Zonder maatregelen getroffen te hebben ging die vergadering dan ook uiteen.

Ook de schutters van Vlissingen werden door de stedelijke overheid gewantrouwd. Dat zou alleen al kunnen blijken uit het feit dat ze niet werden opgeroepen toen de hervormden hun zuiveringsactie aankondigden. Maar er was meer. Leden van de schutterijen hadden in juli de grote preken buiten de stad bijgewoond. In verband daarmee waren alle schutters op 27 juli door de magistraat ontboden. Zij hadden de ernstige waarschuwing gekregen zich verre te houden van hervormde manifestaties, opdat men *daerin by andere middel nyet geoirsaect en zoude werden te voersien.* Met dergelijke schutters kon men in Middelburg en Vlissingen moeilijk een breekactie van de hervormde gemeente keren.

Niet alleen onder de schutterij overigens vreesde de Vlissingse magistraat onvoldoende steun te vinden voor een doortastend overheidsoptreden tegen de hervormden. Ook de stedelijke bevolking in zijn geheel was zeer verdeeld. Geleijn d' Hoorne en zijn kerkenraad hadden in Vlissingen grote aanhang. De haast arrogant aandoende zelfbewustheid van de hervormde kerkenraad, die de magistraat vrijmoedig een ultimatum durfde stellen, vond zeker mede zijn oorsprong in de brede steun uit de bevolking. Zeer velen trokken de stadspoort uit als er buiten in het veld weer een preek gehouden werd. Volgens de hervormden was de stad dan *zo gedepopuleert van volcke, zulcx datter nauwelicks eenich volck in stadt en blijft.* Dit moge overdreven zijn, de dreiging die voor de stedelijke overheid uitging van de kerkenraad, een autoriteit tegenover de hare, was er niet minder om. Er heerste ook in Vlissingen *grande murmuration* vanwege de religieverschillen onder het volk. Wijselijk zullen de stedelijke bestuurders eieren voor hun geld gekozen hebben en de weg van overleg in plaats van geweld bewandeld.

Ook de houding van de baljuw in beide steden verdient onze aandacht. In Vlissingen werd het baljuwschap, nadat Jacob Smit zich had teruggetrokken, tijdelijk waargenomen door Jacob van Eecke. Burgemeesters en schepenen zelf hadden hem in maart 1566 als hun kandidaat voorgedragen voor deze functie tegen de zin wellicht van Arend van Dorp, curator van het sterfhuis van de heer van Veere en Vlissingen. Dat deze interimfiguur, hun protégé, zich geheel zou voegen naar de handelwijze van de magistraat, zonder eigen initiatieven te ontplooien, is dan ook niet verwonderlijk. De rol die de Middelburgse baljuw, de Fries Tjomme Rollema, tijdens de roerige zomer van 1566 speelde, is niet zo gemakkelijk te bepalen. Op 1 september 1565 was hij in functie getreden en volgens zijn eigen verklaring, afgelegd in het najaar van 1567, was hij zeer actief geweest tegen de oproerige hervormden in de afgelopen tijd. Enkele Middelburgse geestelijken getuigden, op zijn verzoek, dat hij zich gedragen had zoals een goed katholiek betaamde. Zijn buurman, Ingel Cornelisz., pastoor van de Sint-Maartenskerk, verklaarde dat Rollema het nooit kon laten om in de kerk tijdens de mis en de vespers met de priesters mee te zingen *zoo hij best conste.* Het was ook de baljuw die hem tijdens de donkere beeldenstormdagen steeds had bemoedigd: *Laet ons een wevnich patientie nemen; de Coninclijske Majesteyt zal wel meester blijven van den spele ende die olde religie voorstaen.*

Ook de franciscanen ondervonden de steun van Rollema in deze dagen. Zelf verjoeg hij de plunders uit hun kloostertuin. Maar het was een feit dat hij in de Middelburgse samenleving niet erg op z'n plaats was. Aan alle kanten ontmoette hij onwil en tegenwerking. Wet en Raad negeerden hem volkomen tijdens de beeldenstorm, toen de chaos in Middelburg groot was. Zijn voorstellen werden nauwelijks aangehoord: laat staan dat er gevolg aan werd gegeven. Rollema was, zoals wij zullen zien, bovendien zeer impopulair in de stad. Niet zonder reden golden de dreigementen van de beeldenstormers op 22 augustus in de eerste plaats de baljuw.

De brekers

Richten wij tenslotte onze aandacht op de belangrijkste medespelers in het beeldenstorm-drama: diegenen die metterdaad de kerken "zuiverden". In Middelburg identificeerden we 74 brekers; in Vlissingen 18 en in Arnemuiden 8.

Wie waren nu die 74 Middelburgers die op 22 augustus bij de vernielingsactie betrokken waren? Van 6 personen wordt geen beroepsactiviteit vermeld. De overige 68 oefenden samen 34 beroepen uit. Als we deze enigszins groeperen herkennen we 15 mensen (23%) die werkzaam waren in de kledingsector (schoenmakers, kleermakers, een enkele kousmaker), 11 personen (16%) hoorden thuis in de bouwwereld als metselaar, timmerman of dergelijke en 5 (7%) verdienden hun brood in de textielsector als droogscheerder, verver of wever. Daarnaast tellen we nog 6 kuipers en 6 schrijnwerkers (beiden 9%). Verder treffen we de meest uiteenlopende beroepen aan. Vrijwel alle zijn ze evenwel te situeren in het ambachtmilieu. Zo zag ook de gevangen genomen beeldenstormer Jan de Lannoy dat. Toen hem gevraagd werd wie zijn mededaders geweest waren, besloot hij z'n opsomming van een twintigtal personen aldus: *Mitsgaders noch groot ghetal van metssers, timmerluyden, schrijnwerkers, smits, cleermaeckers, schoenmakers (en) knaepe. Enkele personen van reputacie* vormen hier de uitzondering. De notaris Guillaume Deynoot en de kooplieden Pieter Boreel, Jacob de Questere en Gelein Jolijt namen eveneens deel aan de beeldenstorm in Middelburg.

Negen van de ons bekende 74 beeldstormers woonden nog bij hun ouders, worden vermeld als jonggezel of waren in dienst als knape bij een meester. Zo hadden de drie knechten van schrijnwerker Thomas Schooff zich allen actief betoond bij de vernielingen. Een van deze, Cornelis Willeboordsz., was zelfs nog zo jong dat hij met de kinderen op straat speelde. Adriaanken, de echtgenote van lange Hans van Zwol, is de enige ons bekende vrouw in het gezelschap. Zij maakte zich vooral verdienstelijk met opruimen en schoonmaken van de Sint-Maartenskerk.

Door welke motieven werden deze beeldenstormers geleid bij hun vernielingswerk? Voor een deel van hen gingen praktische overwegingen en ideologie hand in hand. Met het verrichten van een Gode welgevallig werk, het vernielen van de "afgodsbeelden", kon men zich tegelijkertijd, vóór de winter inviel, geschikte, "gezuiverde" kerkgebouwen verwerven. Deze visie mogen we zeker toeschrijven aan de 7 kerkenraadsleden, die wij onder de 74 beeldenstormers aantreffen. Verder waren er nog 24 personen verregaand geëngageerd in de hervormde gemeente van Middelburg. Deelname aan het avondmaal, de doop of begrafenis van een kind, of latere aansluiting bij een vluchtelingengemeente vormen hier de voornaamste criteria

om iemand tot de hervormde kerngroep te rekenen. Zes anderen tenslotte werden nog beschuldigd van het bijwonen van predikaties zonder dat wij verder iets van hen weten. Een dergelijk gegeven is evenwel te weinigzeggend om hen automatisch bij de uitgesproken hervormden in te lijven.

Tenminste 31 hervormden tellen we dus onder de brekers voor wie het religieuze motief duidelijk uiterst belangrijk was. Wat de overige beeldenstormers betreft verkeren we dienaangaande in het onzekere. Nog andere motieven immers die iemand tot vernieling van kerkelijke eigendommen konden aanzetten, zijn denkbaar. Mogelijk was de afkeer van de geestelijkheid die wij vooral in Middelburg ontmoetten mede een drijfveer daartoe. Verder vormde geld voor sommigen de nuchtere motivatie tot meehelpen. Hoevelen ontvingen evenals de kruier Gelein Jansz. en de droogscheerder Pieter Cornelisz. een dagloon? Daarnaast is het denkbaar dat de brekers vergezeld werden door rebelse meelopers, die slechts door pure vernielzucht werden gedreven. In hoever het aanvankelijk de bedoeling van de kerkenraad geweest is om ook in kerken, die voor de hervormde eredienst niet nodig waren, de beelden stuk te slaan, weten wij niet. Misschien kwam er pas gaandeweg een loskoppeling van beide motieven tot stand en werd, toen de parochiekerken "gezuiverd" waren, de vernieling van de beelden, in de euforie van het gebeuren, een doel op zichzelf.

Sinds Erich Kuttner een halve eeuw geleden op indringende wijze aandacht vroeg voor de sociaal-economische achtergronden van het jaar 1566, door hem het "hongerjaar" genoemd, kunnen we niet voorbij gaan aan de vraag in welke mate ook in Middelburg de vrees voor honger, kou en werkloosheid, de dreigende bestaansonzekerheid kortom, leidde tot een opstandige houding tegenover gevestigde machten. Te meer klemt deze vraag als we de groep beeldenstormers in ogenschouw nemen bij wie we geen of weinig hervormde affiniteiten hebben waargenomen. Zijn er tekenen die er op wijzen dat er een algemene stemming van oproer in de stad heerste? Een opstandigheid die zich niet alleen richtte tegen kerkelijke eigendommen, maar tegen de gevestigde orde in het algemeen? De bronnen zwijgen hierover.

Wel ontmoette de baljuw dreigementen. Terwijl de beeldenstormers in de vroege morgen van de 22e augustus zijn huis passeerden, klonk *de roup onder de ghemeene furie* dat de baljuw het volgende slachtoffer zou zijn. Rollema zelf lag nog rustig te slapen, maar zijn huisgenoten, drie vrouwen raakten in paniek bij de gedachte dat zij (hem) mochten *dootslaen* en het huis plunderen en ze verborgen het geld onder de turf. Toch doelden de beeldenstormers niet direct op doodslag en plundering, *als wel op de brekinghe van den beelden ende schilderien in den huussen*. Het baljuwshuis zou het eerste niet-kerkelijk doelwit zijn. Het bleef bij deze ene bedreiging en het is zeker niet toevallig dat ze gericht was tegen de zeer impopulaire Rollema. Gevestigde machten bleven verder onaangetast en alleen de kerken kregen het volle geweld te verduren.

Nogmaals de vraag: dreven "ellendefactoren" de beeldenstormers mede tot hun daden? Nu rechtstreekse aanwijzingen in de bronnen ontbreken, dienen wij op indirecte wijze een antwoord te zoeken. Is er misschien enig onderscheid op te merken tussen de groep geëngageerde hervormden en het overige deel van de beeldenstormers dat in religieus opzicht in de mist blijft? Op beroepsmatig gebied nauwelijks. Wel horen de personen van reputatie alle vier bij de hervormden, maar verder zijn beide groepen van vergelijkbare samenstelling. De vermogenspositie van de beeldenstormers kan eveneens als vergelijkingspunt dienen. Jammer genoeg moeten we hierbij het bezit aan roerende goederen buiten beschouwing laten. Teveel was reeds vervreemd voordat de deurwaarders rondgingen om de geconfisqueerde

goederen op te tekenen. Wat nog aanwezig was geeft dikwijls een volstrekt onjuist beeld van het oorspronkelijke bezit. En onderlinge vergelijking is daarmee al helemaal onmogelijk geworden." Een wat betrouwbaarder indicatie vormt het huizenbezit, al past ook hier enige argwaan. Zelfs *Het vliegende hert* op de Dam immers, het huis waar de koopman Jacob de Questere in gewoond had, was lang aan de aandacht van de confiscator ontsnapt. Hoeveel gemakkelijker kon zoiets gebeuren met een onopvallend huisje in een achteraf steegje. Met de ons ter beschikking staande gegevens komen we tot de vaststelling dat het huizenbezit van de hervormde kerngroep onder de beeldenstormers beduidend hoger lag dan dat van de overige brekers. Van eerstgenoemden bezat 36% een eigen huis. Slechts 10% van laatstgenoemden kon zich eigenaar noemen van het huis dat men bewoonde.

Moeten we dan concluderen dat degenen, die zich onder de beeldenstormers niet duidelijk als hervormingsgezind manifesteerden, in maatschappelijk opzicht zwakker stonden dan de geëngageerde hervormden en dat hier de motivatie om kerkelijk bezit te vernielen eerder in sociaal-economische richting moet gezocht worden? De basis voor een dergelijke bewering lijkt, het kleine aantal personen mede in aanmerking genomen, vrij wankel. Ons besluit zal moeten zijn dat de beeldenstorm in Middelburg in essentie een religieus geïnspireerd fenomeen was dat ook buiten hervormde kring medestanders heeft gevonden die vanuit andere inspiratie – bijvoorbeeld betaling - werden gedrongen tot meedoen.

De beeldenstormers van Arnemuiden en Vlissingen laten zich in deze conclusie geheel inpassen. Ook hier ging het vrijwel uitsluitend om ambachtslieden en de geëngageerde hervormden waren ook hier de spil rond wie de breekactie draaide. Maar het aantal personen is in deze plaatsen zeker te klein om verdere conclusies toe te laten.

Besluit

Als wij de gebeurtenissen van 22 augustus in Middelburg nog eenmaal de revue laten passeren, moeten we in de eerste plaats constateren dat de dopers, getrouw aan de door hen voorgestane leefwijze, totaal afwezig bleven bij het losgebarsten geweld. Voor de hervormde gemeente was nu een begeerd doel bereikt, de toegang tot "gereinigde" kerken. Het waren bijna uitsluitend ambachtslieden door wie de beeldenstorm werd georganiseerd en grotendeels uitgevoerd, met als kern de kerkenraad van Middelburg, eveneens uit ambachtslieden bestaande. Vooraanstaande burgers uit de handelswereld en magistraatskringen hielden zich overwegend afzijdig van breken en vernielen. Kunnen we dan zeggen dat de gewone man de kastanjes voor hen uit het vuur haalde? Dat zou een al te lichtvaardige conclusie zijn. Het openbeuken van solide kerkdeuren en het wegbreken van beelden was zwaar werk. Metselaars, timmerlieden en schaliedekkers konden daar nu eenmaal beter mee overweg dan de doorsnee koopman of notaris. Wie niet daadwerkelijk de brekershamer ter hand nam, kon door zijn houding of louter door zijn aanwezigheid evenzeer blijk van zijn betrokkenheid geven. Jan Cornelisz. van Campen, raad en notaris, lachte van *contentement* tijdens het brekerstumulst in de abdijkerk, evenals burgemeester Adriaan Claasz., die de brekers bovendien daadwerkelijk aanzette tot vernieling van enkele beelden, die in eerste instantie over het hoofd gezien waren.

Naar onze mening maakten zij zich op deze wijze evenzeer medeplichtig aan de beeldenbreking en is deze daarmee toch wel een zaak geweest van de hervormde gemeente in zijn totaliteit.

De vernieling van de beelden en de verwerving van kerkgebouwen betekende evenwel niet voor iedere hervormde een einddoel. Voor een bepaald deel van de hervormde gemeente was de beeldenstorm slechts één fase van een groter plan. De woorden van Joris van Steynemolen klonken bepaald onheilspellend: *'t Es een cleen zaicke van de beelden*, bagatelliseerde hij de dramatische gebeurtenissen van de voorbije augustusdagen kort nadien tegenover burgemeester Pieter Claas Domisz. en hij voegde eraan toe: *Zij (de hervormden) zullen noch al voirder willen commen*.

De ontvanger van de Walcherse watering Van Steynemolen kon het weten; hij onderhield nauwe relaties met Pieter Haeck, *de chieff* van de (politieke) nieuwe kerkenraad. Het moment waarop deze nieuwe kerkenraad openlijk in actie zou komen, moest nog aanbreken.

X

Hervormd kerkelijk leven tot Pasen 1567**Verhouding tussen katholieken en hervormden in de steden**

Het rooms-katholiek kerkelijk leven in Middelburg was met een schok stil-gevallen. Zwaar beschadigd en verlaten stonden de kerken daar en geen priester waagde het de mis op te dragen. De hervormden domineerden de stad. Maar geheel tevreden konden ze nog niet zijn. Nog steeds zaten in het Gravensteen *elf personen* omwille van hun geloof gevangen. Daags na de beeldenstorm, op vrijdag 23 augustus, werd nu een actie ondernomen om hen te bevrijden. In broederlijke samenwerking richtten hervormden en dopers zich tot ieder die gezag droeg, tot burgemeester en schepenen, tot de rentmeester, de baljuw en de bisschop, om vrijlating te bekomen. De wereldlijke overheid deinsde terug voor deze stap en wilde eerst hogere instanties raadplegen. Maar de bisschop, murw geslagen door de gebeurtenissen van dé laatste dagen, gaf zijn schriftelijke toestemming *onder nochtans protestatie, dat het in zijne macht nyet en was te doene*. Daarop trok een menigte van enkele honderden gewapend met hamers en bijlen naar het Gravensteen om, desnoods met geweld, de geloofsgevangenen te bevrijden. Toen moest ook de wereldlijke macht wel buigen voor de menigte. Het Gravensteen immers was op dat moment overvol. Naar Middelburg werden van oudsher de galeigasten uit andere gebieden overgebracht en de gevangenis herbergde een honderdtal misdadigers van alle slag, *quaetdoenderen van nature ende beroyde gasten*. Uit vrees dat ook deze zouden vrijkomen bij een gewelddadige bevrijdingsactie koos men voor het minste kwaad. *De gevangen van den Schrifte werden in vrijheid gesteld. Ende heeft den volcke daarmede tevreden geweest*.

Heer en meester waren de hervormden in de stad. Maar het stadsbestuur poogde weer greep op de gebeurtenissen te krijgen. Het verloop van de raadsvergadering van 23 augustus getuigt daarvan. In de eerste plaats besloot men de stadhouder, Willem van Oranje, raad te vragen hoe nu verder te handelen. Een delegatie van drie personen werd daartoe afgevaardigd. Ze bestond uit Jan de Hiniosa, schepenen en Simon Jansz. van Rome, raad, beiden de hervorming toegedaan en Adriaan de Proost, sinds kort benoemd tot vertegenwoordiger van Oranje in de Staten van Zeeland. Uit veiligheidsoverwegingen en om te kunnen optreden kreeg iedere burgemeester zes hellebaardiers toegewezen en de baljuw drie. Tenslotte besloten Wet en Raad zich te verzetten tegen de preken die de hervormden de volgende dag wilden houden. *Niet met rigeur echter, om alle oproer ende commotie te vermijden, maar met beeden ende smeeken*. Dit was werkelijk een utopie; om de preken draaide alles. In de vergadering van de Statencommissie op 24 augustus, waarbij ook predikant Gelein Jansz. d' Hoorne met een hervormde delegatie was uitgenodigd, kwam stopzetting van het preken zelfs in het geheel niet ter sprake.

Het eerste waar men zich om moest bekommeren was het staken van de verwoestingen. Dat nu wilden de hervormden wel toezeggen, zij het op drie voorwaarden.

- In de eerste plaats moesten de beelden die, naar men zei, in het koren verborgen lagen, tevoorschijn gebracht worden.

- Verder diende men drie beeldjes en het wapen van de bisschop uit het bisschoppelijke auditorium weg te halen.
- Tenslotte eisten de hervormden, zoals we zagen, de verwijdering van de naam van de bisschop van het grafmonument van de laatste abt in het koor van de abdijkerk.

Op alle punten kregen zij voldoening, al werden er geen beelden in het koren aangetroffen.

Daarop luidde, om zeven uur 's morgens, de grote klok van de Westmonsterkerk en Gelein d'Hoorne verliet met de zijnen de vergadering om in die kerk een openbare kerkdienst te leiden. 's Middags preekte hij er voor de tweede maal. Ook de volgende dag, een zondag, werd er zowel vóór als na de middag door de hervormden in dezelfde kerk diensten gehouden. De pastoor van de Sint-Pieterskathedraal, Hendrik van Os, volgde het hervormde voorbeeld en preekte 's zondags in zijn kerk *op het nyeuwe fatsoen, met leetwesen van zijn voors. leven, 't welck der gemeynte geweest es tot grooten schandaele.*

De grote activiteit die Gelein d'Hoorne in de eerste dagen na de beeldenstorm in Middelburg ontplooidde zal wel de oorzaak geweest zijn van het feit dat de Vlissingse hervormden enkele dagen in de kou bleven staan. Wel stond ook in Vlissingen de Sint-Jacobskerk leeg en waren de misvieringen geschorst, maar er zal aanvankelijk geen predikant beschikbaar geweest zijn om voor te gaan. En toen dan na enkele dagen het stadsbestuur een brief van Gelein d'Hoorne ontving met de vraag *dat men hem de kercke bereeden zoude om te moghen predicken*, kon men van stadswege gerust weigeren. Vierentwintig gewapende mannen stonden inmiddels - naast zijn gewone dienaars - gereed om de baljuw bij te staan in de bescherming van de kerk.

Ook de Middelburgse overheid trachtte verder orde op zaken te stellen. Op 26 augustus gebod ze dat al wie met woord of daad aanleiding gaf *tot oproer en seditie* zonder vorm van proces opgehangen zou worden aan de galg, die de baljuw op de 22e augustus op de markt had laten oprichten. De ambachten kregen verder verbod hun uit de kerk gehaalde kostbaarheden te vervreemden. Tenslotte kreeg ook rentmeester Filibert van Serooskerke toestemming om hellebaardiers aan te werven.

Waarschijnlijk werd de Westmonsterkerk gesloten en door de aangeworven hellebaardiers bewaakt, want na zondag 25 augustus horen we niet meer van hervormde kerkdiensten in deze kerk. Wel organiseerden de hervormden nu hun predikaties in de kapel van het gasthuis en ook vanaf de pui van het stadhuis sprak Gelein d'Hoorne zijn toehoorders toe.

Ondertussen had landvoogdes Margaretha onder druk van de Nederlandse adel en de dreigende omstandigheden enige concessies gedaan. Het Akkoord, op 25 augustus door haar met de edelen gesloten, stond de predikaties voorlopig toe, op die plaatsen waar ze tot dan toe gehouden waren, maar nooit binnen de steden. Hervormde predikanten op de kansel van de parochiekerk, waar eerst de pastoor verdreven was: daaraan kon zelfs niet gedacht worden. In Middelburg was de balans, door Brusselse bril gezien, dus duidelijk te ver doorgeslagen. Misschien zullen de Middelburgse bestuurders dan ook met enige opluchting de tekst van het Akkoord en een brief van Margaretha ontvangen hebben. Hier kregen ze richtlijnen aangeboden, waarmee een uitweg uit de chaos mogelijk leek. Hun ordonnantie van 5 september die de godsdienstzaken moest regelen, legde het allemaal duidelijk vast. Alle geestelijken moesten weer aan het werk – behalve de pastoor van de Sint-Pieterskathedraal – zonder dat iemand hen lastig mocht vallen. Geen nieuwe leraar mocht binnen de stad

preken en beide groepen dienden *vresaemich samen te leven*, zonder elkaar iets in de weg te leggen. Bij overtreding van deze regels, stond de galg op de markt gereed.

De katholieken binnen de stad, de protestanten er buiten. Zo was de situatie overzichtelijk en het kerkelijk leven binnen Middelburg begon weer op gang te komen. Kerken gingen weer open en pastoor Ingel Cornelisz. van de Sint-Maartenskerk (Westmonster) celebreerde als eerste de mis, terwijl hellebaardiers en dienaren van de baljuw de deuren bewaakten.

Maar de hervormden waren uit de stad geweerd en zo hadden zij zich dat niet voorgesteld. Natuurlijk lieten zij zich niet zomaar buiten spel zetten. Zij vormden een geduchte macht en waartoe die in staat was in de explosieve sfeer van die dagen bleek al direct na de publicatie van de ordonnantie.

Een gerucht was voldoende om de stad in rep en roer te brengen. Op de avond van 6 september kwam stadsbode Anthonis Jansz. Royaert op het stadhuis vertellen dat er krijgsvolk door de Vlissingse poort binnen de stad gekomen was. Anthonis had goed gedronken en sprak over een grote menigte, wel 500 man. Ze zouden gewapend zijn *met lange roeren en zincroeren* en zich nu binnen de abdij bevinden. Daar was groot licht gezien en er waren schoten gehoord. Op het stadhuis ontmoette hij scepsis. Men hield het hele verhaal, na een rondgang langs de poorten, voor *een quaet, onwarachtich uytgeven* en daarmee was de zaak afgedaan.

Maar de hervormden dachten daar anders over en waren vol argwaan. Andries Jacob Oortsz., Andries Brabander en Simon Jansz. van Rome meenden dat de stad verraden was en drongen hevig aan op een onderzoek van de abdij, *spreeckende zeer seditieuselijck ende straffelick*. Dat hen *met gevouden handen* gesmeekt werd naar huis te gaan en geen rumoer te maken *in desen periculosen tijdt*, had geen effect. De hervormde magistraatsleden haalden hun wapens en gingen op weg om *diversche van heurlieder factie ende secten te wekken*. *Sulcx `t volck beroert te hebben*, keerden ze terug naar het stadhuis en gaven als hun mening te kennen dat de bisschop eruit gegooid, nee nog sterker, in een bagghe (mand) uitgedragen moest worden. Zo ging Middelburg de nacht in. Aan veel huizen hingen de lantaarns uit en die van de religie liepen, volgens de rederijker Pieter Joossen, gewapend rond de abdij.

Om een eind te maken aan de gedurig toenemende agitatie, was de stedelijke overheid de volgende morgen wel gedwongen toe te geven aan de eisen van de hervormden. Reeds hadden zich 500 à 600 man, deels gewapend, voor de abdij verzameld. Een deputatie bestaande uit twaalf magistraatsleden en zes vertegenwoordigers van de schutterijen verzocht en kreeg toegang tot de abdij. De hervormde factie was daarbij goed vertegenwoordigd. Niets verdachts werd daarbinnen evenwel aangetroffen en de deputatie bood de bisschop verontschuldigen aan voor de overlast. Het volk buiten de poort echter was in het geheel niet tevreden gesteld en trachtte de abdij binnen te dringen, die na de vlucht van de meeste norbertijnen naar Westhove slechts bewoond werd door een tiental personen.

Duidelijk was uit dit incident gebleken dat één vonk in het Middelburgs kruitvat voldoende was om een uitslaande brand te veroorzaken. Groot was de vrees in stedelijke overheidskringen voor verder *oproer en seditie* waardoor, zoals baljuw Rollema opmerkte, de stad gevaar kon lopen *alle heure privilegien te verliezen*.

De hervormden werden dan ook als geduchte gesprekspartners beschouwd in het debat dat de volgende dag op het stadhuis plaatsvond. Een hervormde delegatie kwam daar toestemming vragen om aanstaande zondag in een kerk of het gasthuis te mogen

preken. De magistraat moest wel weigeren, op grond van het Akkoord en de missive van de landvoogdes. Bij de bepalingen van het Akkoord legden de hervormden zich neer; de voorschriften van de landvoogdes echter wezen ze beslist van de hand. Die waren niet door de verbonden edelen ondertekend en hadden voor hen geen gezag. Naarstig werd nu gezocht naar een oplossing die voor alle partijen aanvaardbaar was. In afwachting van iets beters namen de hervormden voorlopig genoegen met een schuur buiten de stad. Enkele weken later, op 25 september, kreeg *de gemeynte van de nieuwe leeringhe* de beschikking over een passende behuizing: het pakhuis van Antonio de Villiers, juist buiten de Zuiddampoort.

Een wacht van zes hellebaardiers onder bevel van één der burgemeesters stond garant voor een ongestoorde godsdienstoefening. De andere burgemeester bleef binnen de stad om de katholieken gelijke bescherming te verzekeren. Daarmee was te Middelburg een voorlopig evenwicht bereikt.

Of er ook in **Vlissingen** regelingen getroffen zijn, is onbekend. Wel werd de hervormden na de beeldenstorm het gebruik van de Sint-Jacobskerk geweigerd, maar het valt nauwelijks aan te nemen dat de zelfbewuste gereformeerde *kerckendienaeren* die op 22 augustus aankondigden dat zij over *d'exercitie der godsdienst* met het stadsbestuur nader contact zouden opnemen, zo maar genegeerd konden worden.

Ook de kerk van **Arnhem**, van zijn beelden ontdaan, heeft hoogstwaarschijnlijk nooit gediend voor het doel dat de beeldenstormers voor ogen stond. Het vonnis van de Raad van Beroerten noemt enkele adressen waar de hervormden samenkwamen. In het huis van Adriaan Jansz. en dat van Gabriel Aarnoudsz. hielden ze openlijk hun godsdienstoefeningen. Een calvinistische predikant preekte *daar a huvs ouverte au sceu d'ung chascun* (in het openbaar). Verder diende hier – toen de groep te omvangrijk werd wellicht – de zoutkeet van de weduwe van Bastiaan Mathijsz. Poole op de dijk naar Middelburg als plaats van samenkomst.

De gemeente van **Veere** ging, min of meer getolereerd door de wereldlijke overheid, haar eigen weg. Zij kwam, zoals gezegd, samen in de kapel van het gasthuis buiten de stad. Maar de tijding dat hervormden in Middelburg openlijk in de Westmonsterkerk preekten, bracht ook hier actie. Vijf vooraanstaande Veerse hervormden betraden op 24 augustus het stadhuis. De metselaar Jan Turck deed het woord. Hij deelde de schepenen mee dat de Veerse hervormden het voorbeeld van de Middelburgers wilden volgen hoewel *zijlieden nyet en dorsten 't selve angaen, tenware de kercke deser stede alvoren gesuvert ware*. En daarom verzocht hij toestemming om uit de kerk te mogen verwijderen wat niet in overeenstemming was met de hervormde eredienst. Tot zover ging het hier dus net zoals enkele dagen eerder in Vlissingen. Maar waar de Vlissingers zich beriepen op het gezag van Gods Woord, hadden de Veerse hervormden geen weerwoord toen hen naar hun lastgeving werd gevraagd. Daarmee was het pleit snel beslecht. Een streng verbod om met hun voornemen *voirts te varen (op straf van) straffelick gecorrigeert te zijne an lijf ende goet*; was het antwoord van stadswege. Zo luidt de officiële lezing van het gebeurde, waarmee de Veerse magistraat in Brussel verantwoording van haar handelwijze aflegde. De harmonie voert in dit verslag de boventoon. Steeds volgens dit verhaal eindigde de bespreking op het stadhuis als volgt: *Daerop zyluden (de hervormden) seyden nyet te willen doen tegens d' ordonnantie van der Weth ende gingen sulcx wech*. Ongetwijfeld werd er in dit ambtelijk stuk dat dateert van 11 oktober 1567, dus een jaar na de feiten, heel wat verdoezeld.

Onder indruk van de gebeurtenissen zelf spreken baljuw, burgemeesters en schepenen van Veere een andere taal. In hun brief aan landvoogdes Margaretha van 26 augustus 1566 klinkt de angst door voor het overslaan van de ongeregeldheden naar Veere. Zij vrezen niet langer te kunnen stand houden onder de heftige debatten en de druk van de nieuwe predikanten die zeer dringend het gebruik van de kerk vragen, *sans nous laisser en paix*. Eenvoudig was de situatie alleszins niet. Steeds moesten belangen afgewogen worden. Al te veel uit de Brusselse pas lopen was gevaarlijk, maar anderzijds wilde Veere de Schotten zoveel mogelijk tegemoet komen.

Bovendien had de hervormde gemeente van Veere zeer aan kracht gewonnen door de overgang van pastoor **Jan van Migrode** die in deze zomer, *verlaetende zijnder staet*, zich bij de gemeente voegde. Daarbij kwam nog dat de houding van de baljuw, Jeronimus de Rollé, allermint duidelijk was. Was het immers niet in zijn boomgaard dat de Schotten aanvankelijk hun kerkdiensten hielden? Het meest werd een duidelijke gedragslijn evenwel bemoeilijkt door het gebrek aan eensgezindheid binnen het schepencollege zelf. Twee hervormde ouderlingen, Hendrik Zomer en de Schot George Kincaid, zetelden in de schepenbank en *de diversité des opinions* waardoor het Veerse stadsbestuur verlamd werd, zal hierop terug te voeren zijn.

Uiteindelijk evenwel werden de hervormde schepenen naar de zijlijn gemanoeuvreerd. Zij kregen verbod nog langer in de Raad te verschijnen, al stoorde met name Kincaid zich daar niet altijd aan. *Vele ende zeer menichfuldige vergaderingen waren er nodig om tot klaarheid te komen, dwelck zeer lange geduert heeft, waerduere de justitie merckelicken tijt gecesseert heeft* (stilstond), *zulcx dat men geen vierschare en hielt*.

Maar ook het kerkelijk leven bleef lang ontwricht. *Terwijl de oefeninge van de evangelische leere* in de gasthuiskerk voortging, werd pas op 29 september, een maand nadat de tekst van het Akkoord in Veere beschikbaar was, de stadskerk weer geopend, de misviering hervat en de in dienst genomen hellebaardiers afgedankt. Maar zoals voorheen werd het niet meer. De misvieringen van schutterijen en gilden, zoals die naar oude costurne altijd hadden plaats gevonden in de kerk, werden niet hersteld. En deken en kapittel klaagden een jaar later bitter dat God daardoor beroofd werd van Zijn eer en zichzelf van hun alimentatie.

In **Zierikzee** waren de kerken ongeschonden gebleven en de gelukwens van de landvoogdes, die de magistraat op 30 augustus dankte voor de goede preventieve maatregelen, leek op zijn plaats. De hervormde gemeente van Zierikzee had evenwel minder reden tot juichen. Nog steeds kwam ze samen in het open veld. Haar verzoek om toewijzing van een kerkruimte, waarin ze *mit alle modestie en zedicheyt* godsdienstoefeningen kon houden, was in de raadsvergadering van 4 september wel niet rechtstreeks afgewezen, maar doorgeschoven naar de stadhouder, de prins van Oranje. En toen deze de stad op 9 september berichtte dat de bepalingen van het Akkoord ook voor Zierikzee bindend waren, bleef de hervormden geen hoop meer over. Nooit hadden zij de beschikking gehad over een eigen onderkomen; ook nu zou dat blijkbaar dus niet verwezenlijkt worden. Op 12 september wees de Raad hun verzoek af en de hervormden bleven in de kou staan. Al te lang berustten zij evenwel niet in deze situatie.

Eind september bereikte de magistraat andermaal een rekest. Ditmaal had de kerkenraad het oog gericht op de Onze-Lieve-Vrouwekapel buiten de Noordhavenpoort. De toon van dit verzoekschrift is veel dringender. De winter stond voor de deur en de hervormden hadden reeds ervaren *dat groote winden ende reghen* de samenkomsten onaangenaam stoorden. Door ervaring wijs geworden voorzag de kerkenraad een afwijzend antwoord. Daarom stelde hij in het verzoekschrift voor dat

hijzelf de verantwoordelijkheid op zich zou nemen – tact den last op ons –, als de stad dan maar de deken van het kapittel zou willen ontslaan van het verbod de kapel te ontsluiten. Op deze mogelijkheid gingen burgemeesters en schepenen niet in en ten tweede male weigerden zij, met een beroep op het Akkoord, de hervormden een gebouw te verlenen. Nu legden de predikant Jacob Jorisz. en zijn kerkenraad zich niet meer neer bij dit weigerend antwoord en zij dreigden met een gewelddadige inbezitneming van de kapel of een andere kerk. Dit maakte de gewenste indruk. Van de toewijzing van een kerk kon geen sprake zijn, maar met de meestof buiten de stad, die burgemeesters en schepenen de hervormden op 30 september ten gebruike aanboden, konden deze ook wel instemmen.

Daarmee was één van de voorwaarden vervuld, waarop de rust in de stad geleidelijk kon terugkeren. Reeds was de dagwacht op 12 september opgeschort en had de stedelijke ordonnantie van 21 september de verhouding tussen de godsdiensten geregeld, door te bepalen dat niemand een ander mocht lastig vallen omwille van zijn religie. Dat hieraan strikt de hand gehouden werd, bleek wel in januari 1567 toen Cornelis Hendriksz. Kyvit verbannen werd omdat hij op 26 december 1566 vanuit het venster van *Het Schilt van Bergen* de predikant Jacob Jorisz. Baselis had toegeroepen *hangti op die bouve, hange, hange*, terwijl deze op het naburige kerkhof een begrafenis leidde.

De hervormden hadden nu een eigen vergaderplaats. De tijd was gekomen dat ook het katholieke openbare leven zich weer kon herstellen. Wel hadden de priesters steeds de sacramenten bediend, maar overmits de *rauwicheyt des tijdts* was de Sint-Lievensmonsterkerk nog steeds gesloten gebleven. In de raadsvergadering van 10 oktober gaven burgemeesters en schepenen nu toestemming om de kerk weer te ontsluiten. Diverse veiligheidsmaatregelen evenwel begeleidden de openstelling van de kerk. Alle gildenmissen bleven tot nader order opgeschort en slechts het hoogaltaar mocht in gebruik genomen worden. Na de misvieringen werd de kerk weer zorgvuldig toegesloten." Naar buiten wilde de stad de indruk wekken van herwonnen rust en doelbewust streefde de magistraat ernaar de spanningen die tussen de religies heersten voor de buitenwereld te verbergen. Zo werd in de raadsvergadering van 24 oktober afgesproken wat de stedelijke gedeputeerden moesten zeggen wanneer de bisschop hun zou vragen naar de zake van de religie. Hun antwoord zou dan luiden, dat alles wèl ging – indien de stad tenminste een goede prediker zou krijgen – zonder verder opening van zaken te geven.

Deze geslotenheid maakt het haast onmogelijk een juist zicht op de religieuze verhoudingen binnen Zierikzee te krijgen. Dat er vele spanningen waren is zeker. In de eerste plaats tussen dopers en calvinisten; daar komen we later op terug. Spanningen bestonden er verder tussen de hervormde gemeente en het stadsbestuur en bovendien heerste er ook binnen de magistraat tweespalt. Velen uit deze kring – het merendeel der schepenen, veronderstelt Louis del Rio, lid van de Raad van Beroerten – zouden in de komende tijd met hun familie de hervormde erediensten in de meestof gaan bezoeken.

Ook in **Tholen** verlangden de hervormden een eigen plaats van samenkomst. De magistraat stond hun voorlopig een plaats toe buiten de stad, in een schuur toebehorend aan Pieter Rezen, de stadssecretaris.

Waren er in de Walcherse steden, Zierikzee en Tholen nieuwe verhoudingen in religiezaken ontstaan – de katholieke kerk handhaafde zich overal in de steden, en de

hervormde gemeenten hadden een vergaderruimte buiten de muren gekregen – in de **Bevelandse steden Goes en Reimerswaal** was de situatie niet veranderd en de positie van de rooms-katholieke kerk onaangetast. Wel vonden wellicht in deze steden huissamenkomsten plaats.

Voor Goes zijn we dienaangaande zeker. In september 1566 richtte de hervormde groepering daar een verzoek aan de (oude) kerkenraad van Middelburg tot ondersteuning in hun confrontatie met de dopers. We komen daar later op terug.

Hervormden binnen Reimerswaal manifesteerden zich nauwelijks. Burgemeesters en schepenen konden hen daardoor gemakkelijk uit het Brusselse gezichtsveld houden, toen ze de onderzoekscommissie in 1567 verhaalden wat zich in het voorgaande jaar had afgespeeld. Daarmee kwam tenslotte ook hun eigen rol beter uit de verf, nog eens benadrukt door het gunstig getuigenis dat Gillis Loysz., deken/provisor van Zuid-Beveland, op hun verzoek aflegde. In Reimerswaal, zo lieten zij verstaan, zouden de hervormden geen kans krijgen. De galg, speciaal opgericht buiten de poort, stond daar als dreigende afschrikking.

Dit vooruitzicht lokte Jacob Vogler, die als predikant van de Augsburgse belijdenis niet ver van Hildesheim dienst deed, allerminst. In een brief van 29 september verzocht hij het stadsbestuur *seer dapperlick ende met veel persuasien* (overtuigingskracht) deze belijdenis aan te nemen. Hijzelf zou dan overkomen en binnen Reimerswaal, zijn geboortestad, predikant worden. De Reimerswalers antwoordden hem dat hij gerust kon komen: zijn kerk, de galg, stond gereed.

Eenzelfde vooruitzicht werd Hector, een afvallig priester afkomstig uit Friesland, beloofd. Deze wendde zich tot de pensionaris van Reimerswaal met het verzoek de prediking van de nieuwe leer binnen de stad te mogen aanvangen, waartoe hij door de kerkenraad van Antwerpen gemachtigd was. De waarschuwende woorden van de pensionaris misten hun uitwerking niet. Hector preekte de volgende zondag wel voor een Reimerswaals gehoor, maar bleef angstvallig buiten de stad.

Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat een groep(je) hervormden van Reimerswaal eerst zelf contact heeft gezocht met de kerkenraad van Antwerpen, op dezelfde wijze als de Goesenaren zich in september tot de Middelburgse (oude) kerkenraad gewend hadden. Zij bleven verder evenwel in de schaduw en het roomse uitzicht van Reimerswaal bleef geheel intact. Zelfs de jaarlijkse processies ter ere van de heiligen Antonius en Sebastianus (17 en 20 januari) werden, *in spijt der sectarissen, op de gewone wijze met omdragen haerder beelden gehouden*. Een reden temeer voor de Brusselse overheid om de stedelijke gezagsdragers te feliciteren met hun standvastige houding.

Hervormde uitstraling vanuit Middelburg en Zierikzee

Er bestaat een nauw verband tussen de gebeurtenissen in de steden en het verder doordringen van hervormingsgezinde ideeën op het platteland. Het gebied buiten de stad was in de afgelopen jaren in overwegende mate het domein geworden waar dopers georiënteerde predikers bijeenkomsten hielden. Op spectaculaire wijze manifesteerde het stedelijk calvinisme zich nu in de zomer van 1566 op het platteland. Massaal bijgewoonde hagenpreken en rondtrekkende groepen beeldenstormers betrokken het buitengebied bij de religieuze ontwikkelingen binnen de steden. Stellig bestonden er reeds vóór die tijd contacten tussen de stadsgemeenten en hervormingsgezinden in de dorpen, maar pas na augustus wordt daarvan meer

zichtbaar. Na de gewelddadigheden van deze maand, in de daarop volgende tijd van consolidatie, kregen andere, rustigere vormen bij de uitstraling van het stedelijk calvinisme de overhand.

Laten we eens nagaan hoe deze hervormde variant zich vanuit enkele steden over de Zeeuwse eilanden verspreidde.

Centraal in deze nieuwe ontwikkelingen stonden de gemeenten van Middelburg en Zierikzee. Van hieruit liepen de verbindingen naar de dorpen. In deze dorpen was het soms de pastoor die als contactpersoon de spil vormde rond wie zich een hervormingsgezinde groep schaarde. Dat was, zoals we zullen zien, het geval in Biggekerke (Walcheren), in Scherpenisse (Tholen), Haamstede (Schouwen) en 's-Heer Hendrikskinderen (Zuid-Beveland).

Barend (**Bernard**) **Donder**, pastoor te **Biggekerke**, is de man die hier eerst genoemd moet worden. Deze markante persoonlijkheid verzaakte tijdens een door hem geleide godsdienstoefening in de Middelburgse hervormde kerk, zijnde het pakhuis buiten de Zuiddampoort, *na een lanck sermoen van den thien geboden, van den geloove ende sacramenten* aan zijn priesterschap, de roomse kerk en het pausdom *'t welck hij sevde te wesen al afgoderije*. Voor de ogen van een grote menigte scheurde hij zijn brevier in stukken en wierp het weg. In zijn eigen parochie begon hij nu *de leeringhe Calvinus* in de kerk te preken. Een deel van zijn parochianen volgde hem; een ander deel waarschijnlijk niet en *de desordre* in Biggekerke dwong de bisschop tot ingrijpen.

Barend Donder werd op verzoek van de bisschop door dienaars van de rentmeester van Be-westen Schelde gearresteerd en naar de Middelburgse gevangenis overgebracht. Maar de Middelburgse hervormden lieten hem niet in de steek. Het is stellig aan de tussenkomst van de invloedrijke hervormde oud-baljuw Pieter Haeck te danken, dat er geen verdere juridische maatregelen volgden en Donder vrijgelaten werd. Haeck immers zocht de rentmeester op in zijn eigen huis en dreigde dat die van den consistorie hem *de knodse geven zouden* (zouden aftuigen), als hij zich nog eens zou lenen tot dergelijke diensten aan de bisschop. Aldus gesteund door de Middelburgse hervormden, ging Barend Donder onversaagd verder. In februari 1567 slaagde hij er gedurende enkele dagen weer in de kerk van Biggekerke met zijn aanhangers in beslag te nemen voor zijn predikaties. De verscheurdheid die in de parochie heerste kwam een laatste maal tot uiting op Palmzondag 23 maart. Toen preekte Barend Donder op het kerkhof, terwijl op hetzelfde moment een orthodoxer collega de mis opdroeg in de kerk.

In drie naburige plaatsen, in **Oud-Vlissingen, in Koudekerke en Zoutelande** vonden sinds de laatste maanden van 1566 eveneens hervormde kerkdiensten plaats. Misschien was de occupatie van de kerk van Oud-Vlissingen in het najaar van 1566 door de sectarissen slechts een eenmalige gebeurtenis.

In Koudekerke daarentegen kwam een geregelde uitoefening van de hervormde eredienst op gang. Daarvoor werd eerst het kerkhof, later ook het kerkgebouw zelf gebruikt. Op bevel van de rentmeester deden schout en schepenen de kerk evenwel sluiten en bewaken. De hervormde groep kwam dan een tijdje samen in het huis van Jacob Anthonisz., de kreupele schoenmaker. Toen ook dat, na tussenkomst van de stadhouder de prins van Oranje, verboden werd, kregen zij een plaats van samenkomst toegewezen buiten de bebouwde kom. De schuur van Cornelis van Stryen was voortaan de vaste predikplaats voor de Koudekerkenaars, *hem seggende nieuwe religie te doen*.

Het betreft hier niet louter een plaatselijk initiatief. Zo kwamen de voorgangers van elders. Een van hen de uitgetreden ordegeestelijke Christoffel de monnik, had een gedeelte van het huis van Jacob Anthonisz. gehuurd en liet er een preekstoel plaatsen. Hier logeerden soms ook twee andere voorgangers. beiden voormalige pastoors. Het ligt voor de hand in één van hen Barend Donder te zien. Alhoewel we de beide andere voorgangers niet nader thuis kunnen brengen, menen we dat de kerkenraad van Middelburg bij deze wel-doordachte opzet betrokken geweest zal zijn. Temeer omdat in Zoutelande het aandeel van de Middelburgers duidelijk blijkt. Hier werden sedert de bekendmaking van het Akkoord preken georganiseerd. Eerst buiten het dorp, ter hoogte van de grens met **Boudewijnskerke**. Daarna ook dichterbij, *omtrent 't ronde van den dorpe*. *Eenen Sampson*, sectaris calvinist was de voorganger. Met hem werd zeker de Middelburgse ouderling Samson Moreys, die ook in Middelburg als hulppredikant dienst deed, bedoeld.

Ook naar Zuid-Beveland strekte de bemoeienis van de Middelburgse gemeente zich uit. In Goes bestond in 1566 een hervormde groepering, waarvan we verder niets weten. Wel is duidelijk dat het niet om *dopers* gaat. Het was juist om *het quaede zaet ende venijn dat een dopers predikant hier gezayt had uit te roeien*, dat deze groep de hulp van de Middelburgse kerkenraad inriep. Zes gedelegeerden van de gereformeerde *kercke* van Middelburg verschenen zo op 28 september in Goes. Onmiddellijk verspreidde zich de mare door de stad dat er de volgende dag gepreekt zou worden. De verontruste magistraat deed alles om dat te beletten. Zij ontbood de Middelburgers en wees hen op de bepaling van het Akkoord. In Goes was nooit gepreekt; ook nu was dat dus verboden. Dergelijke tegenwerpingen waren de Middelburgers wel gewend. Ironisch repliceerden ze dat zij eigenlijk grote dankbaarheid verwachtten van burgemeesters en schepenen, omdat door hun toedoen *'t boose venijn* van de anabaptisten zich niet breder verspreiden zou. Toch wilden ze de zaak niet op de spits drijven.

Na overleg met hun Goese geloofsgenoten werd de samenkomst de volgende dag niet, zoals eerst voorzien, binnen de stad gehouden, maar juist buiten de poort. Een grote menigte woonde de twee predikaties bij en de magistraat, die toegezegd had geen geweld te zullen gebruiken, hield zich aan deze belofte. Nog drie à vier maal, op verscheidene heiligendagen, werden deze preken herhaald, bij de oliemolen die buiten de stad, aan de weg naar 's-Heer Hendrikskinderen stond. Maar het nieuwtje was er blijkbaar af en het aantal toehoorders slonk. De Middelburgse hervormden trokken uiteindelijk de conclusie dat de inwoners van Goes *niet stonden naer de kennisse van 't oprecht Woord Godts* en bleven weg uit Zuid-Beveland.

Hadden de preken van de Middelburgers misschien toch meer gevolg gehad dan zij aanvankelijk dachten? Het is opvallend dat Anthonis van Os, de pastoor *van 's-Heer Hendrikskinderen*, kort daarna seditieuse sermoenen hield in zijn kerk, irreverentelijk sprekende van de constitutie der heyliger kercke. En naar het scheen hield hij dergelijke preken ook elders op het platteland. Deze pastoor was reeds gevluht toen hij in 1567 gezocht werd, maar zijn invloed was blijkbaar niet zomaar verdwenen. Nog in 1568 werd in 's-Heer Hendriks-kinderen een predikant, *wesende een calvinist*, verdreven.

Zoals van de Middelburgse kerk de stimulansen uitgingen over Bewesten Schelde, zo stond de hervormde gemeente van Zierikzee centraal bij de verspreiding van het calvinisme in **Beosten Schelde**.

De relatie met **Haamstede** laat zich het duidelijkst aanwijzen. Ook hier was het de plaatselijke pastoor, Cornelis Simonsz., die contacten onderhield met hervormden. Waarschijnlijk was Cornelis Simonsz. al jaren geleden met de hervorming in aanraking gekomen. Hij was tenslotte de man die Adriaan van Haamstede, na diens overgang tot de reformatie, omstreeks 1555 opvolgde als pastoor van het begijnhof te Zierikzee. Drie jaar later volgde zijn aanstelling als pastoor te Haamstede.⁶⁸ In ieder geval onderhield hij hartelijke relaties met de hervormde gemeente te Zierikzee. Persoonlijk leidde hij de Zierikzeese predikant Jacob Jorisz. Baselis de parochiekerk binden toen deze, vergezeld van een groep Zierikzeeënaars, op 29 augustus in Haamstede aankwam om daar te preken. Er waren blijkbaar goede afspraken gemaakt: het kerkinterieur leed geen schade; Jacob Jorisz. beperkte zich tot het houden van een godsdienstoefening voor het talrijk opgekomen volk. Twee weken later, op 12 september, herhaalde dit gebeuren zich. Tegenover schout en schepenen, die protesteerden dat de kerk op last van de rentmeester gesloten moest blijven, voerden de hervormden aan dat het preken toegelaten was door de landvoogdes, als er maar geen wapens aan te pas kwamen. En zie, zij waren, in tegenstelling tot de vorige keer, ditmaal zonder wapens gekomen. De pastoor bevestigde de juistheid van de beweringen en zo legden schout en schepenen zich neer bij een tweede predikatie in de parochiekerk. Weer was een grote menigte aanwezig, want het was juist weekmarkt in Haamstede.

Onder hen werd broeder Augustijn niet opgemerkt. Deze had vanaf de kansel in het dominicanessen-klooster Leliëndaal te **Burgh** de hervormde predikant Jacob Jorisz. tot een openbaar dispuut uitgedaagd. In deze provocatie had de Zierikzeese predikant de directe aanleiding tot de tweede preek gevonden.

Voortaan bestonden er ook in Haamstede twee partijen binnen de parochie. Cornelis Simonsz. droeg zijn hervormde overtuiging verder uit. Nog op Pasen 1567 deelde hij *de hostie uit sonder selfs missen gedaan te hebben ofte die geconsacreert sijnde bij den anderen pastoor*. Toen de grond hem te heet onder de voeten werd, in het begin van mei wellicht, nam hij de wijk naar Zierikzee.

De andere pastoor, Andries Cornelisz., hield vast aan de katholieke leer. Schout en schepenen getuigden later van hem *dat de hervormde factie hem zeer jegens heeft gestaen*. Samen met enkele religieuzen had hij altijd de katholieke eredienst voortgezet.

De relaties van de hervormde gemeente van Zierikzee met gelijkgezinden op Tholen springen wat minder duidelijk in het oog. Op dit eiland vallen ook andere invloeden te constateren: de hervorming ging hier omstreeks 1566 een eigen weg. Nadat in 1534 een hervormingsgezinde kring in **Poortvliet** was ontdekt en bestraft, horen we de volgende 30 jaar nauwelijks iets over hervormingsgezinde ontwikkelingen in dit gebied.

Toch had de stad **Tholen** een slechte naam in Brussel. De aansporing om bij de vernieuwing van de Wet slechts mensen aan te stellen die met geen enkele ketterij besmet waren, bereikte Tholen jaren eerder dan de overige Zeeuwse steden. En herhaaldelijk duikt in de correspondentie tussen Madrid en de Nederlanden de zorg om Tholen op, dat als uitermate kettters werd aanzien. Jarenlang aanslepende spanningen en ruzies tussen de magistraat en het kapittel hadden Tholen deze slechte faam bezorgd.

Toch werd er in de jaren voorafgaand aan 1566 op het eiland Tholen nooit openlijk blijk gegeven van uitgesproken hervormingsgezindheid. Vrijwel zeker evenwel waren

er hier en daar groepjes hervormden die heimelijk samenkwamen. Dat zou het geval geweest kunnen zijn in Tholen, Poortvliet en Sint-Maartensdijk. Niet zonder reden immers zal Gelein Jansz. d' Hoorne juist laatstgenoemde plaats als vluchtoord uitgekozen hebben, toen Middelburg in 1560 voor hem minder veilig was. Is het misschien mede aan het verblijf van deze Middelburgse predikant te danken **dat Jan Versteech**, de pastoor van het naburige **Scherpenisse** zich tot de hervorming wendde? Hij verzaakte zijn ambt en besteedde voortaan zijn krachten als predikant aan de verbreiding van de hervormde leer op het eiland, daarin bijgestaan door de plaatselijke schoolmeester Jaspas Erasmusz. van Vliet.

Voor de inrichting van het hervormd kerkelijk leven riepen zij de hulp in van een ervaren hervormd predikant. In Steenberg verbleef Erasmus de wever. Als hij vereenzelvigd mag worden met Erasmus Top - en wij menen dat alles daarvoor pleit - dan had hij zijn sporen op dit gebied reeds verdiend. Hem haalde de schoolmeester naar Scherpenisse en vanaf dat moment zou *de nyeuwe religie ofte Calvinus leere* op het eiland Tholen strikt georganiseerd worden.

Erasmus de wever, alias *doctor Spoel*, vestigde zich, evenals Jan Versteech zelf, in Sint-Maartensdijk. Zowel in Scherpenisse als in **Sint-Maartensdijk** werden de predikanten Jan Versteech en Erasmus Top voortaan bijgestaan door een groep personen die in de vonnissen aangeduid zijn als aalmoezeniers, diakenen en ouderlingen, een kerkenraad dus. Kwamen de hervormden aanvankelijk samen in particuliere huizen, in november 1566 werd er in Sint-Maartensdijk ten behoeve van de *nyeue predikatie* een schuur gehuurd.

Niet zonder betekenis is het feit dat verscheidene gemeenteleden hier banden hadden met Zierikzee. Jacob Anthonisz., jonggezel van Zierikzee, woonde in Sint-Maartensdijk bij de weduwe van Jacob Cornelisz., landmeter, maar had nog een huis in Zierikzee. En Lieven Quirijnsz. had samen met zijn broer Willem, die als jonggezel bij hem op de boerderij in Sint-Maartensdijk woonde, hun huis in die stad verkocht.

De predikant Jacob Baselis van Zierikzee liet van zijn kant in een brief aan schoolmeester Jaspas Erasmusz. duidelijk blijken dat hij voor sommige Thoolse hervormden een goede bekende was. Was het misschien zo dat Sint-Maartensdijk en Scherpenisse bekend stonden als relatief veilige plaatsen, waarheen het in tijden van gevaar niet alleen voor een Middelburgs predikant, maar ook voor Zierikzeese jonggezellen goed vluchten was? Verwonderlijk zou dat niet zijn. Hier immers bevond men zich in het gebied waar de prins van Oranje voogdij uitoefende voor zijn zoon Filips-Willem, als ambachtsheer. Willem van Oranje had zich reeds enkele jaren eerder openlijk uitgesproken voor een meer tolerante houding ten opzichte van vernieuwing in de religie. Hier lag het kerngebied van het Thools calvinisme en van hieruit ook verspreidde de hervormde organisatie zich over het eiland.

In **Poortvliet** vonden de beide predikanten een vruchtbaar werkterrein. Wellicht was *de Luterie*, die hier in 1534 aan het licht gekomen was, niet helemaal doodgebloed. Het is vrijwel zeker dat Jan Versteech naar Poortvliet kwam op uitnodiging van de inwoners zelf. Jaspas Cornelisz. Block werd er door twee plaatsgenoten officieel van beschuldigd de predikant uit Scherpenisse gehaald te hebben. Op 14 september kwam deze zo voor de eerste keer, vergezeld van een grote groep volgelingen – sommigen gewapend – naar Poortvliet en hield er een preek op het kerkhof vóór de kerkdeuren. De volgende samenkomsten hadden plaats onder de molenberg en op andere plaatsen. Uiteindelijk vond de gemeente onderdak in een schuur van Jacob Pietersz. 't Swaert. Snel ontwikkelde deze gemeente zich. *Vier ouderlingen ende diaeckenen die*

d'aelnzoessen ontfangen ende gedistribueert hebben werden gekozen. Het waren prominente ambtsdragers, schepenen en (rooms-katholieke) kerkmeesters, die de hervormde gemeente van Poortvliet dienden. Een reden te meer om te veronderstellen dat hier reeds langere tijd een kern van hervormingsgezindheid aanwezig geweest moet zijn. Een eigen predikant heeft de gemeente van Poortvliet waarschijnlijk niet gehad. Erasmus Top, de predikant van Sint-Maartensdijk, nam deze taak van Jan Versteech over. Toen de overheid omstreeks Pasen 1567 allerwege een eind probeerde te maken aan de openbare hervormde godsdienstoefeningen, richtte de baljuw van Poortvliet zich dan ook tot Erasmus de wever en deze antwoordde hem in naam van de Poortvlietse kerkenraad.'

De **stad Tholen telde** in 1566 eveneens hervormden binnen haar poorten. Wanneer het hier tot groepsvorming gekomen was, weten we niet. Deze kring kwam pas aan het licht toen ze betrokken raakte bij de Thoolse calvinistische organisatie op het eiland. Op dezelfde wijze wellicht als in Poortvliet was het ook hier iemand van de plaatselijke hervormde groepering die Jan Versteech uitnodigde tot het houden van de eerste openbare prediking binnen de stad. Balten Huibrechtsz. haalde hem met dat doel in oktober naar Tholen. Omstreeks die tijd wellicht zullen ook de Thoolse hervormden zich naar het beproefde model georganiseerd hebben. Drie kerkenraadsleden kennen we: Cornelis Jacobsz. kuiper. Claas Pietersz. kleermaker en de genoemde Balten Huibrechtsz. barbier. Jan Dingemansz. fungeerde als koster. De Tholenaars hielden hun bijeenkomsten in een schuur buiten de stad. Het pleit voor de volwassenheid van deze gemeente dat zij zelf voorgangers kon leveren als er geen predikant van buiten beschikbaar was en dat ze ook in de politieke ontwikkelingen van de volgende maanden niet afzijdig bleef.

De "gheusenkercke", volwaardig alternatief voor de oude kerk

Nu de hervormden overal min of meer getolereerd konden samenkomen in zoutketen, schuren en meestoven, kon het kerkelijk leven zich ten volle ontplooiën. De groepjes hervormden kregen de mogelijkheid uit te groeien tot goed functionerende gemeenten. Wat verstaan we onder een goed functionerende gemeente? Wij noemen enkele van haar kenmerken: de prediking van het Woord, de bediening van de sacramenten doop en avondmaal, de uitoefening van de tucht, de zorg voor minderbedeelden en het getuigenis. Dit alles dient te geschieden onder de verantwoordelijkheid van een kerkenraad. Al deze facetten vinden we terug in de bronnen.

Over de bronnen, die ons moeten toelaten het leven van de oudste hervormde gemeenten te reconstrueren, nog een enkele opmerking. Zelden zijn de gegevens afkomstig uit kringen binnen de hervormde kerk zelf. Wij moeten ons vrijwel uitsluitend baseren op verklaringen door buitenstaanders afgelegd. Daardoor ontgaat ons stellig heel veel van wat er in de gemeenten leefde.

Avondmaalsvieringen zijn belangrijke indicatoren voor de volwassenheidsgraad van een kerkelijke gemeenschap. Slechts zij die belijdenis van hun geloof hadden afgelegd, kregen toegang tot het avondmaal, vaker *het nachtmaal* genoemd. In Middelburg ging dat als volgt. Eerst werd er een vergadering gehouden van al degenen die aan het avondmaal wensten deel te nemen. De voorganger riep de namen af en stelde ieder persoonlijk twee vragen.

De eerste was van belijdende aard. Zo hoorde Noel Adriaansz. (Middelburg) zich vragen *of hij gelooffde dat Christus gestorven was voor der menschen salicheyt enden*

ten darden daghe verresen is van der doot. Daarna werd een persoonlijk antwoord verwacht op de vraag *oft zij nyet en versaken de roomsche kercke, ende alle andere kercken dan henliedder kercke.*

Na een dubbel ja-woord noteerde de secretaris van de vergadering - Mathijs Jansz. goudsmid en **Hans de beeldsnijder** worden als dusdanig vermeld – de naam op een briefken of rolleken. Het ging hierbij in 1566 niet meer om een intiem kringetje van ingewijden. In de bijeenkomst gewijd *aan belijdinghe ende versakinge* ten huize van Bouwen Jansz., de makelaar, in de Korte Delft waren 200 à 300 mensen aanwezig. De volgende dag vond dan het avondmaal plaats, waarbij de opgetekende namen door de predikant werden afgeroepen. Een drietal avondmaalsvieringen werden, voorzover we weten, in Middelburg gevierd. Eén vond er plaats op Kerstmis 1566, de twee andere omtrent Lichtmis (2 februari) en na Halfvasten 1567 (9 maart).

De avondmaalsvieringen in Vlissingen, Veere en Zierikzee zullen wellicht op een gelijkaardige wijze verlopen zijn. Ook hier worden belijdenis en avondmaal meestal in één adem genoemd.

Tot volwaardige gemeenten waren de ons bekende hervormde gemeenschappen uitgegroeid. Rituelen rond geboorte, huwelijk en dood hadden een plaats gevonden binnen de nieuwe kerkelijke structuur. In Zierikzee en Middelburg werden verscheidene huwelijken gesloten. Zo was bv. de laken-koopman Sebastiaan Claasz., broer van de Middelburgse burgemeester Adriaan Claasz., *metten geusen ghetrauwwt*. Ook Josyne Jans, de weduwe van Jan Jacobsz. in de Tumelare, hertrouwde kort daarop volgens de rite van *de calvinistice secte*.

Aan tal van kinderen in Zierikzee, Tholen, Koudekerke, Poortvliet, Sint-Maartensdijk, Vlissingen, Veere en Middelburg werd het sacrament van de doop toegediend. In Vlissingen ging het om kinderen van Carel Maartensz. En Pieter Cornelisz. Cailla, in Sint-Maartensdijk werden kinderen van Lieven Quirijnsz. gedoopt, in Veere die van Cornelis van Heussen. Onder de dopelingen van de Middelburgse gemeente treffen we de kinderen aan van Joos de trompetter, Maalvius de smid, Maarten Anthonisz. Huesen, vleeshouwer, maar ook van de koopman Jan de Villamonte, van Jacob Jansz. van der Meersche, Pieter Haecks schoonzoon, en van schepen Andries Jacob Oortsz. Als doop-getuigen voor laatstgenoemde traden mensen op uit dezelfde magistraatskring, de raadsleden Simon Jansz. van Rome en Vincent Laureisz. Ook bij de doop van de kinderen van de kuiper Jan Jacobsz. vervulden Vincent Laureisz. samen met schepen Andries Jacob Oortsz. deze taak en Jacob van der Goes, eveneens schepen, hief het kind van Cornelis de schilder ten doop.

Begrafenissen groeiden uit tot echte manifestaties, waarbij de predikant buiten voor het sterfhuis *ten aanhore van een grote menigte een sermoen oft vermaninghe* (hield), *singende oick telcker reyse enighe sallmen*. De complete breuk met het verleden kan niet duidelijker geïllustreerd worden. Geen luidende klokken, geen rituelen met liturgische gewaden en plechtige requiem-gezangen binnen gewijde muren begeleidden de begrafenis. Nee, een schrijnwerker op een stoel, omringd door een schare mensen, een eenvoudig woord, een simpele psalm op de stoep voor het huis. Zo werden het kind en later de echtgenote van Jacob Jansz. van der Meersche begraven. Zo ook de eerste echtgenote van Bastiaan Claasz., het kind van Andries Jacob Oortsz., de vrouw en het kind van Jan de Villamonte, Jan in de Tumelare, Jan Leunisz. en Simon Adriaansz., allen uit Middelburg.

De Thoolse oud-burgemeester en kerkmeester Jaspar Baltensz., die trouw de nieuwe predikaties had gevolgd, werd volgens zijn wens in 1566 ook *metten guesen begraven*. In Zierikzee en Poortvliet werden eveneens *begravinghe van dooden gedaen* binnen de kring van de hervormden. Dat van dergelijke manifestaties een sterk getuigenis uitging, spreekt voor zichzelf.

Over de volle breedte van het kerkelijk bedrijf bood de *gheusenkercke* zo een alternatief voor de oude kerk van Rome. Hoeveel verscheurdheid deze keuzemogelijkheid soms teweeg gebracht heeft in families en vriendenkringen kunnen we alleen maar vermoeden. Slechts heel sporadisch vangen we daarvan iets op. Zo werden er in Middelburg testamenten opgemaakt met de clausule dat de erflater metten, geusen begraven wilde worden. Maar men voorzag dat de nabestaanden zich daartegen wel eens konden verzetten. Als zij inderdaad de wens van de overledene niet eerbiedigden, werden ze onterfd.

Het zal overigens niet uitsluitend om religieuze redenen geweest zijn dat de uitvoering van zo'n testament bij de erfgenamen weerstand kon oproepen. De legaten die de hervormde gemeente in dergelijke gevallen werden toegezegd, kwamen immers in mindering op de erfenis. Inderdaad, zonder geld kon ook de nieuwe kerk niet draaien. Naast dergelijke incidentele inkomsten, waren er de regelmatige bijdragen. Tijdens de predikaties ging iemand rond met de muts waarin de gaven werden verzameld. Zo ging dat in Koudekerke, maar in vrijwel alle gemeenten komen we ze tegen, de aalmoezeniers of armbezorgers, de diakenen en uitdelers. En daarmee is meteen aangegeven welke bestemming het opgehaalde geld grotendeels kreeg. Het werd uitgedeeld aan behoeftigen. Hoe deze uitdeling precies in zijn werk ging, blijkt niet duidelijk. Kregen deze mensen geld in handen, of werd er misschien, zoals in Utrecht, brood voor gebakken? Hoe het ook zij, de ondersteuning van minder-bedeelden vormde een belangrijke post op de begroting. Een factor om rekening mee te houden: in oktober 1566 klaagden de Heilige-Geestmeesters van Zierikzee over de geringe opbrengst van hun collecte *doordien die van de nieuwe religie in hare sermoenen colligeren*.

Ook in Sint-Maartensdijk werden *bonnes sommes* door de gemeente opgebracht. Hier bestond blijkbaar een systeem van vaste bijdragen. Dignus Jansz. gaf wekelijks drie groot of twee stuivers. De opbrengst was bestemd voor het onderhoud van de predikant. Wellicht was dat ook in andere gemeenten gebruikelijk.

Aan gemeenteopbouw werd ook op een andere wijze zorg besteed. Het onderwijs was een machtig middel om mensen reeds in hun jeugd op de gewenste wijze te beïnvloeden. Herhaaldelijk trachtte predikant Jacob Jorisz Baselis omstreeks januari 1567 daarom een geschikte schoolmeester naar Zierikzee te halen. In Jaspar Erasmusz. van Vliet, schoolmeester te Scherpenisse, meende hij de juiste persoon gevonden te hebben. Deze was, zo getuigden ook schepenen van Scherpenisse, ten nauwste betrokken bij de nyeuwe religie van Calvinus: De onderhandelingen liepen evenwel op niets uit, omdat Jaspar een salariëring wenste die voor de Zierikzeese gemeente te hoog lag.

Predikanten waren de stimulerende krachten en kerkenraden de actie-groepen binnen het nieuwe kerkelijke bestel.

Wie waren nu de Zeeuwse predikanten omstreeks 1566?

Aan de wieg van de hervormde gemeenten stonden predikanten afkomstig uit het ambacht milieu. Gelein Jansz. d' Hoorne, waarschijnlijk uit Dranouter afkomstig, was schrijnwerker, Erasmus Top uit Hondshoote wever en Adriaan Jeroensz. Obry, uit Lampernisse en voor het eerst in Veere vermeld in juni 1566, schoenmaker. Jacob Jorisz. Baselis tenslotte was waarschijnlijk passementwever. ***Allen waren afkomstig uit Vlaanderen, maar nog meer hadden ze gemeen: hun Engelse achtergrond.***

Gelein en Erasmus waren beiden werkzaam op Walcheren met een officieel mandaat van de Londense vluchtelingengemeente. Adriaan Obry was in 1561 lid van deze Londense gemeente en in 1563 van die van Sandwich. Ook Erasmus Top, die blijkbaar niet lang in Vlissingen gediend heeft, treffen we in precies dezelfde jaren in de ledenlijsten van beide gemeenten aan. Vanaf september 1566 was hij weer werkzaam op Tholen.

Ongetwijfeld heeft deze gemeenschappelijke Vlaams-Engelse achtergrond de samenwerking en de kleur van het oudste Zeeuwse predikantenbestand mede bepaald. Wellicht waren alle genoemde predikanten, op dezelfde wijze als Erasmus Top, in de vluchtelingengemeente van Londen opgeleid voor hun ambt. De predikanten, komend uit Engeland, waren in het algemeen niet de minst radicale.

Toen de gemeenten sinds de zomer 1566 in aantal en omvang sterk toenamen, kwam men mankracht te kort. Hulppredikanten werden ingeschakeld om aan dit groeiproces het hoofd te kunnen bieden.

In Middelburg was dat bijzonder nodig. Naast Samson Moreys, een timmerman, werden ook Salomon de houtzager en Benedictus den Engelsman als predikanten vermeld.

In de stad Tholen werden de taken verdeeld. Anthonie Pietersz., broer van schout Jan Pietersz., trad soms op als voorganger in de schure, wanneer de predikant verhinderd was. Ook Claas Pietersz. kleermaker fungeerde als voorlezer en leraar en toen er een dienst gehouden moest worden voor de begrafenis van *seeker kindt*, ging de barbier Balten Huibrechtsz. daarin voor. *Sy avant se deborde que d'avoir osé faire l'office de ministre*, luidt het verontwaardigd in de sententies van de Raad van Beroerten.

Zeer belangrijk was dit leken-aandeel - voornamelijk ambachtslieden - in de prediking bij de oudste hervormde gemeenten. Deze hadden het voordeel gemakkelijker onopgemerkt te kunnen blijven. Daarbij kwam dat ze zelf in hun onderhoud konden voorzien en niet geheel ten laste van de gemeente kwamen. Vooral het laatste zal de reden geweest zijn dat de Vlissingse gemeente in 1563, toen ze een predikant nodig had, aan de Londense kerkenraad verzocht hen een ambachtsman te zenden.

Een ander deel van de predikanten was afkomstig uit de rangen van de rooms-katholieke geestelijkheid. We maakten reeds kennis met de meesten onder hen. Reguliere geestelijken soms, die hun klooster hadden verlaten. In Koudekerke ontmoetten we Christoffel de monnik *als minister ende leraer van de calvinisten*. Anthonis Willemsz., een andere uitgetreden geestelijke, een norbertijn van de abdij van Middelburg ditmaal, werd ervan beschuldigd *tenu escolle de la doctrine de Calvin*. Zijn medebroeder Nicolaas Jansz. Verbericht was eveneens van plan *het Woordt Goidts* te gaan prediken. Vaker troffen we seculiere geestelijken, pastoors, aan die een hervormde leer waren toegedaan: Barend Donder, pastoor te Biggekerke, Hendrik van Os van de Sint-Pieterskathedraal in Middelburg, Jan Versteech in Scherpenisse en Sint-Maartensdijk, Jan van Miggrode in Veere. Anthonis van Os in 's-Heer Hendrikskinderen en Cornelis Simonsz. in Haamstede.

Dikwijls raakten deze geestelijken buiten het verband van de oude kerk. Soms gedwongen, soms ook uit vrije wil. En dan bood de hervormde organisatie het voor de hand liggend alternatief. We zien dat gebeuren in de meeste van bovenstaande gevallen. Wanneer evenwel een pastoor met zijn hervormingsgezinde overtuiging meende zijn weg te kunnen gaan binnen de kerk, was een aparte organisatie, een nieuwe kerk overbodig. Het meest sprekende voorbeeld hiervan troffen we in Haamstede aan. Daar onderhield Cornelis Simonsz. hartelijke relaties met de Zierikzeese hervormde gemeente. Toch bleef hijzelf zolang dat mogelijk bleek op zijn post. Een hervorming voltrok zich hier binnen het oude kader. Maandenlang werd een hervormde leer in de parochie-kerk van Haamstede verkondigd. Hetzelfde was **wellicht het geval in 's-Heer Hendrikskinderen.**

Ook in 1566 was de hervormingsbeweging dus breder dan de structuren van deze nieuwe kerk aangaven en bleef zij in de oude kerk eveneens vertegenwoordigd.

INHOUD DEEL II

1. SCHETS VAN DE GODSDIENSTIGE OMWENTELING IN MIDDELBURG
2. VLISSINGEN SCHUDT HET ROOMSE JUK AF
3. DE PRINS VAN ORANJE IN EEN VERBOND
4. HET BELEG EN ONTZET VAN MIDDELBURG
5. Citaat uit "De wonderen des Allerhoogsten" door Abraham van de Velde.
6. Herstel van de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis te Middelburg
7. Uit de acta van de PROVINCIALE DORDTSCHE SYNODE VAN 1574
8. GASPAR VAN DER HEYDEN, de voornaamste dienaar te Middelburg
9. Doopsgezinden te Middelburg
10. Vertrek van Gaspar van der Heyden en de Nationale Synode 1581

1. SCHETS VAN DE GODSDIENSTIGE OMWENTELING IN MIDDELBURG

Zeeland en de Zeeuwen horen bij elkaar, is een bekend gezegde. Maar die twee namen hebben niets met elkaar te maken. Zeeland wordt zo genoemd vanwege de zeearmen die het land doorkruisen. De Schelde stroomde vanouds uit Vlaanderen vanuit het zuiden, lang Bergen op Zoom en dan in een smalle stroom tussen Schouwen en Beveland naar de zee. De Bevelanden en Walcheren werden genoemd het land Bewesten de Schelde, Schouwen, Tholen, Philipsland en Sommelsdijk lag Beosten de Schelde.

Zeeuwen komt van het oude woord *Sueeuven of Sueewen*. De *Sueven* waren waarschijnlijk een stam in Portugal die met de Volksverhuizing zich vestigden in de eilandengroep De Bevelanden, Walcheren, Tholen en Schouwen-Duiveland. Seeuwen of Zeeuwen zijn dus een uitheemse stam. Donker getint, zoals ruim 60% van de Zeeuwen inderdaad zijn.

Middelburg, is wel eens de 'residentiestad' van Zeeland genoemd. Hoe komt ze aan haar naam? Vroeger had het eiland Walcheren een kuststrook aan de oostkant vanaf Vlissingen naar Veere. Daartussen lag: Zeeburg, (Rammekens) Oost- en West-Souburg, Middelburg, Arnemuiden en Sandenburg. Wellicht heeft Middelburg haar naam te danken aan de centrale ligging tussen het zuid- en noordpunt van de kuststrook.

Middelburg, de steden en het platteland van Walcheren hadden evenals de rest van Zeeland een heel Godsdienstige bevolking in de tijd die aan de Reformatie voorafging. De bevolking was overwegend Rooms Katholiek. De kerk bestuurde in feite het politiek en het maatschappelijk leven.

Het centrum van het kerkelijk leven in Middelburg was de beroemde Abdij, met de Abdijtoeren, de Lange Jan aan de spits. Deze dateert al van het jaar 1106. Haar stichting wordt toegekend aan Godebald de 24ste bisschop van Utrecht, ca. 1106. Er zijn 35 abten in Middelburg geweest. De eerste was Albald. De laatste was Nicolaus de Castro door Paus Pius IV tot eerste bisschop verheven in 1574.

In de tijd dat de Roomse kerk overheerste waren er tal van geestelijke gestichten in de stad.

1. De Duitse orde had een gebouw naast de St. Pieterskerk
2. De Tempeliers hadden een kerk in de St. Jansstraat en een klooster tegenover de Abdij.
3. De heremieten van St. Augustusorde hadden een klooster in de buurt van de Abdij.
4. De Bogaarden orde had een klooster in de Bogaaardstraat.
5. Het klooster van *de Zwarte Zusteren bachten Steenen* had een klooster, het St Aagtenhuis genoemd in de buurt van het Bagijnhof.
6. Het convent de *Cellebroers* zetelden in het Simpelhuis.

De stad beschikte over 6 kerken.

1. De oude kerk, of Noord-Monsterkerk, of St. Pieterkerk; gebouwd ca. 1310-1313. Deze werd tot kathedraal verheven bij het invoeren van nieuwe bisschoppen.
2. De nieuwe kerk, of Abdijkerk; St. Nicolaaskerk.
3. De koorkerk; deze behoorde eerst bij de Abdijkerk, maar werd in 1597 voor aparte Hervormde diensten gebruikt.

4. De Oostkerk dateert van 1666; deze werd dus ná de Hervorming gebouwd.
5. De Gasthuiskerk.
6. He Vismarktkerkje.

Na de Reformatie bezat de stad ook de volgende kerken:

1. De Franse kerk in de St. Pietersstraat.
2. De Engelse kerk, voorheen de kapel van de Cellebroers.
3. De Lutherse kerk, thans op het Molenwater.
4. De mennonieten, of doopsgezinde kerk; eertijds op de Hoogstraat tegen de Stadsschuur; thans gebouw van Het leger des Heils.
5. De Roomse kerk bij de Vlissingse Poort
6. De Joodse synagoge in de Herenstraat

De 'Nieuwe Leer van Maarten Luther' verspreidde zich kort na 1517 ook in Zeeland. Het duurde echter 50 jaar voordat de Reformatie doorbrak.

Een van de eerste predikers in Middelburg was Gelein Jansz. de Hoorne, die zich, om de huisgemeente niet lastig te vallen met schoenmaken onderhield. Hij was een geleerd man, die al in het jaar 1559 als Predikant de gemeente heeft bediend.

In 't midden van de Maand Augustus 1566, vond de Beeldenstorm plaats. Op de 24^e Augustus, hadden de Hervormden aan de Overheid een Kerk verzocht om daarin binnen de stad te mogen preken.

Ook werden kort daarna de openbare Omgangen langs de straten, niettegenstaande de Bevelen van de Landvoogdes en in weerwil van de Bisschop, opgeschort en deze alleen binnen de Kerken, volgens befluit van de Regering gedaan.

Ook stelde de Regering het afkondigen van Plakkaten tegen de Hervormden en hun Leraars, uit, vanwege meerdere beroerten, op de 17^e November.

De voorspoed van de Hervormden in Middelburg heeft niet lang geduurd. Door de komst van de Hertog van Alva in de Nederlanden. Veel Hervormden en hun leraar namen de vlucht naar Engeland of andere landen. De Roomse Godsdienst werd in eer hersteld en de overgebleven beeldenstormers werden berecht, opgehangen of verbannen.

Deze droevige toestand duurde tot 1572.

Nadat Vlissingen zich in 1572 voor de Prins van Oranje verklaard had, en die daardoor een vaste voet in Zeeland gekregen had, besloot hij Middelburg en Arnemuiden met geweld aan te vallen. Terwijl de Ingezetenen het land met water en doorbreken van dijken, en de toevoer van bemande schepen in onbruik werden gemaakt, waardoor de vijand de af- en toevoer afgesneden werd.

Als dit een tijd geduurd had, en de armoede begon te nijpen, werden van Antwerpen twintig grote Koopvaardijsschepen met allerhande nooddruft voorzien, en met Duitse, Waalse en Spaanse soldaten, bemand tot onderstand van de benauwde stad gezonden. Deze geraakten wel daarbinnen; maar 't viel hun moeilijk om er weer uit te komen. Veertien schepen gelukte het, maar de andere zes vielen de Zeeuwen in handen. De Spanjaarden werden misleid door banken en schorren. Ze werden door de Geuzen van alle kanten heftig aangevallen en na een zeer dappere wederstand, veroverd, en met de gevangen matrozen, aan handen en voeten gebonden en overboord gesmeten.

De Prins hield het afsnijden van aan- en afvoertroepen vol. De Heer van Beauvois, op bevel van de Landvoogd Don Louis de Requesens, kwam met tachtig grote en kleine zeilen, via Arnemuiden om Middelburg van voedsel te voorzien. Maar Karel en

Lodewyk van Boyzot, stoten hem niet alleen uit de weg maar veroverden het fort Rammekens op de 5^e Augustus 1573. Beauvois, ziende Arnemuiden niet te kunnen aandoen, voer langs Westkapelle en zeilde vandaar de Roompot in tot Vrouwenpolder, daar de Zeeuwen niet op verdacht waren. Hij landde aan met enige ondiepe schepen en liet de leeftocht met wagens naar Middelburg voeren. De stad werd bovendien versterkt door de komst van Mondragon, die daar voor bleef met vijftien Vendelen Walen.

Het ontzet scheen hopeloos; de Stad kwam in de uiterste benauwdheid en hongersnood. Zodat op één dag meer dan twintig soldaten door de honger stierven, terwijl de overblijvenden bij moutkoeken, lijnzaadbrood en ander nog minder voedsel ternauwernood het leven behielden.

Volgens een schrijven van de Spanjaarden zelf, was de honger zo groot, dat van de laatste Kerstdag in 't jaar 1573 tot de overgave van de stad, in geen twee volle maanden, in Middelburg gestorven waren 1566 personen, de reeds tevoren overledenen daar niet onder gerekend. Ter gedachtenis aan deze ellende wordt nog op enige gouden munten in de belegerde stad in het jaar 1573 geslagen, dit oude rijmpje bewaard:

*Doen ic was ghesleghen
Was Middelburc beleghen,
Zo dat het volc at van hongers wegghen
Peerden, honden, huyen deur noot,
Catten, ratten ende Lisaenwafelen voor broot.*

Don Louis stuurde in begin 1574 nogmaals een geweldige vloot, vanuit Antwerpen met zeer veel volk en nam voor met alle geweld op twee of drie plaatsen door te breken en de stad te ontzetten, of ten minste met voedsel te voorzien. Maar Sancio d' Avila, die het Opperbewind had en Juliaan de Romero, na een dapper gevecht tegen de Zeeuwen, onder de Admimiraal Boyzot, kreeg de nederlaag.

Mondragon trachtte evenwel het beleg nog langer slepende te houden en hield het vol, ook nog drie weken na het verlies en de aftocht van de vloot. Eindelijk dwong hem echter de dood, de overgave van de twee steden aan de Prins van Oranje aan te bieden; mits dat men hem met de soldaten en bepakking, wapenen en vliegende Vaandelen liet uittrekken en met de Burgers die het begeren zouden, onbeschadigd aan de Vlaamse wal te zetten.

Dit sloeg de Prins in 't eerst af, begerende hem niet anders dan op de Haarlemse Voorwaarden van *Genade en Ongenade* te ontvangen. Maar ziende de standvastigheid van Mondragon, die dreigde de Stad veel eer op twintig plaatsen in brand te steken en daarna in een uitval zich vechtende in stukken te laten houwen, en overleggende, wat er komen kon van zo een deel oude Krijgslieden vertwijfeld te maken werd het Verdrag, op de 18^e Februari 1574 getroffen, waardoor Middelburg en Arnemuiden, zonder dat de Vestingwerken mochten geslecht worden, met al het geschut, krijgsbehoeften, goederen en koopmanschappen, aan de Prins moest overgeleverd werden.

Mondragon met het Voetvolk van zijn Regiment die de Prins niet zouden willen dienen, mochten met Wapenen en bepakking uit Walcheren vertrekken, maar Mondragon moest op zijn trouw beloven, weer in handen van de Prins te zullen komen als hij binnen de tijd van twee Maanden niet uit de gevangenis deed verlossen en veilig in Holland of Zeeland komen *Filips van Marnix, Heer van St. Aldegonde* en

nog vier anderen. Welke verlossing ook eindelijk, na verloop van zeven maanden, op de eerste Oktober 1574 gevolgd is

Van de stad had de Prins ter vrijkoping geëist driemaal honderd duizend gulden, en aan zijn bescheidenheid behouden. Maar op de 24^e Februari kwam de Prins zelf in de Stad gekomen was, en op veel zaken orde gesteld had, heeft hij, in plaats van de eerst geëiste som, de stad niet meer dan honderd duizend gulden opgelegd.

Deze tweejarige belegering heeft de Koning van Spanje behalve de mensenlevens nog aan geld gekost zeven miljoen gulden, zonder daaronder te rekenen de soldij van de soldaten, de schepen of 't geschut; maar alleen de toeruiting van schepen en de wedde van het scheepsvolk.

Zodra de stad ontzet was, wisselde de wacht: de Rooms en kwamen aan de kant en de Hervormden namen in de politiek en het kerkelijk leven de macht in handen.

De eerste predikant na het herstel was Geleijn de Hoorne, de oude trouwe voorganger, die vanuit zijn ballingschap terugkeerde in 1574. Hij stierf juli 1575

De tweede predikant was de beroemde Caspar van der Heijden, vanaf 1575. Hij vertrok naar Antwerpen in oktober 1579.

De derde Predikantsplaats werd bezet door Joh. Boreel, van Grijpskerke, 5-4-1576, die echter in december van het jaar al overleed.

Op 16-12-1576 deed Joh. Seu intrede. Hij overleed 1613.

Michaël Paneel kwam van Norwich in Engeland op 3-11-1577. Hij overleed 1604.

De Staten van Zeeland en Holland hebben in het jaar 1576 besloten de Evangelische Gereformeerde Godsdienst, waaronder men ook de Lutherse verstond, te handhaven.

Omtrent de Leer hebben die van Zeeland in 1650 op de Algemene Vergadering in den Haag verklaard, de Gereformeerde Godsdienst, zoals dezelve in de Synode van Dordrecht vastgesteld was, te zullen beschermen. Ten aanzien van het Kerkelijk bestuur wilde men zich richten naar de beschikkingen van de Synode te Middelburg, anno 1581.

(Overgenomen uit: *Nederland in vroeger tijd*)

2. VLISSINGEN SCHUDT HET ROOMSE JUK AF

De verlossing van het Spaanse en het Roomse juk op het eiland Walcheren begon in Vlissingen. Zo belangrijk als Den Briel, als de sleutel van de Maas was, zo belangrijk was Vlissingen als de sleutel van de Schelde. De Geuzen veroverden Den Briel op 1 april 1572. De hertog Alva begreep dat Vlissingen aan de beurt zou komen. Daarom had hij opdracht gegeven er een kasteel op te richten, waarmee hij de belangrijke stad in bedwang houden kon. Reeds waren de muren opgetrokken tot een hoogte van vier voeten, en nu de winter, die de bouw tijdelijk had doen staken, voorbij was, besloot hij in allerijl werkvolk te zenden om het slot te voltooiën, vóór het te laat was. Bovendien vond hij het nodig de zwakke bezetting met acht vendels Spaanse soldaten te vermeerderen, om nog bijtijds een mogelijke ommekeer te voorkomen.

Alva had juist geoordeeld. De Vlissingers waren gereed de eerste gelegenheid aan te grijpen, die zich opdoen zou, om zich het Spaanse juk van de hals te schuiven, en zouden de Spanjaards niet inlaten. Te vergeefs zond hij Scipio Hampi vooruit om hun de weg te bereiden. Hampi gaf wel hoog op van de goede voornemens van Alva met *Zijner Majesteits goede stede*, en stelde de opbouw van 't kasteel wel voor als *een weldaad van den genadigen Hertog*, maar de Vlissingers lieten zich niet bedriegen. Dat hij de muren der stad op vijf verschillende plaatsen liet afbreken, wekte reeds achterdocht. Hadden zij geweten, dat hij in het geheim de sleutels der poorten liet namaken en de kanonnen vernagelen; hadden zij de reden vermoed, waarom hij hen zo voorkomend liet waarschuwen, dat zij zich niet hadden ongerust te maken, als zij 's nachts een ongewoon rumoer hoorden langs de straten, - zeker zij hadden wel begrepen, waarom de tamboer van de geringe Waalse bezetting, die zin gekregen had te vertrekken en voor de Spanjaards plaats te maken, bij zijn bekendmaking telkens het liedje opdreunde op de maat van de trommelslag:

*„Maakt uwe vrouwen en geld gereed,
De Spanjaards komen!”*

Terwijl zij daar rustig neerlagen, en misschien een enkele, die de slaap niet vatten kon, het nieuws van de overwinning van Den Briel, door Johan van Knik, Heer van Erpt, in de stad gebracht, overdacht, vermoedden zij niet, dat daar op de Hont (de Scheldestroom), vlak voor hun stad, bijna twintig schepen met Spaanse soldaten te vergeefs alle moeite deden om hun vracht aan wal te zetten. Maar God waakte. Hij zond een hevige noordwestenwind, die de landing verhinderde, en toen de morgen kwam wist haast de hele stad aan welk gevaar zij ontkomen was.

Nu klonk het geroep: *„Verraad! verraad! de Spanjaards komen,”* langs de straten, en *„Weg met de Spanjaards!”* was het antwoord van de schare, die juist uit de vroegkerk kwam, waar de pastoor een sermoen had gehouden over de verlossing der Israëlieten uit de slavernij van Egypte - 't was eerste Paasdag - en bij die gelegenheid hevig had uitgevaren tegen de Spanjaarden, die Alva hielpen om den tienden penning af te dwingen, ook van de geestelijken en de geestelijke goederen. Men loopt naar het stadhuis om met de Overheid te spreken, en ziedaar, reeds waren zij bezig met de Spaanse foeriers beschikkingen te maken voor de ontvangst der nieuwe bezetting. Men begint op nieuw verraad te roepen en schoolt dreigend voor het stadhuis bijeen. De Regering, de onstuimigheid van de menigte ziende, treedt naar buiten, om de opgewonden burgerij tot bedaren te brengen en tot orde te vermanen; ondertussen ontstaat er twist tussen de burgers en een paar van de foeriers. Van woorden komt het tot daden, zodat een van de foeriers, Jan Alman, een van de burgers een klap geeft.

Deze draaft woedend naar huis om zijn geweer te halen, en intussen vermeerdert de toeloop van alle kanten.

„Wat is er te doen ?” vragen enige nieuw aangekomenen. „Wat is er toch gaande?”

„*Jan Alman haalt zijn geweer!*” is het antwoord. „Wij willen de Spanjaards niet in de stad hebben.”

„*Jan en alle man in 't geweer!*” roepen dezen verschrikt, dan gaan ook wij onze wapenen halen. Neen, geen Spanjaards in de stad !”

Tot in de 20^e eeuw herinnert een zerk in de St. Jacobs kerk te Vlissingen aan dit voorval. Vroeger lag zij tussen de gewone grafstenen; sedert jaren echter staat zij recht overeind tegen den muur, omgeven door een zwarten rand. Het opschrift luidt als volgt:

HIER LIGT BEGRAVEN IAN ALMAN DIE DEN 6 APRIL 1572 Te VLISSINGEN TER AANSPOORING ZIJNER MEDE BURGEREN EEN TOEVALLIG MIDDEL IN GODS HAND IS GEWEEST TOT WEERING VAN SPAANSE INQUISITIE EN BIJGELOOVE EN TOT INVOERING VAN DEN WAAREN GODSDIENST.

En in een ogenblik is de hele stad op de been, en stroomt naar het hoofd. De heer Van Erpt maakt van de gelegenheid gebruik om het volk nog meer op te hitsen, en overtuigt hen, dat het nu zaak is door te tasten en zodoende het hoofd van 't blok te houden. Een uit de hoop, beter bij de drank dan bij zijn zinnen, biedt op zijn toespraak aan, voor een kan bier op de schepen los te branden. Van Erpt geeft hem twee daalders, en de man beklimt de wallen, maar vindt de kanonnen vernageld. Dat is echter spoedig verholpen, en nu ijlt men naar het stadhuis om kruit en lood te eisen. En als de Overheid dat weigert, wordt straks het tuighuis opengebroken, men neemt, wat men hebben wil, en daar begint de aanval. De schepen minderen verschrikt hun zeilen en zenden een bode om opheldering te vragen. Deze wordt hem gegeven, en de scheepsbevelhebbers beloven met het eerste tij weer te vertrekken, strijken de zeilen, en: de Spanjaards komen niet in de stad.

's Middags kwam Anthonie van Bourgondië, Heer van Kapelle en Stadhouder van Walcheren, uit Middelburg naar de weerbarstige stad. De gevluchte foeriers hadden hem hun wedervaren verhaald, en op het horen hiervan spoedde hij zich naar Vlissingen in den hoop, dat hij de burgers nog zou kunnen bewegen van hun verzet af te zien. Nadat hij binnengelaten was, liet hij het volk met klokgeklep voor het stadhuis bijeenroepen, en begon hij, op de trappen van het stadhuis staande, een toespraak te houden. Hij smeekte de Vlissingers tot de gehoorzaamheid des Konings weder te keren en zich dan voortaan ordelijk te gedragen. Kwamen zij terug van hun heilloos voornemen, - hij verzekerde het hun - de Koning (Filips II) zou hun genadig de hoon vergeven, die zij hem hadden aangedaan, door zijn bezetting uit te drijven en af te slaan. Zo zeker was hij er van, dat hij er des noods wel met zijn eigen persoon borg voor wilde blijven, „want - zeide Kapelle - de Koning heeft onder de Christenvorsten in goedertierenheid zijn weerga niet.” Maar Van Erpt waarschuwde de hoorders voor zijn „lammerentong,” die hen aan de wolven leveren zou,” en wees op plakkaat en ketterjacht, brandstapel en schavot en tienden penning, als bewijzen van de hoog geroemde goedertierenheid van de Koning.

Kapelle echter liet zich door het gelach en gemor niet ontmoedigen; wilden de Vlissingers naar zijn waarschuwingen niet luisteren, misschien zouden bedreigingen meer uitwerken. Hij wenkte met de hand, en zodra er stilte was, ving hij op nieuw aan: „*O burgers, burgers!*” riep hij uit, „*gij weet niet wat gij doet. Denkt gij, dat de Koning den smaad ongewroken laten zal? En wat zijt gij, in vergelijking met zijn grote*

macht, wat hebt gij daar tegen over te stellen? Een hand vol volks, zonder wapenen, zonder verstand van te vechten, zonder soldaten, zonder geld. Het zal legers van soldaten regenen in Vlissingen, en denkt niet, dat die af te weren zijn met een paar beschonken lieden, of dat zij zich zullen laten verdrijven door het gesnater van oproermakers en muitelingen”

En zo zou hij voortgegaan zijn, indien de Vlissingers hem niet krachtig in de rede gevallen waren. Zij wilden die dreigingen niet langer aanhoren, en toonden hem zulk een gram gelaat, dat hij zich haastte een toevlucht te zoeken op de schepen, die nu weldra met hem wegvoeren.

Hiermee was de teerling geworpen, de terugtred voor goed onmogelijk en een aanval van den Spanjaard ieder ogenblik te wachten. Dat zij daartegen niet opgewassen waren, konden zij niet ontkennen, en het was dus nodig van buiten hulp te zoeken.

Direct werden er boden gezonden naar den Prins en aan **Admiraal Lumey** in Den Briel, om versterking te vragen, en voorts wachtte men in vrees de uitslag af, hopende dat de Watergeuzen spoedig genoeg komen zouden. Doch zij kwamen niet. Lumey wilde hen wel graag helpen, maar kon van zijn eigen volk zoo veel niet missen, en moest dus wachten, totdat hij genoeg verse mannen bijeen had, te meer daar, onder andere hopman De Rijk naar Engeland vertrokken was, om twee veroverde schepen te gelde te maken. Het uitblijven van de gewenste hulp deed nu de moed wat zinken in Vlissingen, en men maakte zich zo beangst, dat een goed deel van de voorbarigsten met vrouw en kind en have, voor zover zij die konden meenemen, in drie schepen de vlucht namen naar Engeland. Toen zij bijna hun doel naderden evenwel, keerden zij terug. Op de hoogte van Dover ontmoetten zij De Rijk; die met drie schepen en een legertje van vijfhonderd man, bestaande uit Hollandse uitgewekenen, op de terugreis was naar Den Briel. Hij liet zich door de arme zwervers bewegen met hen naar Vlissingen te gaan, waar zijn hulp veel meer nodig was dan in Den Briel.

*„Hij weet hoe sterk de Brielsche stranden
Zijn door de Geuzen reeds bezet;
Gelast te stevenen naar randen
Daar zwakker vrijheid dient gered.
't Geen hem van Lumey staat te schromen,
Door d'overwinning weggenomen,
Zal zijn gepreessen mettertijd,
Oranje zal zijn doen niet laaken,
Die weet hoe dat m' in groote zaaken,
Gemeene regels zet ter zijd!”*

De Rijk zette dus koers naar Vlissingen, en weldra werd hij er met gejuich ingehaald door de burgerij, die nu alle vrees varen liet. Een paar dagen vroeger was ook Pacheco in de stad gekomen. De Spaanse ingenieur, die met het toezicht op het bouwen van de sterke Burg belast was, droeg nog geen kennis van de omwenteling, en voer gerust de rede op. Om zich te redden uit de handen van het verbolgen grauw, gaf hij zich gevangen aan De Rijk, die hem in de gevangenis en daarmee in veiligheid brengen liet. Tot zijn ongeluk kwam ook Treslong spoedig daarna in de stad.

Twee Vlissingse hoplieden, de een Vink en de andere Vlieg geheten, hadden een paar honderd man „opgetrommeld,” die Lumey, op verzoek van den heer Van Erpt, graag afstond, toen hij hoorde, dat de benauwde Vlissingers wel voor kruut en wapenen zouden zorgen, waarvan hij zelf zoo slecht voorzien was, dat hij hiervan ook het minste niet afstaan kon. Hij stelde de bende dus onder bevel van Treslong, en weldra

vertrokken er drie schepen met de tweehonderd Watergeuzen, „uitgedost in de wijdse klederen der geplunderde kerken, in kasuifels met goud geborduurd, en glinsterende misgewaden, of in de eenvoudiger kap en pij der Kapucijnermonniken.” Zodra zij voor Vlissingen kwamen werden zij nog op stroom gemonsterd en gewapend, en voeren daarna de haven binnen.

Treslong was niet gezind om de ingenieur toegevend te behandelen. Hij had de dood te wreken van zijn broeder, die Alva op het schavot had laten ombrengen, en de haat tegen al wat Spaans heette, ontvlamde in al zijn felheid door het „helse oorlog,” dat nu op Walcheren ontbrandde tussen Prins- en Spaansgezinden. Pacheco werd dus opgehangen, „onder het snauwen, de schamperheden en scheldwoorden van de kwaadwilligen,” die het woord van den Heere vergeten hadden: „Mij komt de wraak toe.” Men had grote moeite gehad om een scherprechter te vinden, want de beul van Walcheren woonde in Middelburg, en niemand van de burgers wilde er zich toe lenen. Er was in de laatste jaren reeds zooveel bloed vergoten, dat men schier een afgrijzen had, zelfs van het woord beul. Een moordenaar zelfs, die in de gevangenis op de doodstraf wachtte, was er niet toe te bewegen, hoewel men hem het leven tot beloning aanbood. Hij wilde liever sterven, zeide hij, dan dat men ooit zou kunnen zeggen, dat zijn moeder een beul tot kind had gehad. Toen men hem evenwel voorhield dat de veroordeelde een Spanjaard was, bewilligde hij er in, onder voorwaarde, dat het hem later vrij zou staan iedereen dood te slaan, die hem de daad verwijten mocht. Mwen plaatste een ronde witte steen bij de ijzeren brug om de plaats aan te wijzen waar de galg stond. Het fraaie harnas, het grote zwaard en de stormhoed van Pacheco werden op het stadhuis in bewaring gesteld. Deze zijn bij het bombardement door de Engelsen, in 1809, door den daardoor ontstane brand vernield.

Veere veroverd

Op het einde der maand kwam er nog meer ondersteuning. **Tseraerts**, door Oranje tot stadhouder over Walcheren aangesteld, kwam met een aanzienlijk getal soldaten in de stad, en zes Zeeuwse kapiteins in Spaanse dienst hijsten onder het geroep van „*Vivent les Gueux!*” de Geuzenvlag in top, en voegden zich aan hun zijde. Zo waren zij sterk genoeg om aanvullenderwijs te werk te gaan, en een aanslag te beproeven op **Veere**, waar de burgerij reeds opgeruid was tegen de Spanjaarden door Lijn Taaijen en Koeijenvleesch, twee vissers, die onlangs te Brielle gevangen gezeten hadden, maar op voorspraak van Van Erpt zonder losgeld ontslagen waren.

Tseraerts en Van Erpt trokken nu met zestig man naar de weifelende stad, aan wier bezit zoveel gelegen was, omdat daar de ammunitie der Spanjaarden bewaard werd. Na veel tegenspoed gelukte het hun de stad te vermeesteren, die echter niet dan met veel strijd kon gehouden worden. Dagelijks vielen de Spanjaarden op Veere aan, en met zo grote verbittering werd de strijd gevoerd, dat de ene broeder de andere met eigen hand ophing, en de takken van de bomen in de tuinen om de stad bijna bezweken onder de menigte lijken die er aan hingen. Eindelijk moest de vijand wijken met achterlating van wel zes- of zevenhonderd doden, en was ook Veere voor goed in handen der Watergeuzen.!

Zoo waren dan de beide gewichtige havens en daardoor het meesterschap op de Zeeuwse stromen, aan de Spanjaarden ontweerdigd.

Overgenomen uit:

**KERKELIJKE REDENVOERING TER GELEGENHEID VAN HET TWEDE
EEEUWGETIJD DER VLISSINGSE VRIJHEID**

op de 6de van grasmaand 1772 aldaar uitgesproken door

Jan Jacob Brahe

predikant, lid en tweede secretaris van het Zeeuws genootschap der wetenschappen
te Vlissingen.

Te Vlissingen,
Bij Thomas Corbelyn
1772

Eerste bladzij uit boek van Brahe:

**Extract uit de Resolutien ten Rade der Stad VLISSINGEN.
Saturdag den 25. April 1772**

Geconsidereert ende wat een zonderling genoeg hun Edel Achtb: genomen hebben in de redenvoering op last van hun Edel. Achtb. door den Predikant D^o. Johan Jacob Brahe op den 6. dezer maand in de Grote of St Jacobs Kerk alhier gedaan, is goedgevonden en verstaan, dat de Pensionaris van Sonsbeek zig na het scheiden van dezen Rade zal vervoegen ten zynen huuse, Zyn Eerw. namens deze Vergaderinge daar voor byzonderlyk dankzeggen en daar benevens tot een blyk van hun Edel Achtb. genoeg aan dezelve overreiken een der Vijftien Goude Medailles door dezen Rade ter dier gelegenheid van Stadswegen gedaan vervaardigen. Gelijk ook Extract deser aan gem. Predikant zal behandigt worden.

(onder stond)

Accordeert met voorsz. Resolutie.

(getekend)

L. C. van SONSBEECK.

Bijlagen uit het boek van Brahe:

Brief der Vlissingsche Bewindsmannen en Hopluiden aan de Nederlandsche Kerken en Kerkenraaden in Engeland, geschreven 20 dagen na het afwerpen van het Spaansche juk.

Uit het Latyn vertaald

Aan de Nederlandsche Kerken en Kerkenraaden, sich in Engeland bevindende.

Groetenis!

Wy twyffen niet of gij zult uit de geruchten vernomen hebben wat wy met het Volk tegen de Spaansche bezettinge hebben uitgevoerd. Zekerlyk is 't eene groote weldaad van God, dat wy zo treffelyke gelegenheid gehad hebben om ons wel te kwyten, maar noch grooter, dat de gelegenheid zo gelukkig is uitgevallen, dat wy enige niet wel gezinde Medeburgeren uitgezonderd, de Spanjaarden zodanig hebben buiten gehouden, dat ze geen Meesters van onze Stad hebben kunnen worden.

Wy zullen ons evenwel geene volledige overwinninge kunnen toeschryven, voor dat wy hulpe hebben bekomen. Want de Spaansche, gelyk ge licht begrypt, zullen alles te werk stellen, ja Hemel en Aarde bewegen, om ons, 't zy door eene spoedige overweldiginge of met loos bedrog, wederom in hunne macht te krygen. Bykans de geheele Gemeente is wel nevens ons voor de Vryheid van het Vaderland genegen, maar daar worden oneindige kosten vereischt, tot welke bevorderinge de meeste traag zyn.

Het zal Ulieder plicht zyn, (en wy verzoeken er U allerernstigst toe,) dat ge U niet onttrekt aan onze noden, nademaal deze zaak strekt tot roem van God, 's Konings eere en algemeen welzyn der Nederlanderen.

Wy verbinden ons, te zullen zorgen, dat er eene gerechtelyke verzekering gesteld zal worden voor de Penningen, zo veel gy zult overmaken, en ze, zo dra de zaken eenigzins tot stilte en stand gebracht zyn, zuiver zullen terug gegeeven worden. Wy nemen Krygsvolk van den Prins van Oranje in, deels tot onze meerdere zekerheid, deels om alle verdenking voor te komen, als of wy iets voor hadden tegen den Koning. De Veereenaars en den Boeren hebben ons opentlyk hunne hulpe toegezegd. Maar de Middelburgers laten zich noch vafthouden door de zendelingen der Spanjaarden.

Wy hopen, onder Gods hulpe, met weinig moeite, die Stad tot haren plicht te zullen noodzaaken; indien Gy slechts, nevens de anderen, die er belang by hebben, ons (doch zonder uitstel) met manfchap en geld wilt byspringen, waar toe wy ons van uwe volvaardigheit verzekerd houden.

Van Krygsvolk willen wy liever een klein aantal, mits braaf en welgeoeffend zynde, maar volstrekt vreemd van Zeerovery. Van onze verdere zaken zal Jodocus Faes u omstandig verslag doen, een Man dien ge kent, en van wiens nyvre vlyt wy ons in veel dingen bediend hebben.

Vaart wel, en smeekt God met ernstige Gebeden, dat Hy ons voornemen tot zyne eere doe gelukken en stand houden.

Vlissingen, den 26 April, in 't Jaar onzes Heeren 1572.

Uwe zeer liefhebbende,

De Bewindsmannen en Hopluiden der Vlissingsche Burgerye.

**Afschrift van een Brief, door Prins WILLEM den I, geschreven aan de
Wethouderschap van VLISSINGEN, den 7. van Louwmaand 1573.**

Die Prince van Orangien , Grave van Nassau , &c. Heere en Baron van Breda, van Dieft, &c:

Eersame, Discrete, Lieve, Besondere.

Hoewel wy jegenwoordelick nyet befunders aen Ulieden te fchryven en hebben, overmidts nochtans die forchfuldicheyt, die wy continuelyck tot welvaeren der Stede van Vlissinghen ende van Ulieden elck in 't befundere fijn dragende; hebben wy niet willen onderlaeten ulieden by deesen te bedancken der goethertigheyt die ghy tot noch toe beweesen hebt tot vorderinge van de gemeyne faecke, nyet twyffelende Ghy altyt daer inne continueeren zult, vinden daeromme noodeloos U eenichsints van dien daer om te vermanen; willen U alleenlyck gefeyt hebben, dat ghy U mooght verzekert houden, dat U God almachtich alsulcke getrouwicheyt loonen sal ende U des te eer van den Tyrannen, uwen Vianden verfchonen en verlossen.

Ende van onsen wegen en sullen wy niet laeten te doen al 't geene eenichsints tot voirderinge ende welvaeren der Stede van Vlissingen ende van Ulieden elck in 't besondere wordt dienende, ende oft wy tot noch toe by U nyet gecommen en fyn, foo als wy voir lange begheert hadden, Is 't selve alleenlick toecomen overmidts die groote occupatie, die wy in deesen quartiere metter Vyandt gehad hebben, verhoopende door die genade Godts, dat hy alhier nyet als fchande haalen en sal, alzo die van Haerlem haer tot noch toe foo wel gehouden hebben, ende dagelyx beeter gemoedt wordden; laet ons weeten die gelegentheyt van allen saeken.

Eersame, Discrete, Lieve, Besondere, onze Heere God zy met U.

Geschreven tot Delft, op den VII dach van januario 1573.

(Onder stond)

U Goede Vriendt

(Get.) Guille. De Naffau.

(Geparaph.) M. Brunynck.

Wilt in alles den soldaten aldaer behulpich sijn, ter tyt en wylen dat 'Burg. Claude Willems by u compt, die Ulieden proviande en alle andere noodsaeckelyckheden meede brengen sal.

De superscriptie was:

AAN

Den Edelen, Eersamen, Discreten, onsen lieven besunderen, Bailliu Bren en Regeerders der Stede van Vlissingen.

**Afschrift van een Brief, door WILLEM den I. geschreven aan den
Wethouderschap te Vlissingen, den 30. van Slachtmaand 1580.**

Die Prince van Oraegnen , Grave van Nassau, &c. Lieutenant Generael &c.

Eersame, Wyse, Discrete, Lieve, Besondere;

Alsoo ons daghelycx van gheloofwaerdighe Perfoonen verfcheyden tydinghen comen van practycken ende heymelycke aenflaghen die de Vyanden hebben op eenighe Havenen ende Zeesteden van deefe Nederlanden ende in 't befundere op der Stede van Vlissingen; ende aenmerckende hoe hoochelycken daeraene zy ghelegghen dat alomme alsulcken opficht ghenomen ende foo goeden wachte ghehouden worde, dat de Vyandt tot alfulcken zynen boofen voirnemen nyet en come; overlegghende oock daer-beneffens van wat importancie die Stadt Vlissingen zyn,

Is daeromme d'oorsaecke deefes ons fchryvens , ulieden versoeckende, ende des nyet te min amptshalven vermaenende, dat ghylieden alfulcken goeden toesicht laet nemen, houdende soo by daghe als by nachte alsulcken goeden fcherpen wachte, dat ulieden onvoorfenlyck egheen inconvenient of onghemack en overcome, ons mette jerste ghelegentheyte verwittighende van 't ghene ghylieden van des vyants voirnemen oock zult moghen vernomen hebben.

Hier meede Eersame, Wyse, Discrete, Lieve, Besondere, zyt Gode bevolen.
Geschreven tot Delft den lesten dach Novembris 1580.

(Onder stond)

Ulieder goede Vriendt.

(Getek.) Guille. de Nassau.

De superscriptie was :

Den Eersamen, Wysen, Discreten, onzen lieven besulderen Burgem.ren, Schepenen en Regierders der Stede van Vlissingen.

3. De Prins van Oranje in een Verbond

Ondertussen zat de Spanjaard niet stil. Onder de bekwame leiding van Alva verloor de Prins het gezag over een deel van Holland. De val van Haarlem in juli 1573 was wel een zware slag voor de Prins, want Noord- en Zuid-Holland waren nu gescheiden. Maar Alva had een hoge prijs moeten betalen: de wapenen van de verdedigers en ziekte hadden hem van 10.000 soldaten beroofd. De overigen sprongen uit de band. Zij hadden nog 28 maanden soldij te vorderen, sloegen aan het muiten, kozen zich eigen aanvoerders en waren niet eerder tot rede te brengen, dan nadat Alva in Amsterdam het geld had losgekregen. Een maand lang was daardoor alle Spaanse actie verlamd.

Vergeefs probeerden de Spanjaard intussen, om andere Hollandse steden tot afval van de Prins te brengen. Wel was er hier en daar moedeloosheid, ook in het Noorderkwartier. 's Prinsen commissarissen daar zonden hem ná de val van Haarlem een schrijven, waarin, van achter lange zinnen, hun wanhoop aan de kans op succes duidelijk naar voren kwam. De Prins schreef een heerlijk antwoord aan Sonoy terug, waarin de bekende passage voortkomt dat hij een verbond gemaakt heeft met de Potentaat aller Potentaten. Enkele citaten hieruit.

„Edele, dappere, beste, bijzondere Vrienden,

Wij hebben totnogtoe nooit getwijfeld aan de toewijding en goede genegenheid, die Gijlieden te allen tijde voor de verbreiding van Gods Woord en het welslagen van onze rechtvaardige gemeenschappelijke zaak hebt getoond. Daarom hadden wij gehoopt, dat het aanschouwen en ervaren van de aardse zaken u tenminste genoeg geleerd zou hebben om niet zo licht te verschrikken en bijna alle manlijke kloekheid te verliezen (gelijk wij uit Uw brieven geschreven te Medemblik den 24sten Juli 1.1. hebben opgemerkt) bij wat ongeluk of tegenspoed. ...

... Willen zij ter verontschuldiging aanvoeren dat die steden niet genoeg versterkt of van proviand, buskruit, oorlogsmunitie en andere noodzakelijkheden voorzien zijn? Gijlieden zijt er U genoeg van bewust hoe menigmaal wij U en de steden, zowel schriftelijk als anderszins, hebben aangemaand er U zoveel mogelijk voor te beijveren dat dit bijtijds, met grote zorg en -op de beste wijze zou geschieden, ten einde zodoende alle ongeluk des te beter te voorkomen. Ook hebben wij herhaaldelijk de oversten en bevelhebbers aldaar laten verzoeken dat zij, de zaak die zij voorstaan indachtig, de manschappen in goede orde, regelmaat en discipline zouden houden, opdat de landlieden beter tegen alle gewelddadigheid en schade beschermd waren geweest. Wij wilden daarom wel dat men hun de middelen had verschaft om zulks te mogen doen.

*Gij schrijft ons U te laten weten of wij soms met een grote, machtige potentiaat in een nauw verbond staan, teneinde door enige doeltreffende bijstand, die grote, geweldige macht van de vijand te kunnen weerstaan. Wij willen niet nalaten U hierop ten antwoord te geven dat wij, aler wij ooit met deze zaak. en de bescherming der Christenen en andere verdrukten in deze gewesten begonnen zijn, met de alleropppersten **Potentiaat der potentaten** een zó nauw verbond gesloten hebben, dat wij geheel verzekerd zijn, dat wij en al degenen, die hier vast op vertrouwen, door Zijn geweldige en machtige hand, ten laatste - ál Zijn en onze vijanden ten spijt - nog bevrijd zullen worden; nochtans dat wij intussen enige andere middelen, door de Heer der Heirscharen ons verschaft, hebben verzuimd, of dit nog willen doen."*

4. HET BELEG EN ONTZET VAN MIDDELBURG

Zoals we reeds zagen was de opstand tegen het Spaans gezag in Vlissingen voorbereid door een Brabants edelman, Jan van Cuyk, Heer van Erpt, had. Hij had als agent van de Prins, de vrijheidsbeweging onder schippers en bootsgezellen voorbereid. De omstandigheden voor dit werk waren gunstig: het wrede bewind van Alva, de invoering van de tiende penning, de inquisitie, de Allerheiligenvloed van 1570, dit alles droeg bij tot het groeien van een verbitterde stemming. Ten gevolge van de Geuzenblokkade heerste er in verschillende kuststeden, als Vlissingen, Veere en Enkhuizen, werkloosheid. De varensgezellen, tot nietsdoen en tot armoede gedoemd, waren bereid elke verandering te aanvaarden.

Op heel Walcheren was in het begin van de Aprilmaand van 1572 maar één vendel Walen aanwezig: de ene helft in Middelburg, de andere in Vlissingen in garnizoen. Toen in Vlissingen bekend werd, dat Den Briel door de Geuzen was veroverd op de 1ste april en de kant van de Prins van Oranje had gekozen, sloeg de vlam in de pan. Juist kwam Pacieco, de bouwmeester van het nieuwe kasteel, binnen de stad om wat meer vaart achter het bouwen te zetten. De ontvangst was onvriendelijk: hij werd gevangen genomen en uit wraak voor Alva's daden opgehangen. Drie vendels Spanjaarden uit Breda, die onder Osorio Angelo gezonden waren, om de bezetting der stad te versterken, kregen al evenmin een goed onthaal. De schepen, die hen over de Schelde voor Vlissingen hadden gebracht, werden met een kanonschot van de wallen begroet.

De bevelhebber was een heel voorzichtig man; hij wendde terstond de steven en zette koers naar Middelburg. Daar deed hij zijn beklag bij den gouverneur van Zeeland, Antonie van Bourgondië, Heer van Wackene. Deze trok naar Vlissingen, om de burgers tot betere inzichten te brengen, maar „speurende dan aan de gezichten, terstondt daarop aan 't gekrijs, dat hem groover hoon beschooren was”, vond hij het verstandig zich om te keren en de weg naar Middelburg weer in te slaan.

De Vlissingers bleven niet stil zitten. Het waren Jan van Cuyk, de baljuw Smit van Baarland en de moedige zeekapiteins Ewout Pietersz. Worst en Jan de Moor, die orde brachten onder het tuchtloze volkje. Honderden werkgrage matrozenhanden maakte de schepen, die in de haven lagen, zeilree. Burgers kruiden aarde aan om de wallen te versterken en rondom werd het kanon geplant. Het halve vendel Walen nam de wijk naar Middelburg. Er voeren schepen uit om hulp, naar Engeland, naar Den Briel, naar de Hugenoten van La Rochelle. De bevrijders van Vlissingen wisten, wat zij wilden en van wie zij wat te verwachten hadden. Engelse vrijwilligers en Nederlandse uitgewekenen, onder bevel van den Geuzenaanvoerder Jacob Simonz. de Rijk, kwamen naar Walcheren. Uit Vlaanderen kwamen *de Waalse en Vlaamse Wilde Geuzen*, kerels, die niets meer te verspelen hadden, sommigen zelfs niet hun eer. In ieder geval waren het verdrevenen, opgejaagden, onderduikers zo men wil. Samen vormden zij een leger, matig geleid en slecht gewapend, maar bezielde door een sterke wil: *de Spaanse macht in de Nederlanden te breken*.

De Prins zond Jerome Tseraerts als zijn gevolmachtigde naar Vlissingen. Hij nam in Zeeland dezelfde positie in als Lumey in Holland, en dat terwijl zijn broer Henri in het Spaanse kamp streed.

Op het eind van April was bijna heel het platteland van Walcheren in opstand gebracht. **Arnemuïden** werd spoedig op het zwakke Waalse garnizoen veroverd.

Een aanval op **Veere** werd de 4^e Mei bekroond met de overgang van de stad naar de zijde van Oranje.

Op 13 april 1572 schaarde de bevolking van **Westkapelle** zich aan de kant van Oranje. De geestelijken en de laatste priester Van Mullock zochten de wijk naar Middelburg. De Westkappelaars moesten het in het zelfde jaar duur betalen. De Spaanse benden hebben het stadje streng getuchtigd. Zij vernietigden en visserij met al het toebehoren.

Maar Middelburg en het kasteel Rammekens bleven Spaans. Weer waren het de drie kleine steden tegenover de ene grote en machtige; vissers en matrozen tegenover de deftige stand der kooplieden. Zeker ontbrak het in Middelburg niet aan Geusgezinden, maar ... zij vormden een minderheid, die op de gang van zaken in de stad volstrekt geen invloed had. Sedert de nieuwe kerkelijke indeling der Nederlanden was Middelburg bisschopsstad. Ook het hoofd van het wereldlijk gezag over Zeeland, Antonie van Bourgondië, leidde zijn zaken vanuit de hoofdstad. Hier zetelde verder de rentmeester Bewesten-Schelde, Philibert van Serooskerke, een man ijverend voor de Spaanse en Roomse belangen beide. Daartegenover stond, dat vele Geusgezinde raadsleden en voorname burgers zich sedert de beroerten van 1566 uit de voeten hadden gemaakt. Zo bij voorbeeld de baljuw Pieter Haeck, die in 1567 vergeefs probeerde, de stad met Geuzenbenden te bezetten.

Zo was Middelburg in 1572 een burcht van het katholicisme, een betrouwbaar bolwerk van het Brusselse gezag. Er was geen reden hoegenaamd om te verwachten dat de stad het voorbeeld van Vlissingen en Veere volgen zou.

Direct na de gebeurtenissen in Vlissingen waren de drie Middelburgse schutterijen - handboog, voetboog en haakbus - opgeroepen om des nachts wacht te lopen. Later volgde een last aan de kwartiergevers, het stadskoren schoon te maken en voor een deel te doen malen, een waarschuwing aan de burgerij om bij alarm direct van de straat te gaan en - dit bewijst toch dat er een oppositie was - een bedreiging met strenge straffen voor ieder, die het wagen zou enig oproerig woord te spreken. Nog binnen de maand, namelijk de 7e Mei, achtten baljuw, burgemeesters, schepenen en raden het nodig te ordonneren dat het een ieder verboden was „eenige sprake ofte communicatie te houdene met eenige vianden ofte rebellen van Z.M., liggende jegenwoordelick voor dese stadt... Verbieden ende interdiceren alnoch allen personen... eenige quade ende valsche clapperniën, tsy by nacht ofte by dage uuyt te geven, saeyen ende voortseggen... Ordonnerende ... zulcke quade clapperniën ende valsche ende versierde (= verzonnen) tydinge hoi-rende, tselve den gouverneur, officier ende die van de magistraet aen (te) geven metten aucteur ende voorstelder van dien...”

De landvoogd overtuigd van de waarde, die het bezit van Middelburg en Walcheren voor hem had, deed het mogelijke om de belegerde vesting te helpen. Onder commando van de bekwame Sancho d'Avila werd van Bergen op Zoom uit een vloot naar de Scheldemonding gezonden. Dit was begin Mei 1572. Twaalf honderd Walen werden bij Vrouwenpolder, aan de noordkust van Walcheren, aan land gezet. Zij

vielen Treslong's benden in de rug aan, verdreven hen naar Vlissingen en Veere, ja wisten **Arnemuiden** te heroveren. Zij doodden veel burgers en soldaten.

Op elke zet past een tegenzet. Jacob Simonsz. de Rijk stak de schepen, waarop de Walen gekomen waren in brand. „De rook hieraf opgaande, bedwelmde dermaate den moet der Spanjaarden, dat zy 't veroverde ten beste, en zich ter aftoght gaaven. De Rijk jaaght hen naa en slaet ze in volle vlucht. Zy zich ziende van hunne scheepen versteeken, daalen van den dijk, om landewaart in, en naa Middelburgh te loepen; latende ... wel tussen zes en zeevenhondert dooden.” Aldus P.C. Hooft in zijn *Nederlandsche Historiën*, het zesde boek.

De Veerenaar Sebastiaan de Lange, die de 22e Mei in het Sloe door vier Spaanse schepen wordt aangevallen, laat zijn schip in de lucht vliegen, liever dan in handen van de vijanden te geraken. Pardon wordt niet gegeven: *doodslaan of voeten spoelen*, zo luidt het ongeschreven oorlogsrecht op Walcheren. Mensen worden tot duivels. Een Veerse heelmester snijdt een Spanjaard het hart uit het lijf en spijkt het op de voorsteven van een schip, waar velen er in woeste haat de tanden in zetten.

Walen en Spanjaarden, die zich onder leiding van den koninklijke bevelhebber Philippe de Lannoy, heer van Beauvoir, opmaken tot een uitval tegen het Geuzenleger bij Zoutelande, nemen alvast de koorden mee om hun vijanden op te hangen. In de nacht van 23 Juni 1572 onderneemt de Middelburgse bezetting een aanval op het kasteel van West-Souburg. Het wordt ingenomen, maar zonder aarzelen zetten de Vlissingers het land tussen hun stad en Souburg onder water. Dagenlang zwerven Spaanse horden daarna in de streek achter de duinen rond en leggen gedeelten van *Koudekerke en Westkapelle in as*.

Tegen het eind van Augustus waagt Barthold Entes van Mentheda een aanval op **Arnemuiden**. De onderneming mislukt. Als vrijbuiters stropen de Geuzen het land af. Westhoven, lustslot van de Middelburgse abten, gaat in vlammen op.

Ook buiten het eiland woedt de strijd. **Zierikzee** wordt in de loop van de zomer bevrijd. Tseraerts en de Engelsman Humfrey steken van Vlissingen naar Zuid-Beveland over en slaan het beleg voor **Goes**. De stadsregering smeekt om hulp, maar de legerleiding in het Spaanse Brabant weet niet, hoe zij die verlenen moet. De Schelde zit vol met Geuzenschepen. Steeds meer troepen worden op Zuid-Beveland aan wal gezet, steeds nauwer wordt Goes ingesloten.

Het zijn vissers van Bergen op Zoom, die **Sancho d'Avila** op een idee brengen. Zij vertellen, dat een groot stuk van de watervlakte, die de Brabantse oever van het Goese land scheidt, ondergelopen land is: *het verdronken land van Reimerswaal*. Bij eb staat er maar weinig water. Een Nederlander in Spaanse dienst beweert, dat de zeearm te doorwaden is. Drie man proberen het en ... de proef slaagt. Nu wordt aan kolonel *Cristobal de Mondragon* opgedragen, met drieduizend man voetvolk, Walen, Spanjaarden en Duitsers naar Zuid-Beveland te trekken en Goes te ontzetten. In weerwil van zijn achtenzestig jaren waadt Cristobal de Mondragon aan het hoofd van zijn troepen door de Eendracht en over het verdronken land tussen Agger en Krabbendijke naar de Zuid-Bevelandse wal. Soms staan de soldaten tot hun middel in het water. Mannen die niet heel groot van stuk zijn moeten hier en daar zwemmen met de kruithoorn, de lont en het noodrantsoen beschuit boven het hoofd. Het is een lange sombere stoet, vastbesloten zich door niets te laten weerhouden. Soms vloekt er een, soms doet iemand een misstap : een plomp in het water, een kreet ... maar de

kameraden gaan verder. Na vijf uur klauteren de eersten tegen de dijk op. Als de laatsten dit voorbeeld gevolgd hebben komt de vloed al opzetten. Onmiddellijk worden de houtvuren ontstoken ten teken van de behouden overkomst. De Geuzen, die in de buurt zijn gelegerd, trekken overhaast op Goes terug. De volgende dag zet Mondragon ze na. Hij drijft zijn vijanden uit de schansen rond de belegerde stad en jaagt ze vervolgens naar hun schuiten. Zevenhonderd doden laten de rebellen op Zuid-Beveland achter. De dichter van *de Legende van der Geusen troubele* smaalt:

*„In September quaemt ghy voor die arm Goes,
om de gans 1) te hebben was u begeren,
maer daer was te veel specx 2) int warmoes,
de specken en mochten geen gans ontberen,
't gebraet en tost ghy niet verteren....”*

Het beleg van Goes had geduurd van 26 Augustus tot de 21^e October 1572.

1) In het wapen van Goes.

2) Specken, scheldnaam voor den Spanjaard.

Zo begon de verbeterde strijd, die eenentwintig maanden om Middelburg zou worden gestreden, op schorren en dijken, tussen de zandbanken der Zeeuwse stromen, in de modder van overstromde polders. Men moet Hooft over deze „helsche oorlog” lezen: *„Wie leevendigh gekreeghen werd moest, zonder in vankennis gebraght te zijn, daatlijk ter galghe. Ende was de verbitteringe zoo bijster, dat men zegt den eenen broeder den anderen, met eyghen handen opgeknoopt te hebben. De verstikte menschen (een ijslijk toonneel) hingen en greenzen in de boomgaarden onder de stadt, en kromden met hun getal en zwaarte, in plaats van 't vroolijk ooft, de telghen.”*

Eind oktober 1572 trok de bekwame Mondragon met zijn soldaten over het verdronken land van Zuid-Beveland langs het (verdronken) land van Reimerswaal naar Yerseke om van daaruit verder op te rukken en de Geuzen voor Goes te verdrijven. Dit gelukte en van toen aan waren de steden **Middelburg en Goes** in Spaanse handen. De Spanjaarden begrepen, dat Middelburg wel het eerst van deze twee steden door de Geuzen bedreigd zou worden. Daarom werd Mondragon naar Middelburg gedirigeerd om deze belangrijke vesting voor de koning van Spanje te behouden.

In Middelburg was in de afgelopen maanden de toestand veel slechter geworden. Half Juni 1572 hadden de Spanjaarden nog kans gezien met elfhonderd man bij Rammekens te landen en binnen de poorten van Middelburg te komen.

In de volgende maanden werd het steeds moeilijker de vesting van het nodige te voorzien. De Geus bewaakte de toegang tot het Sloe en de scheepjes, die zo nu en dan de Middelburgse haven in glipten, brachten veel te weinig mondvoorraad om garnizoen en burgerij behoorlijk te voeden.

In een brief aan den landvoogd berichtte het stadsbestuur de 2e September, dat er nog maar een kleine tweeduizend zakken tarwe en ongeveer veertienhonderd zakken rogge in de stadsschuren lagen, nauwelijks genoeg om zes weken van te leven. De 19e klaagde men opnieuw zijn nood aan den hertog. De Staten van Walcheren - het lichaam dat belast was met het algemeen toezicht op de dijken - voegden daar het hunne aan toe. De jongste storm, berichtten zij, had de verwaarloosde en half vernielde dijken zo gebroken, dat men huizen in de gaten kon zetten. Als er niet spoedig geholpen werd, zouden de zeeweringen zonder meer wegspoelen. De stadsoverheid gewaagde van de „onsprekelyke destructie, geweld, roovery,

brandstichting van de Spaanse en Waalse soldaten, die, in plaats van assistentie, "daar zy toe gezonden zijn, allen het kwaad doen, dat openbare vyanden, ook Turken zijnde, doen zouden mogen; zijnde daardoor 't platte land geheel desolaat, zonder eenige menschelyke leeftocht, tot simple alimentacie van den landman, 't zy van koeyen, kalveren, verkens, koren of diergelyke..." Binnen de poorten was het niet beter gesteld dan daar buiten.

De 2e Augustus hadden de baljuw, burgemeesters, schepenen en raden al een ordonnantie tegen het opdrijven der prijzen uitvaardigen. Spoedig heerste er ook geldschaarste in de stad, als gevolg van de steeds terugkerende post der soldij, die de burgers moesten opbrengen. Het lijkt een vreemd verschijnsel: geldnood in een belegerde vesting. Wat het garnizoen aan soldij ontving, kwam toch voor het merendeel weer in de zakken der neringdoenden terug. Schijnbaar was er een voortdurende circulatie. Maar ook aan dit perpetuum mobile ontbrak iets: honderden Middelburgers begroeven hun geld, om bij brand of plundering zo mogelijk iets van hun bezittingen te redden. Zoveel kon de overheid niet doen aanmunten, of binnen korte tijd was het weer weggevloeid naar de aarden potten, die onder de vloer of in de tuinen der voorzichtige lieden verborgen waren.

De regering besloot tot een lening bij Antwerpse kooplieden van tweeduizend ponden Vlaams tegen een rente van 12%.

De winter viel in 1572 bijzonder vroeg in: de 1^e November heerste er al felle koude. De nood steeg hoger; geen huis, of het werd door het soldatenvolk, op zoek naar brandstof, ondersteboven gehaald. En altijd maar weer die soldij! Het stadsbestuur verplichtte de gilden hun goud- en zilverwerk in te leveren tot het doen slaan van noodmunten. Verguld zilveren drinkkoppen met deksel, de zwaarste van dertien, de lichtste van ruim vier pond, werden door kuipers en kleermakers, door bakkers, vleeshouwers en smeden, linnenwevers, droogscheerders en barbiers naar de smeltkroes gebracht, om de soldaten des konings een paar jolige avonden in de zoetelaarskelders te verzekeren.

In het **begin van 1573** richtte de Middelburgse overheid aan Alva een schrijven, waarin hem meegedeeld werd, dat reeds vele burgers van gebrek waren gestorven en dat ook de welgestelden niets meer hadden om van te leven dan brood, ajuin en water. Het stuk was één smeekbede om hulp. Ook de commandant van de vesting drong op snelle en krachtige hulp aan. Aerschot, die in Brussel de zaken behartigde voor den landvoogd tijdens diens afwezigheid, schreef aan zijn meester:

„Monsieur.

Le Sr. de Beauvoir m'a excript une lettre en chyffre, dont la substance s'ensuyt: Nous sommes en faim et povreté, faulte de poudre et bouletz et de toutes choses; de sorte que je ne vols sans la grace de Dieu que la perte de tont; car le secours pourra bien arriver trop tard. Sur tout événement, je vous recommande ma femme, enfants et affaires.”

Voor deze jammerklachten bleef de landvoogd niet doof. Men besepte aan Spaanse zijde heel goed de betekenis, die Middelburg voor het wettig gezag had. Don Bernardino de Mendoza gaf in zijn Comentarios de las guerras de los Países Bajos de volgende beschouwing over de strijd om Walcheren:

Als de onderneming van de opstandelingen gelukte, zouden zij met het bezit van Middelburg heer en meester van het eiland Walcheren zijn en al spoedig alle Zeeuwse eilanden in bezit hebben zonder dat men daar iets tegen zou kunnen doen. Met deze

eilanden zouden hun vele schepen en een grote voorraad aan koopwaren in handen vallen, deze laatste zouden zij te gelde kunnen maken en geld is de ziel van de oorlog. Kennelijk zinspeelde De Mendoza op de befaamde schat van Middelburg, bestaande uit een rijke wollading, die hier in 1572 door de Biscayse vloot was aangevoerd. Ook als men deze koopmanschappen buiten beschouwing liet, was er nog voldoende reden om al het mogelijke voor het behoud van Middelburg te ondernemen. Zolang deze stad en haar toegangspoort Rammekens in Spaanse handen bleven, bestond er kans om heel Walcheren terug te winnen. En Walcheren bezitten wilde zeggen: een veilige vaart naar en van Antwerpen.

Gedurende het jaar 1573 werd de ene poging na de andere ondernomen om de Zeeuwse hoofdstad van krijgsvoorraden en levensmiddelen te voorzien. Sancho d'Avila was rusteloos in de weer om de blokkade der Geuzen te breken. Deze van hun kant versterkten zonder ophouden hun vloten op Ooster- en Westerschelde. Half Februari hadden zij hier 120 zeilen bijeen en nog steeds kwamen er bij, uit Dordrecht en Den Briel. De Zeeuwen probeerden de vaart vanuit Antwerpen te beletten door de vaargeul bij Lillo te verstoppem met puin van een afgebroken klooster te Vlissingen. Dit mislukte : het sterke tij voerde het puin zeewaarts.

Tegen het eind van April verscheen een grote ontzetvloot op de Schelde. Vóór Vlissingen kwam het tot een vinnig gevecht. Volgens Bor geleek een van de Spaanse schepen na de strijd op een slagersbank: bij manden vol werden de afgehouden ledematen in zee geworpen.

Toch gelukte het weer om wat eten binnen Middelburg te brengen; een druppel op een gloeiende plaat. En van dit weinige namen dan eerst de soldaten nog. Zelfs de rederijker van "der Geusen troubele" kon het niet zonder ergernis aanzien. Bij een latere, dergelijke gelegenheid getuigt hij bitter: „De coopliden werden haer goyken (= goedje) quyte, 't crijsvolck aten, de borgers vasten...” En even verder deelt hij mede, dat de soldaten een stuiver gaven voor een brood, dat de burgers met het elfvoudige betaalden!

Ook uit de brieven van de stadsregering naar Brussel spreekt verbittering. In een schrijven van de 9e Mei heet het:

„Nu is, de verhoopte armê gearriveerd zijnde, de stad zoo weinig daarbij gesuccurreerd, dat het niet waardig is, om succoers genoemd te worden, als zoo veel graans en meels niet latende, daar men de gemeente achttien dagen op zou kunnen onderhouden, en geenerhande toespis noch ook municie van oorlog. Zulks, dat wij hier in veel desolater staat gelaten zijn dan vóór 't arriveeren dier armê, als failleerende met alle noodzakelijkheid ook de hoop, die tot daartoe een groot onderhoud voor alle schamele burgers was geweest. (Joh. van Vloten: *Middelburgs beleg en overgang (1572-1574)*. Middelburg 1870 blz. 54).

Geleidelijk werd heel Zeeland in de strijd om Middelburg betrokken. Eerst was Zierikzee door de Geuzen veroverd, daarna sloegen zij het beleg voor Goes. In Mei 1573 waagde de Geus zich ook op Tholen, waarlangs alle scheepvaart ging van Bergen op Zoom naar Goes en Walcheren.

Na enkele dagen van voorspoed verscheen Mondragon op het toneel en toen keerden de kansen. Onder het aanroepen van Santiago - Sint Jacob, de schutsheilige van Spanje - bestormde de grijze veldheer de schansen, die de Geuzen nabij de Eendracht opgeworpen hadden. Rollé, „admiraal” van Veere, sneuvelde, Jacob Simonsz. de Rijk

geraakte in gevangenschap. Hals over kop vluchtten hun wapenbroeders naar de schepen. De expeditie tegen Tholen was mislukt.

Op Walcheren boekten de opstandelingen een succes: zij heroverden in April 1573 **West-Souburg** en staken het kasteel dat daar lag in brand.

De geschiedenis van het beleg van Middelburg heeft weinig grote dramatische gebeurtenissen. De belegeraars graven geen mijn-gangen naar de muren, noch schieten zij de stad in puin. De verhongerende bezetting doet geen verwoede uitvallen. Er is geen Kenau en geen Ripperda in deze historie, geen burgervader Van der Werf, die zijn kinderen uitnodigt zich met zijn vlees te spijzigen. Het water verjaagt de vijand niet, zoals voor Alkmaar. Integendeel: hij inundeert zelf de polders, om de benauwenis binnen de vesting te vergroten. De strijd om Middelburg wordt een stille strijd:

*Al lang bespaart de Geus zijn kruit en lood,
Hij weet: de honger schiet met scherper schroot
Dan makke bussen en mortieren.
Hij wacht zijn tijd: niets deert of hindert hem.
Hij snoert ons langzaam in den boezem klem
Dien niets vermag te vieren.*

(Boutens in: Middelburgs Overgang.)

Honger en pestilentie zijn trouwe gezellen. In Mei 1573 brak een besmettelijke ziekte uit binnen de stad. Een van de burgemeesters en de zeventigjarige bisschop Nicolaas de Castro behoorden tot de eerste slachtoffers. Weldra dolven de gravers rond de Pieterskerk het ene graf na het andere.

Het gebrek aan levensmiddelen was nu zo groot geworden, dat de officieren, die ingekwartierd waren in het gasthuis, voor hun eigen kostje moesten zorgen; ze kregen niet meer dan huisvesting, water, licht en vuur.

Alleen de sjacheraars ging het voor de wind. Leden van de Magistraat schrijven aan hun Antwerpse vrienden: „De boter geldt 12 en 14 stuivers en meer 't pond, en nog moet men bid-den, en drie dagen te voren spreken eer ze gekarnd is; en andere boter dan van de koeyen, die in de stad zijn, is er niet, gelijk er ook niet en is een stuk kaas. Kwaad koeyevleesch geldt zes, zeven, acht stuivers 't pond, en is dan nog zaterdags vóór acht uren 's morgens al verkocht.”

Het was wel verboden om vlees buiten de vleeshal te verhandelen, maar wie kon het beletten als koper en verkoper het eens waren. De zwarte handel is nu eenmaal een *entente cordiale* tussen de hebzuchtige handelaar en den egoïstische verbruiker. Hebzuchtig zijn vele handelaars en egoïstisch alle mensen, als honger aan de deur klopt. De overheid kon geselen en verbannen, zoals zij deed met een weduwe, die haar boter vijf stuivers boven de zetting verkocht. Maar helpen deed het niet. Er kwam een tijd, dat men twaalf gulden betaalde voor de ingewanden van een magere koe en een daalder voor „een eynde met botere”. (Een stuk brood met boter.)

De 8e Mei moesten alle bedelaars naar het havenhoofd komen om te worden ingescheept naar Antwerpen, want „onnutte persoonen, dae(ch)lijcx uuyt loopende om (te) roofven ende pilgeren” kon men niet langer in de stad dulden. D'Avila's schepen, die Middelburg gefourageerd hadden, zouden op de terugweg deze paria's meenemen.

Pas de 27^e Mei gingen d'Avila en Beauvoir onder zeil. Een plezierreisje werd het niet. Tussen Rammekens en Vlissingen wachtte een Geuzenvloot onder Bouwen Ewoutsz. hen op. De Spanjaarden kregen het hard te verduren. Een van de voornaamste

schepen, *de Maagd van Antwerpen*, verloor de grote mast. Tal van matrozen en soldaten op dit schip en ook vele van de „onnutte personen” werden gedood toen een deel van het buskruit in brand raakte. Een heude, die met zout geladen was, werd door de Geuzen geënterd en naar Vlissingen gevoerd. D'Avila zocht bescherming onder de hoog oprijzende muren van **Zeeburg**, totdat zich een paar dagen later de gelegenheid voordeed om te ontsnappen. Ook nu nog moesten zij zich vechtende een weg naar de Schelde banen, maar het merendeel van hun schepen wist Antwerpen toch te bereiken. De kleine strijd om, schansen en dijken rond de stad en de grote strijd tegen de honger daarbinnen ging verder.

De 21^e Juni sneuvelde Anthonie van Bourgondië, Zeelands gouverneur, op een dijk tussen Arnemuiden en Middelburg. Negen dagen later probeerden de Geuzen enkele vendels uit de hoofdstad naar de Arne te lokken en tijdens hun afwezigheid de vesting te overrompelen met benden, die buiten de Noord-dampoort in hinderlaag lagen. De verrassers maken te veel lawaai en worden nu zelf verrast; zo snel ze kunnen vluchten ze naar Veere. Enkelen worden gepakt. Als ze grondig zijn uitgehoord, worden ze, naar gelang hun maatschappelijke stand en hun aandeel in het complot, gevierendeeld, onthoofd of gehangen.

Daarna volgen weer weken van stilte. Als de Middelburgers met hun holle wangen en brandende ogen op de wallen staan, kunnen ze de lijken van vijf verraders aan de galg zien bengelen. Maar de dood schrikt hen niet meer af; vele snakken naar het uur waarop zij uit hun lijden verlost zullen zijn. Er wordt al haverbrood gebakken, de minder bedeeden beginnen aan lijnkoeken en huden. Soms komen er een paar scheepjes uit Goes met graan, maar eerst nemen de soldaten hun portie die niet krap berekend wordt. Het restje is voor negen duizend burgers.

De 30^e Juli trokken Geuzen uit Veere en Vlissingen naar Arnemuiden. Ze deden alsof dit plaatsje hun doelwit was. De bezetting van Rammekens liet zich gemakkelijk naar buiten lokken. Slechts zeventig manschappen bleven in het fort achter. Wat voor de Noorddampoort van Middelburg mislukt was, slaagde hier boven verwachting. De luitenant, die als plaatsvervangend commandant van Zeeburg (fort Rammekens) optrad, voelde er weinig voor met een handvol soldaten de strijd tegen de stoutmoedige Geuzen-benden aan te binden. Zodra hij met stormladders zag manoeuvreren, was hij bereid de vesting te ruimen.

De 5e Augustus trokken de Spanjaarden met behoud van wapens en goederen naar Middelburg af. Een Geuzenvendel plantte de oranjeblanje-bleu-vlag op de muren van **Rammekens**.

Van dit ogenblik af was het lot van de Zeeuwse hoofdstad bezegeld. Zo zagen het de Middelburgers, die de weglopers niet bijster vriendelijk ontvingen:

*Naer Middelborch quam daer soo menich soldaet,
gheen gratie en mochten sy daer genieten,
haer wapenen sy te Middelborch lieten,
deur d breken haers eets, een ontrouwich feyt.
Sy schreyden als kinders, twas om verdrieten,
doende haer onschult van der bouwicheyt (stoutheyd),
die van sulcken sterckte rouwich scheyt,
by foute haers Luytenants versteent hert,
twas redene dat gratie haer verleent wert.*

(Legende van der Geusen troubele)

Alva schreef aan Philips II rondweg, dat de luitenant het kasteel voor 2000 kronen aan de Geuzen verkocht had, maar dat hij als loon van hen alleen de strop kreeg. In het hoofdkwartier van den Prins heerste een begrijpelijke vreugde over de val van Rammekens. Eindelijk eens goed nieuws!

Men kon het gebruiken: sinds de Bartholomeüsnacht, van 23 op 24 Augustus 1572, had Oranje weinig anders dan tegenslagen ondervonden. De opstand in Gelderland, Overijssel en Friesland was sedert de strafexpeditie van Don Fadrique uitgedoofd, Zutphen -en Naarden hadden zwaar moeten boeten voor hun verzet. En hoe triest was het met Haarlem afgelopen. Drie weken voor Zeeburg viel waren de Spanjaarden er, na een beleg van zeven maanden, triomferend binnen getrokken. Van dit ogenblik af was het gebied van de opstand door een Spaanse wig gespleten: het Noorderkwartier, met Alkmaar en de Zuiderzeesteden als verzetscentra, was gescheiden van het Zuiderkwartier en de eilanden, waar Leiden, Delft, Gouda, Dordrecht en Brielle, Zierikzee en Vlissingen de steunpunten vormden in de strijd tegen Spanje.

Amsterdam en Haarlem, Middelburg, Goes en Tholen waren de pijnlijke doorns in het vlees der beide leeuwen : de klimmende Hollandse en de zwemmende Zeeuwse.

De val van Rammekens beloofde een spoedige bevrijding van heel Walcheren en daarmee op de duur van heel Zeeland. Het betekende op slag verscherpte controle op de handelsweg naar Antwerpen.

Terwijl in het hoofdkwartier van den Prins nu plannen werden beraamd om Middelburg spoedig in handen te krijgen, deed Alva van zijn kant alles, om de stad voor zijn meester te redden. Van Amsterdam uit, waar hij in Augustus 1573 vertoefde, zond hij zijn instructies aan Beauvoir, die in Antwerpen was. De dag, waarop Zeeburg in andere handen overging, was Beauvoir met een machtige ontzetsvloot naar Walcheren vertrokken. 2400 soldaten voorzien van levensbehoeften voor twee maanden, moesten ergens op het eiland ontscheept worden en dan maar zien, zich door de Geuzenstellingen heen te slaan. Onderweg hoorde men van de veranderingen, die op Walcheren plaats gegrepen hadden. Beauvoir zeilde daarom langs de Vlaamse kust Vlissingen voorbij. Een poging om het leger bij Zoutelande ongemerkt aan land te zetten, mislukte. Om Walcheren heen bereikte de vloot Vrouwenpolder. Hier werden de soldaten aan het strand gezet. Met Mondragon aan het hoofd begon de mars naar Middelburg. Een militaire wandeling werd het niet: de 14e Augustus waren de troepen ontscheept, pas de 19e hadden zij zich al vechtende een weg gebaand naar de stad. Vijf dagen voor een afstand van twee en een half uur gaans!

De nieuwe bevelhebber van Middelburg, Don Cristobal de Mondragon, behoorde tot de beste officieren uit de Spaanse scharen, waarin trouwens vele bekwame en nobele mannen streden. Voor een deel waren deze officieren zonen van de Spaanse adel; anderen waren soldaat van fortuin, zoals Julián Romero, voorbeeld van moed en doortastendheid, en Francisco Verdugo, die het van gemeen soldaat tot hoge ereambten bracht. Velen leefden en streefden voor het drievoudige ideaal: Dios, Patria y Rey: *God, Vaderland en Koning*. Zij zagen in Oranje en zijn trouwe helpers weergaloze opruiers en geloofsverzakkers, in de massa van hun volgelingen slechts misleide, lichtgelovige lieden, die men, als de omstandigheden het toe-lieten, niet te hard, moest vallen om hun domme dwalingen.

In deze geest schrijft bijvoorbeeld Alonzo Vázquez in zijn *Guerras de Flandes y Francia*. Hij is een vroom en dapper officier, vaardig met de degen en vaardig met de pen. Zijn algemene beschrijving der Nederlanden getuigt van grote opmerkingsgave,

brede blik, royaal oordeel. Hoe pover steken bij figuren van zijn formaat onze rauwe vrijbuiters Lumey en Entens af!

Ook Don Cristobal de Mondragon behoort tot de kranige, ridderlijke soldaten des konings; een bijna homerische figuur om de roemrijke daden, die hij lange jaren achtereen verricht. Zijn regiment bestond uit veteranen, de Vivanderos (dat is: de Zoetelaars) genoemd, omdat zij ook onder de moeilijkste omstandigheden de kunst van foerageren zo goed verstonden. Deze kunst kwam hun in Middelburg misschien van pas, want na Mondragons intocht maakten de Geuzen spoedig zelfs de geringste aanvoer van voedsel onmogelijk.

In de eerste helft van September moest de stadsoverheid nieuwe, strenge voorschriften geven op de handel in levensmiddelen. Zij regelde nu niet alleen de prijzen, maar begon zelf met de inkoop van gerst en haver, om een eerlijke verdeling te waarborgen van het weinige, dat er nog aan eetbare waren was. In Oktober werd een oliemolen, die de stad had aangekocht, binnen de wallen gehaald. Spoedig daarop begon men met het bakken van lijnzaadbrood.

Nog verder in het jaar zien wij de leden van wet en raad van pand tot pand huiszoeking doen. Op tarwevoorraden, die voor langer dan drie weken toereikend zijn, wordt beslag gelegd. Het meel verhuist naar de bakkers „om te backen ende onder de gemeente te venten ten pryse, gelijk by ordonnantie gepubliceert is.”

Er heerst in de stad een onbeschrijfelijke ellende. Kinderen lopen door de straten, schreeuwende „Honger, honger”; enkele burgers zijn de poort uitgelopen en hebben in het open veld de dood gevonden. In December gaat er geen dag voorbij, of er sterven vier tot zes mensen van uitputting.

De stemming onder de burgers is slecht. Zij willen, dat Mondragon de stad overgeeft. Ze zouden wel willen stormlopen tegen de deur van het huis op de Dam, waar de bevelhebber woont, maar ja, wie zal de eerste zijn: „Elck vreest te seer voor 't hangen”. Zo tekent de rederijker Joost Claerbout in zijn Droef-Bly-eyndig Vertoog de gedachtengang der benarden.

Gestreden werd er weinig. Sedert half September stonden 6000 man van de rebellen op Walcheren, maar ze waagden geen stormloop. De acties droegen het karakter van patrouilletochten. De Geuzen wierpen schansen op langs de zuidelijke havendijk van Middelburg, één keer ook aan de noordelijke dijk, onder Arnemuiden. Achter een gordijn van dikke mist kwamen de Spanjaarden en Duitsers van Mondragon om hen te verjagen. Toen dit gelukte, werd de burgerij opgeroepen om te spitten: de Geuzenschansen moesten geslecht worden.

Nog één keer werd een grootscheepse actie ondernomen om Middelburg van leeftocht te voorzien. Medio November vertrok Beauvoir weer met een provianderingsvloot uit Antwerpen.

Gevoelde de bemanning van deze meer dan tachtig uitvarende schepen zich gesterkt door de bisschoppelijke zegen van den Antwerpsen prelaat of beschouwde zij het veeleer als een slecht voorteken, dat bij het lossen der saluutschoten enkele burgers op de kade getroffen werden? Zo veel is zeker, dat de reis onvoorspoedig begon en even onvoorspoedig verliep. Terwijl de grote schepen bij Lillo voor anker bleven liggen om de Geuzen in de waan te brengen, dat de aanval op de Westerschelde zou plaats vinden, voeren zesendertig kleinere met de proviandschepen de Oosterschelde af. Het getuigde van een luchthartig optimisme, te menen dat de rebellen de doorvaart niet beletten zouden. Het waternet der Zeeuwse stromen was als een wijdgespannen web, waarin Boisots vloot als een venijnige spin op de loer lag. In de omgeving van

Reimerswaal werden de koningsschepen dan ook onverwachts aangevallen en wel zo krachtig, dat ze in allerijl dekking zochten onder de Brabantse wal. Wat moesten nu de zeshonderd Walen beginnen, die kort te voren door Beauvoir in Reimerswaal aan land waren gezet? Zij hadden tot taak dit vervallen stadje met de smalle strook grond, die er ten zuiden van liep, te verdedigen. Kon het niet anders, dan moesten zij de plaats maar in brand steken, opdat „zulk een ellendig gat geen oorzaak van grooter verderf voor 't gansche land werd”.

De strijd lust van deze Walen bekoelde, toen zij Beauvoirs vloot met volle zeilen in aftocht zagen en zes van hun schepen in de grond' werden geboord. Door het verdronken land van Zuid-Beveland naar het zuiden en door de brede Oosterschelde naar alle andere kanten afgesneden, zaten zij daar in een trieste uithoek, op een stukje grond dat uit alle richtingen door de vuurmonden der Geuzenschepen bestreken kon worden. Het was meer dan zij hadden mogen verwachten, dat zij krachtens capitulatieverdrag in Geuzensloepen naar de Thoolse wal werden overgezet.

De verovering van Rammekens en de bezetting van Reimerswaal waren symptomen van een langzame wijziging der machtsverhoudingen in het gebied der beide Scheldemonden. De verovering van Geertruidenberg - eind Augustus -, het ontzet van Alkmaar op 8 Oktober en de Spaanse nederlaag op de Zuiderzee drie dagen later, waren evenzovele tekenen, die er op wezen, dat ook in het overige gebied van de opstand de toekomst met meer vertrouwen mocht worden tegemoet gezien. De tijd van Don Fradrique's bloedige triomfen was voorbij. De vrijheidsscharen hadden de crisis doorstaan.

Juist in deze dagen willigde de koning Alva's herhaalde verzoek om een spoedige aflossing in. Philips II meende, dat de tijd gekomen was om de opstandige gewesten met toegeeflijkheid te winnen. In de sombere dagen na de val van Haarlem hadden de Calvinisten een „smeebede” tot hun vorst gericht waarin zij slechts verlangden dat „onse consciëntiën voor God den Heere mogen bevrijd blijven”. Toen was het inderdaad het goede ogenblik geweest om het met zachtheid te proberen. Eind December 1573 was de militaire positie der rebellen wel zó versterkt, dat zij er niet aan dachten voor de vrijheid van godsdienst alleen - hoe belangrijk ook - hun verzet te staken.

In November kwam **Don Louis de Requesens**, groot-commandeur van de orde van St. Jago, in Brussel aan. Een maand later vertrok Alva.

De nieuwe landvoogd had tijdens zijn gouverneurschap te Napels enig staatkundig talent getoond; of hij ook was opgewassen tegen de moeilijkheden, die hem hier wachtten, viel niet te zeggen. Zeker is, dat Philips weinig deed om zijn plaatsvervanger in de Nederlanden opweg te helpen: een behoorlijk hervormingsplan kreeg hij niet mee; voorstellen, die de landvoogd weldra ter goedkeuring naar Madrid zond, werden door allerlei bezwaren en beperkingen te niet gedaan. Er gebeurde eigenlijk niet veel. Ja, de Staten-Generaal werden bijeengeroepen, maar dit lichaam toonde zich nu zeer recalcitrant, zodat vruchtdragende samenwerking uitbleef. Een algemeen pardon werd uitgevaardigd, maar met zoveel uitzonderingen, dat het een wassen neus werd.

Requesens, de nieuwe landvoogd streefde hetzelfde doel na, dat Alva had trachten te bereiken, namelijk al de zeventien Nederlanden weer onder het absolute gezag van Filips te brengen. Algemeen was echter het verlangen naar vrede ontstaan. Zelfs Viglius en Aerschot, volkomen Spaans gezinden en mannen als de wrede Noircarnes,

drongen aan op verzoening, ja zelfs op vergiffenis. Schijnbaar wilde Requesens hun plannen steunen. In een brief aan Filips gebruikte hij het woord: *begoochelen*. Dat zou hij de Nederlanders! Hij redeneerde: vóór Alva met zijn tiende, twintigste en honderdste penning dreigde, was het volk der Nederlanden niet bereid geweest in opstand te komen. Ze lieten Oranje tot tweemaal toe alleen staan. Pas nu moest iedere Spanjaard zich verbazen over de moed en de opofferingsgezindheid van het volk, waar het de strijd voor hun vrijheid betrof. Daarom nam Requesens de schijn van vergevingsgezindheid aan en gaf hij voor tot onderhandeling bereid te zijn.

Oranje vreesde deze politiek nog meer dan het militair overwicht van de Spanjaarden te land. Gelukkig voor hem zag Requesens in, dat hij, om met vrucht te onderhandelen, eerst wel eens een klinkend wapenfeit moest stellen. En dat zou dan zijn het ontzetten van Middelburg. Openlijke strijd bracht minder wrevel dan wrede vervolging. En in Middelburg was de Mondragon in grote verlegenheid geraakt. De Geuzen sloten de stad nauw in, weerstonden iedere uitval van de Spanjaarden. Een bijzonder doel voor de berooide Spaanse schatkist was ook het feit, dat er zich in de stad een aanmerkelijke schat aan geld en koopwaar bevond. Eten was er niet meer.

Eerst Middelburg ontzetten, eerst een tegenwicht vormen ten aanzien van de successen der Geuzen in Alkmaar en op de Zuiderzee. Dan stond Requesens als onderhandelaar sterker. Hij begaf zich naar Bergen op Zoom, het machtigste Spaanse bolwerk, nabij de opstandige gewesten.

Met zijn militaire adviseurs ontwierp hij een geniaal plan. Van twee zijden zou men Walcheren aanvallen. Twee hoogst bekwame aanvoerders zouden de strijd leiden. Juliaan Romero zou zich in Bergen op Zoom inschepen op een vloot van vijfenzeventig schepen, varende onder bevel van admiraal De Glimes. Ook vanuit Antwerpen zou een vloot naar Walcheren koersen onder bevel van Sancho d' Avila. De schepen waren ruim voorzien van voedsel, dus men zou, na de Geuzen te hebben verjaagd, de uitgehongerde stad rijkelijk van spijs en drank kunnen voorzien. Er was slechts één bezwaar: de strijd zou eerst te water moeten worden gestreden. En het water was nu eenmaal "der Geuzen element".

De brieven, die uit deze stad het Spaanse kamp bereikten, spraken alleen nog van honger, wanhoop, ziekte en dood. Het stadsbestuur gewaagde de 15e December van „duyterste benautheyt, dair dese stadt jegenwoordich in is by faulte van eetelicke spyse”. Mondragon berichtte diezelfde dag den nieuwen landvoogd, hoe welkom de kleine verkwikking was, die uit Goes de stad was binnengebracht. "Vierhonderd dertig zakken graan, in twee heuden uit Goes aangevoerd en op Sint Nicolaasdag veilig in Arnemuiden aangekomen."

Met dat al rekende hij op nog maar tien of twaalf dagen brood voor de bezetting en hoe het daarna gaan moest wist hij niet. De Waalse soldaten waren weinig te vertrouwen....

Een Spaans kapitein, die bij dezelfde gelegenheid een brief verzond, schreef dat hij liever hopman was over een vendel Duitsers dan over de onbeschaamde Walen, die hem meer last bezorgden dan de vijand.

Toch waren het niet de soldaten, maar de uitgeteerde burgers, die een oproer ontketenden en overgave van de stad eisten. Met de uiterste inspanning werd deze rebellie onderdrukt. Sindsdien viel er niets meer te hopen. Als Mondragon werkelijk stand wilde houden tot de soldaten aan hun laatste brood toe waren, zou de burgerij in haar geheel zijn omgekomen.

In de donkere dagen tussen Kerstmis en Nieuwjaar schrijven Wet en Raad aan hun Brabantse vrienden :

„Nyemant van de gemeynthe, tzy rijk ofte arm, langher raad en weet om tleven tonderhouden.”

Nooit zette voor de Middelburgers een jaar somberder in dan het jaar 1574. Hoe heel anders was de stemming in Vlissingen, één uur gaans van de benarde hoofdstad gelegen. Vlissingen vierde een opgewekt oud en nieuw. Hier was de Prins van Oranje de 30e December aangekomen, toegejuicht en ontvangen als een landsheer. Vader Willem had de 17e een bezoek aan Zierikzee gebracht. Van hier had zijn schip, met karmozijn damast getooid, hem naar Boisots vloot op de Oosterschelde vervoerd. In een kernachtige toespraak had de Prins de Geuzen-kapiteins tot het uiterste kunnen aangevuurd. Het volk had gezworen hem bij te staan „tot de laatste druppel bloed” en desnoods een jaar lang zonder betaling te vechten, ja, zo nodig eigen bezit te verpanden wanneer de schatkist uitgeput mocht zijn. Al was dit laatste voor sommige een gemakkelijke belofte, wijl zij niets ter wereld bezaten, de betuigingen van trouw waren oprecht.

Hoe moet zich overigens Oranje gevoeld hebben temidden van deze Geuzen: hij,

*„Edel en Hoochgeboren,
Van Keyserlicken stam,
Een Vorst des Rijcks vercoren...”*

en deze baardige kerels, de een met een stomp, waar voorheen de arm gezeten had, de ander klossend op een step. Hoofd zegt: „De huid was te zaam genaaid mit lidteekenen der uitgestane strijden.”

Na de vlootshouw was Oranje naar Walcheren gekomen om hier de komende dingen af te wachten. De Prins zou zelf vanuit Vlissingen, de verdediging van Walcheren leiden. Hij sommeerde admiraal Boisot met zijn Geuzenscheppen de Oosterschelde op te varen in de richting van Bergen op Zoom om de vijand te vernietigen. D' Avila kwam met zijn vloot voor Vlissingen, maar wachtte daar de komst van Romero af, die van de andere zijde Walcheren zou bezetten. Hij bleef met zijn schepen buiten het bereik van de Vlissingse kanonnen. Boisot stevende de Oosterschelde op tot in de nabijheid van Bergen op Zoom, waar De Glimes en Romero met hun vloot in de haven het sein tot vertrek afwachtten.

Twee maal honderduizend dukaten werden door Requesens besteed om in Antwerpen de vloot uit te rusten, die aan de Geuzenheerschappij op de Zeeuwse stromen een eind moest maken en Middelburg ontzetten. Aan twee belangrijke voorwaarden tot het slagen van deze grootste onderneming was niet voldaan : het ontbrak aan een bekwame vlootvoogd en er was een tekort aan degelijke zeelui. In plaats van Beauvoir, die zovele operaties op de Schelde geleid had, waren „admiraal” **Henri de Glimes** en Julian Romero met het bevel belast. De laatste, de feitelijke vlootvoogd, was een voortreffelijk soldaat, maar ... een landrot.

Wat de matrozen aangaat, met de meeste moeite had men ze bijeen gebracht, wij mogen aannemen vooral door pressen en ronselen.

Het gehalte der landingstroepen was beter. Aan boord van de honderd schepen, die de haven van Antwerpen op 20 of 23 Januari 1574 verlieten, bevonden zich twee regimenten Walen, twaalf vendels van een Siciliaans regiment, Vlamingen, Spanjaarden en Duitsers; voor een deel keurtroepen, blakend van strijd lust.

Een eskader onder **Sancho d'Avila** zeilde rechtstreeks naar Vlissingen en bracht de hele stad in rep en roer, aangezien het daar gestationeerde smaldeel der Geuzen niet sterk genoeg was om een goed geleide aanval met zoveel schepen het hoofd te bieden. Gelukkig bleef die aanval uit. D'Avila liet voor Breskens de ankers vallen en nam een afwachtende houding aan. Bij de nadering van het Spaanse eskader had Oranje ogenblikkelijk een snelzeiler om hulp naar de Oosterschelde gezonden.

Hier had zich intussen een slag van grote omvang ontwikkeld zodat Boisot niet dadelijk aan het verzoek van de Prins kon voldoen.

Het deel van de Spaanse vloot, waarover **Romero** bevel voerde, was bestemd voor het feitelijke ontzet van Middelburg. Alle landingstroepen en de hele bevoorrading waren op dit eskader geconcentreerd. Het bestond uit minder kapitale schepen dan het smaldeel van d'Avila; volgens Bernardino de Mendoza waren sommige vlieboten der Geuzen zelfs groter en zwaarder bewapend dan de Spaanse bodems. Met het merendeel was dit echter zeker niet het geval. De Geuzen voerden in deze slag op de Oosterschelde dezelfde tactiek als bij vroegere ontmoetingen met den vijand, namelijk die van het enteren. Wie met hoge schepen en veel geschut tegen kleinere schepen in het strijdperk kwam, was op enteren niet gesteld. Hij verwachtte het meest van een vuurgevecht op enige afstand. Maar wie lichte, beweeglijke vaartuigen bezat, zocht zijn kracht in manoeuvreren en verraderlijke salvo's, steeds dichterbij komend, tot hij zijn tegenstander aan boord kon komen. Met rapier, bijl en musket, bovenal met stoutmoedigheid en wreedheid kon de strijd dan beslecht worden. Van krijgskundige samenwerking der ganse vloot was bij dergelijke zeeslagen nog geen sprake. Zodra de enterhaken in de verschansing van den tegenstander klauwden, was er geen gelegenheid meer om kameraden op een ander deel van het gevechtsterrein te hulp te komen, alvorens men met de vijand had afgerekend.

Op twintig januari 1574 koerst een keurig galeischip met de oranjewimpel in top uit het Noordwesten naar het admiraalschip van Boisot. De Spanjaarden vuren hun kanonnen af, zodra het fraai versierde scheepje in hun schootsveld komt. Handig ontwijkt de stuurman ieder schot en ongedeerd komt het galei naast Boisots admiraalschip en Boisot begroet de Prins, die in eigen persoon de stand van zaken komt verkennen. Hij laat de bevelhebbers van al de Geuzenschepen bij zich aan boord komen en houdt een krachtige toespraak. Zij mogen zich de stad Middelburg niet uit de hand laten wringen. De stad staat, volgens vertrouwde berichten, die de Prins ontvangen heeft, op het punt zich over te geven. Het is de taak van 's Prinsen vloot om te verhinderen, dat de Spaanse schepen Walcheren bereiken. De Prins wordt geestdriftig toegejuicht en ieder bevelhebber zweert, dat zij "Prins en Patria" (Prins en het Vaderland) tot hun laatste druppel bloed zullen beschermen.

De Spaanse vloot in de haven van Bergen op Zoom wacht nog circa een week, doch dan, op de 29ste januari 1574, vaart ze in drie smaldelen gesplitst de Oosterschelde op. Aan de Thoolse wal, bij Schakerlo, staat de Groot Kommandeur het vertrek van zijn vloot gade te slaan, vol hoop, dat zij door de linie van Boisot heen zal kunnen dringen. Boisot had voor Reimerswaal zijn schepen in slagorde geplaatst. Het werd een verbitterd gevecht. Bij de eerste aanval waren de Spanjaarden in het voordeel. Zij hadden beter geschut en hun eerste salvo, goed gericht, doodde verschillende bevelhebbers en matrozen. Admiraal Boisot verloor zelfs een oog. Het was bar koud en uit de lage, grijze lucht regende het onophoudelijk. Requesens kon vanaf de Thoolse kust het gevecht volgen. Zijn hoop op succes vervloog snel na het eerste treffen. Hij wist, dat zijn bevelhebbers voornamelijk steunden op de doeltreffendheid

van hun geschut. Bij de besprekingen vooraf hadden zijn bevelhebbers er nadrukkelijk op gewezen, dat men er voor moest zorgen, dat geen Spaans schip door de Geuzen geënterd werd. Want als de Geuzen met hun 'kortjan' in de vuist en de strijdbijl aan hun gordel op het dek van een geënterd schip konden springen, dan was het verloren. Dit zeegevecht speelde zich af tussen Wemeldinge en Sint Maartensdijk. Boisot zelf gaf het goede voorbeeld: hij wierp zich te midden van de Spanjaarden en bestookte hen geducht met zijn kartouwen en halve slangen. Spoedig was aan alle kanten het gevecht van schip tegen schip losgebrand. Admiraal De Glimes werd vier keer geënterd, maar niemand zette bij hem voet aan boord. Het werd geen ordelijk vuurgevecht, maar een verwoede strijd van man tegen man. De Geuzen gaven geen pardon. Gevangenen werden niet gemaakt.

Niet minder dapper weerde zich Julian Romero, die door vlieboten en kromstevens omsingeld en na vinnige strijd op een ondiepte gedreven werd. Toen sprong de bevelhebber met vele van zijn mannen over boord. Wadend door modder en slijk kwam hij op de Thoolse oever aan. Romero ondervond, dat de Geuzen ook schieten konden, want zijn schip werd in de grond geboord. Gelukkig voor hem kon hij zwemmend de Thoolse wal bereiken. Requesens, in de regen, zag dat het zijn bevelhebbers niet gelukte zich de Geuzen van het lijf te houden. Hij kwam in de nabijheid van Requesens uit het Scheldewater. "Ik heb u gezegd, dat ik geen zeeman ben, we redden het met geen honderd vloten om de Geuzen te verslaan", moeten zijn eerste woorden van verontschuldiging zijn geweest; (volgens Motley, die een boeiende en levendige beschrijving wel eens boven de strikte waarheid stelt).

Samen begaven de Groot-Kommandeur en Romero zich weer naar Bergen op Zoom, waar ze de rest van hun gehavende vloot in druilende regen de haven zagen binnen varen. Vijftien schepen hadden de Geuzen buitgemaakt en twaalfhonderd Spanjaarden hadden voor Reimerswaal het leven verloren. Als Sancho d' Avila van de nederlaag van De Glimes en Romero hoort, geeft hij bevel om maar met de meeste spoed weer naar Antwerpen terug te varen.

Tijdens het gevecht sneuvelde De Glimes. Boisot verspeelde bij de eerste doldrieste aanval een oog. De matroos **Jasper Leynse** van Soutelande haalde de Spaanse vlag van de bovenste steng van het admiraalschip. Fortuinlijker **dan Jan Haring**, bracht hij er het leven af en legde het dun-doek in handen van zijn kapitein.

De overwinning was volkomen. In verwarring trok de Spaanse achterhoede op Bergen terug. Tien bodems werden naar de haven van Veere en Vlissingen meegevoerd. Er zat voor d'Avila nu niet anders op dan de ankerplaats voor Breskens te verlaten en naar Antwerpen terug te keren.

Wat de Hollanders in Oktober 1573 op de Zuiderzee gepresteerd hadden, leverden de Zeeuwen eind Januari daaropvolgend op de Schelde. Spanje's maritieme macht was voorlopig geknakt.

Het succes van Middelburgs ontzet maakte Admiraal Boisot moedig. Hij was de Schelde opgezeild om de vloot van d' Avila, die immers van voor Vlissingen naar Antwerpen was gevlucht, te vernielen. Bij het fort Lilo kwam het tot een treffen en werd de vloot totaal verslagen. De Spaanse bevelhebber - een Nederlands edelman, hij heette Haamstede - werd gevangen genomen. De half dronken soldaten in Antwerpen snelden naar de wallen om de gehate Geuzen een lesje te geven. Maar wat konden ze? Bovendien brandden Boisots kanonnen er lustig op los. Onverhinderd kon hij na dit stoute stukje ongedeerd naar Zeeland terugvaren. Requesens had weer eens een lesje gehad: te water, geen zweem van kans.

Voor de Spanjaarden in Middelburg bestond geen uitkomst meer. Van de hoge Abdijtoren had men de krijgsverrichtingen in de verte gade geslagen. Het dof gerommel van ver verwijderde ontploffingen drong door tot de huizen, waar uitgeteerde burgers op de hongerdood lagen te wachten. Maar de uitslag van de strijd werd niet bekend.

Nog wachtte Mondragon of soms de schepen uit Antwerpen opdaagden. Februari kwam; nóg geen bericht uit Arnemuiden, dat Romero in aantocht was! Toen werd een hopman als boodschapper afgezonden om een laatste brief aan de landvoogd te gaan brengen. Mondragon wenste te weten, of hij zich houden moest aan de eens gegeven instructie volgens welke de stad ingeval van capitulatie aan het vuur moest worden prijsgegeven. Overgave was nu immers onvermijdelijk. Dagelijks stierven meer dan twintig soldaten door zwakte en uitputting. Het garnizoen weigerde de lijnkoeken te eten, waarmee de burgers zich in het leven probeerden te houden, overtuigd dat deze kost geen voeding was. De voorraad lijnzaadbrood reikte trouwens voor niet langer meer dan tien of twaalf dagen. Elke avond zou van tien tot elf op de Lange Jan een licht ontstoken worden, ten teken dat Middelburg nog niet in geuzenhanden was. De bode had geen geluk: hij werd bij zijn overtocht naar Zuid-Beveland door de vijand ontdekt en gevangen genomen, zijn in haast weggeworpen lastbrief uit het water opgevist. De Prins liet de hopman op de Schelde voeren, zodat hij met eigen ogen kon waarnemen, dat op „succours” niet meer te rekenen viel. Daarna wisselde hij hem te Arnemuiden tegen twee geuzen-kapiteins uit.

De boodschap, die Mondragon ontving, was kort en duidelijk: *Oranje eiste onvoorwaardelijke overgave binnen vier dagen*. Hierop antwoordde de commandant van Middelburg, dat hij graag nog een bode naar Requesens wilde sturen om te vernemen, *welke voorwaarden deze aan een capitulatie verbond*.

Men mag aannemen, dat de nobele krijgsman daarmee bovenal het belang der burgerij op het oog had en van de lastgeving tot verwoesting der stad ontslagen wilde worden. Intussen: de Prins weigerde en nu dreigde Mondragon Middelburg werkelijk in brand te steken en zich met zijn gedunde troepen al vechtend een weg te banen naar Zuid-Beveland. Mondragon: "Nooit; liever steek ik de stad op twintig plaatsen in brand en kom also met de ganse burgerij en mijn soldaten in de vlammen om". De Prins kende hem en vreesde voor het volvoeren van zijn plan. Daarom bood hij hem een eervolle aftocht aan. Achttien februari 1574 werden de voorwaarden tot de overgave ondertekend. Zij werd gevoerd op Rammekens. Men kwam men als volgt overeen:

- het garnizoen kreeg vrijheid om Middelburg met geweer en pak en zak, maar met gedoofde lonten, zonder munitie, schepen en koopmansgoederen te verlaten.
- De geestelijken en wie van de burgers met hen wilden gaan, behielden billijk recht op achtergelaten goederen en zouden naar Vlaanderen worden overgezet.
- Don Cristobal de Mondragon verplichtte zich, binnen twee maanden in het kamp van de Prins terug te keren, indien hij er niet in slagen mocht Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde - die in het najaar van 1573 bij Maaslandsluis gevangen was genomen -, kapitein Jacob Simonsz. de Rijk en enige anderen voor hem in vrijheid te stellen.

Mondragon ondertekende de voorwaarden en de Geuzen zetten hem met de rest van zijn garnizoen bij Ter Neuzen op de Vlaamse kust.

Twee leden, van de Middelburgse magistraat, die, vergezeld van den oud-secretaris, door de burgerij naar Oranje werden afgevaardigd, keerden terug met een verklaring van Zijn Excellentie, waaruit duidelijk bleek, dat deze *met de burgers* niet wenste te onderhandelen en alleen uit zijn eigen Vorstelijke Genade wilde verlenen, wat hem goed dacht. Wet en raad en andere notabelen zagen hierin een gunstig teken, dat de Prins de privileges en vrijheden van Middelburg onaangetast zou laten. Ja, enkelen spraken de verwachting uit, dat de stad met nieuwe voorrechten begunstigd zou worden. Maar het optimisme van deze heren was toen wel zeer misplaatst en vond ook allerminst rechtvaardiging in bovenvermelde verklaring van den Prins. Integendeel, aan Vlissingen, Veere en Arnemuiden werden in het betreffende stuk dezelfde vrijheden toegezegd als Middelburg sinds lang had genoten:

„De goede borgers, jegenwoirdich ende toecommende, zullen voirtsmeer mogen heure coopmanschepen driven, mede van der stede rechten ende privilegiën ghenieten ende ghebruicken binnen de limiten van heure jurisdictiën als te voeren, reserverende aen ons om die van der Vere, Vlissingen ende Arnemude zulcx mede te voersien, als wy naer verdienste, nutz ende meesten oirboir van dezelve steden ende plaetse, mitsgaders van den ghemeen lande zullen bevinden te behoeren”.

Aanvankelijk eiste de Prins, dat Middelburg drie ton schade-vergoeding zou betalen voor de kosten, die hij tijdens het beleg gemaakt had. Uit medelijden met de zo verarmde burgerij werd dit bedrag tot 100.000 gulden teruggebracht.

Na het vertrek van Mondragon, de 21^e Februari, kwam de bezetting, bestaande uit driehonderd Vlissingse, Veerse en Zierikzeese burgers in de stad. Trots en triomf spraken uit de ogen der geminachte schippers en ambachtslieden, die in het deftige Middelburg nooit in tel waren geweest en nu als bevrijders en overwinnaars binnenrukten. Ook kwamen vele scheepkens met levensmiddelen voor de gemeente, die zo eindeloos door honger gekweld was.

Alleen al gedurende de laatste zeven weken had het beleg 1566 burgers het leven gekost. En dit op een bevolking van negen- of tienduizend zielen !

Middelburg moest in 1573 en 1574 geen geringere beproevingen doorstaan dan Leiden. Het bezit van de ene vesting was van even groot gewicht als het behoud van de andere. Zuidelijk temperament en noordelijke standvastigheid botsten hier en ginds, door gelijke belangen gedreven, op elkaar. In beide gevallen werd het water in de strijd te hulp geroepen. De geschiedenis van het beleg van Leiden werd een epos, dat ieder schoolkind in Nederland kan navertellen; de historie van Middelburgs overgang bleef betrekkelijk onbekend.

Destijds maakte het bericht van de capitulatie echter grote indruk op de Nederlanders. Aan de vreugde, die de Staten bezielde, gaf het geuzenlied uiting:

*Wilt nu, ghy Nederlanden,
Te samen zijn verblijt,
Middelburch is in handen
Des Princes, nu ter tijt.*

Scherp onderzoek werd ingesteld naar de befaamde schat aan koopmansgoederen, die tijdens het beleg in de stad geweest moet zijn. Angstvallig werd er voor gewaakt, dat niemand iets wegvoerde; aangifte van in bewaring genomen zaken was verplicht gesteld; huiszoekingen volgden, maar van de vermeende rijkdommen viel geen spoor te ontdekken. De Prins zelf schreef aan zijn broer Jan, dat de gevonden schatten, in plaats van twee miljoen goud uit te maken, ternauwernood voldoende waren om de soldaten en matrozen hun achterstallige soldij te betalen!

Middelburg, ja heel Walcheren herstelde zich snel. De 27e Februari moesten de boeren zich met spaden, kramspaden en schoppen bij den dijkgraaf Gillis Pietersz. vervoegen om naar zijn aanwijzingen de gaten in de dijken tussen Rammekens en Vlissingen zo gauw mogelijk te dichten.

Een spion van Requesens constateerde de 1^e April, vijf weken na de overgang dus, dat te Middelburg „veel volk van alle naciën” vertoefde, zodat de stad op Antwerpen geleek. De levensmiddelen waren er vrij goedkoop, Franse wijn was in overvloed voorhanden. De gekuiste kerken zagen er, zonder beelden, altaren en schilderijen, kaal en koud uit. Die van het Bagijnhof was gebruikt om de opgestapelde wol te bewaren.

10 jaar later, na de val van Antwerpen, augustus 1585 kreeg de stad een nieuwe impuls: tientallen energieke, kapitaalkrachtige Zuid-Nederlanders vestigden zich in Middelburg. Onder hen was o.a. Bathasar de Moucheron, een bezitter van wereldomvattende handelshuizen. Deze dingen brachten Middelburg in bloei. Vanaf 1602 zetelde de Kamer van Zeeland der Verenigde Oost-Indische Compagnie in de stad. Zo werd Middelburg ná Amsterdam de eerste handelsstad van de Calvinistische Republiek.

(Een en ander uit: Walcheren onder vreemde heersers, door L. W. de Bree; Leiden, E.J. Brill, 1945.)

Het is van belang om te weten hoe het met Marnix van Sint Aldegonde is afgelopen. Requesens liet Marnix noch één der anderen vrij en verhinderde Mondragon zijn woord als krijgsman te houden. Hij mocht zich niet als gevangene bij de Prins melden. Marnix bleef in zijn gevangenis op Vredenburg in Utrecht. Voortdurend in correspondentie met de Prins om deze tot onderhandeling met de vijand te bewegen. Noircarmes en vooral Champagney drongen daar bij de voortduurt op aan. Men krijgt niet de indruk, bij het lezen van hetgeen over de beide heren geschreven is, dat zij te kwader trouw handelden en Marnix' positie misbruikten, evenals zijn invloed op Oranje. Champagney is zelfs van Spaanse zijde wel beschuldigd van te grote samenwerking met de Prins. Later zal men hem zelfs verwijten, dat hij uit haat tegen d' Avila Antwerpen in handen van de Prins heeft gespeeld. Waarschijnlijk ten oprechte, maar de mogelijkheid tot deze beschuldiging is wel typerend.

Champagney gaat na de Antwerpse troebelen weer naar Utrecht. Als Champagney aan Requesens voorstelt om Marnix op diens erewoord uit de gevangenis te ontslaan, zodat hij zijn overredingskracht op Oranje zal kunnen beproeven, dan aarzelt de landvoogd. Geen wonder! Hoe licht telde hij zelf het gegeven woord van Mondragon. Maar wel zal hij enig heil verwacht hebben van Champagneys plan. Het zou de kroon op zijn werk zijn als men met Oranje tot enig vergelijk kon komen. Doch alleen wanneer er van Hollandse en Zeeuwse zijde belangrijke gijzelaars verstrekt werden, mocht Champagney Marnix voorlopig in vrijheid stellen. Er moet ook bij de onzen sterk de bereidheid zijn geweest alles te ondernemen om tot vrede te komen, want twee van onze belangrijkste personen stelden zich beschikbaar Marnix' plaats in Vredenburg in te nemen. Namelijk Johannes Junius, een groot geleerde. In 1574 was hij Prinsgezind gouverneur van Veere. En Rutger van Boetzelaer, een belangrijk Nederlands edelman, die ook de zijde van de Prins gekozen had. Wel een bewijs hoe hoog Marnix stond aangeschreven en ook welke verwachtingen men van hem

koesterde inzake het overhalen van Oranje om tot een vergelijk met de koning te komen!

Nu, 17 juli 1574 ontsluiten de gevangenisdeuren zich voor Marnix. Althans voorlopig. Sinds 4 november 1573, dus gedurende ruim acht maanden, had hij gevangen gezeten. Op erewoord ontslagen, kon hij naar Rotterdam reizen om zijn grote vriend Willem van Oranje te ontmoeten. Het is hem niet gelukt de Prins over te halen. Ja, wel tot onderhandeling, maar niet van harte en zeer beslist niet tot toegeven, tot schipperen. En daartoe waren velen, ook Marnix, bereid. Vooral toen Champagney, als vertegenwoordiger van de regering, ook aan de gesprekken deelnam, werd de toon zelfs bitter. Oranje wenste slechts te onderhandelen als de Spaanse troepen uit de Nederlanden zouden worden teruggetrokken, als de Staten-Generaal van al de zeventien gewesten in volle vrijheid konden vergaderen en als vrijheid van godsdienst zou worden gewaarborgd. Champagney werd toen boos. Hij schijnt niet erg diplomatiek te werk zijn gegaan. Zo stelde hij bijvoorbeeld, dat Oranje, als partijhoofd, toch niet kon eisen op voet van gelijkheid met de koning te kunnen onderhandelen. Zelfs erkende hij de wettigheid van de Hollandse en Zeeuwse Staten als partners niet, daar zij niet door de koning waren aangesteld. Er werd inzake vredesonderhandelingen niets bereikt. Wel inzake Marnix' vrijlating. Oranje merkte terecht op, dat onderhandelingen ook daarom weinig zin hadden, daar de koningsgezinden sinds het begin van de strijd bewezen hadden woordbrekers te zijn. Margaretha was daar al mee begonnen, over Alva hoefde niet eens gesproken en Requesens had nog maar pas geleden Mondragon verhinderd zijn woord te houden. Waarschijnlijk heeft dit laatste verwijt er toe bijgedragen Marnix voorgoed in vrijheid gesteld te krijgen. Wel moest Marnix zich weer aan het Vredenburg melden. Waarschijnlijk is dat op 24 juli geschied. Hij is toen weer ingesloten. Maar er werd nu serieus over zijn invrijheidstelling onderhandeld. Hoe het precies is gegaan, doet weinig ter zake. Mogelijk is hij tegen Bossu uitgewisseld. Maar Oranje drong zeer op zijn in vrijheid stellen aan. Wel een duidelijk bewijs, dat hij zijn vriend en raadsman in geen enkel opzicht verdacht van ongehoord overleg met de vijand. Integendeel, hij deed alles wat mogelijk was om zijn vriend en raadsman weer terug te krijgen. Vijftien oktober 1574 betrad Marnix als vrij man de Prinsenstad Gouda, waar Oranje hem wachtte.

5. Citaat uit "De wonderen des Allerhoogsten" door Abraham van de Velde.

"... dat de Heere onze God niet minder onze zeehelden en ons bootsvolk met dezelfde geest van onversaagde kloekheid, te water heeft aangedaan. Alles bij te brengen is ons niet mogelijk, en tot bewijs niet noodzakelijk. Evenwel moet er tot gedachtenis iets op het toneel gebracht worden, om de grote wonderen des Heeren te kennen en in deze Zijn daden te roemen. Het schijnt bijna ongelooflijk, hetgeen Emanuel van Meteren, in zijn 4e boek op het jaar 1573, verhaalt. De Vlissingers, zegt hij, hebben zich de **14e januari 1573** verstout vóór de stad Antwerpen schepen weg te voeren; ja, enigen hebben de lieden te Antwerpen 's nachts uit bed gehaald, en gedwongen zonder spreken met hen uit de stad te gaan. Zij hebben ook het zoontje van de Admiraal Bouwen Ewoutsen uit het huis van de Schout, daar het als gevangen bewaard werd, genomen, en voerden het op heldere dag naar hun schepen. Door deze en dergelijke

dappere daden, zegt de genoemde schrijver, zijn de Vlissingers bijna door een ieder ontzien geweest. Door zulke heldendaden toonden de Zeeuwen, dat het oude spreekwoord: „dat men ze niet moest waarderen naar hun geld, maar naar hun moed,” niet zonder reden door hen gebruikt is. Zie Ooms, Oorlogs-Bazuyn, pag. 14.

"Hoe kloekmoedig de Zeeuwse vloot de grote Spaanse vloot, die tot ontzet van Middelburg gereed lag, aanviel, kan men bij dezelfde schrijver op het jaar 1574 lezen. Want, ofschoon de vijand met twee machtige vloten, opgepropt met volk, aankwam, toch is de Zeeuwse Admiraal Boisot met een onoverwinnelijke dapperheid op hem aangevallen; overwon hem na een woedend en bloedig gevecht, overmeesterde de Admiraal, de Vice-Admiraal, en ontnam hem, behalve degene, die zij verbrandden, wel 9 of 10 van de allerbeste schepen. D. P. Pers spreekt hiervan als volgt: „Deze grote moed der Zeeuwen was bovenmate loffelijk; daar zij door hun dapperheid grotelijks oorzaak waren van het behoud des lands. Want het was hun zeer wel bekend, dat de vijanden niets anders zochten, dan zich door machtige vloten van de zee meester te maken. En zo de Spanjaarden dit naar hun wens uitgevoerd hadden, was het met het land gedaan geweest, en alles was verloren geweest. Maar God heeft in dit werk Zijn wonderlijke besturing willen tonen, en de Zeeuwen zulke heldenharten verleend, dat zij de dood niet vreesden, maar zich als rechte waaghalzen in duizenderlei gevaren begaven; hoewel zij door armoede gedreven dikwijls over de sobere betaling morden. Ja, deze overwinning verwekte in de harten der bondgenoten een algemene blijdschap; daar zij hierover God dankofferden, en in alle plaatsen als een teken van hun vrolijkheid vreugdevuren ontstaken. En hierdoor werden nu de Hollanders en Zeeuwen opnieuw met moed aangevuurd en als herschepen.”

... "Ook Middelburg viel ons in handen; en onder andere oorzaken, ongetwijfeld door het vurig gebed van de Prins, die, om zoveel mogelijk, op alles goede orde te stellen, van Delft naar Vlissingen gekomen was, waar hij, - volgens Pers, - in de grootste benauwdheid was; daar hij vreesde, dat de beide vijandelijke vloten zich bij elkaar voegen en met geweld ergens doorbreken zouden; en, - volgens Hooft, - de bloem van zijn krijgsvolk zich op de Schelde bevond. Nadat hij naar de gelegenheid des tijds het geoorloofde bezorgd had, zo is hij in zijn kamer gegaan, om zich in het gebed te begeven en met God te worstelen, om een goede uitkomst te genieten; in welk gebed hij van de Heere genoegzaam verhoord is, eer hij sprak. Want toen hem naar het getuigenis van Hooft in zijn 4e boek, geboodschapt werd, *dat de ontdekte Spaanse vloot voor Breskens was gaan ankeren*, ontviel hem zijn zwaarigheid, en ging hij naar het havenhoofd om zich met eigen ogen van de waarheid te overtuigen. Toen hij de misslag van de vijand bemerkte, die van het gunstige getij geen gebruik gemaakt had, daar het getij reeds begon te verlopen, dankte hij God voor Zijn genade, zonder de overhand van Boisot nauwelijks eenmaal in twijfel te trekken.

In deze bijzondere tijdsomstandigheden ziet men bekommering en moed, vernedering en dapperheid, smeken en vechten, bidden en overwinnen samengevoegd. Beide verdienen een onsterfelijke roem. Het eerste is oorzaak van het tweede; het tweede gevolg van het eerste. In het ene ziet men wat vorsten en oversten betaamt, die land en onderzaten in gevaar zien; in het andere, welke de plicht is van degenen, die ten goede van Gods volk onder hun regenten in een rechtvaardige oorlog de vijand aanvallen; en hoe beide samen een volk zegen en overwinning toebrengen. Daar men vurig bidt en moedig strijdt, geeft de uitkomst gewoonlijk stof van blijdschap van dankzegging. 2 Kron. 13 : 14, 15, 16, en 32 : 6, 7, 20, 21. Neh. 4 : 9. In 1573 werd de kloekmoedige aanval der Zeeuwen op de Spaanse vloot, uit 56 schepen bestaande, zó gezegend, dat

zij overwonnen, en de Prins, met grote blijdschap vervuld, aan die van Holland schreef, dat zij dit in alle steden en plaatsen moesten bekend maken, opdat het volk vermaand zou worden, God Almachtig ten zeerste te loven en te danken, en voorts hartelijk te bidden, dat God hun zaken tot een goed einde wilde brengen; opdat zij eens na zovele kwellingen tot een goede en vaste vrede mochten geraken. Zie Bor op hetzelfde jaar."

"Het is uit de geschiedenis bekend, hoeveel weleer aan de overwinning van Middelburg gelegen was. Onze Jerubaal (=Prins Willem) heeft daarom niet nagelaten de stad te besluiten en de belegering voort te zetten, om zijn doel te bekomen. Doch door de ongelegenheid der tijden en de geringheid van onze macht stonden de zaken zo hachelijk, dat de belegeraars niet zelden in niet minder verlegenheid waren dan de belegerden. Maar zo ergens, dan heeft onze God hier, niet eenmaal, noch op één wijze alleen, wonderlijk uitkomst gegeven. Meerdere malen, - zegt Emanuel van Meteren, - waren de belegeraars of de Staten met de Prins, zo ontbloot en naakt van middelen en geld, dat zij meer dan eens besloten hun voornemen te laten varen, en het beleg op te breken; doch telkens verkregen zij wonderdadig middelen en geld.

Toen zij eens besloten hadden, dat zij, als zij op een bepaalde dag van Holland of van elders geen onderstand ontvingen, het beleg opbreken en de wachten verlaten zouden, werd de - Middelburgse - Baljuw **Mr. Pieter de Rijke**, (een vluchteling uit Gent) - uit wiens mond Van Meteren zegt dit gehoord te hebben, - tot hen gezonden met verzoek, de belegering zolang vol te houden, tot hij van de Prins van Oranje, die zich toen in Holland bevond, en van de Staten zou teruggekomen zijn. Maar de Baljuw in Holland gekomen zijnde, zag geen kans om geld en levensmiddelen voor het volk te verkrijgen; omdat zij zich daar door het beleg van Haarlem en andere omstandigheden in grote nood bevonden. Toen de Prins echter vernam, dat die van Zeeland beloofd hadden het uit te houden tot de Baljuw terugkwam, wilde hij hem niet zo spoedig weer laten vertrekken, zeggende, dat hij vertrouwde dat de Heere op Zijn tijd wel werken zou. En wat deed de Heere? Kort daarna, zegt dezelfde schrijver: kwam er tijding, dat enige schepen met tarwe en andere waren geladen, uit de zee opgebracht waren, waarmee men in de aanstaande nood kon voorzien.

Van Reijd vertelt dit wonderwerk des Heeren wat uitgebreider, en zegt: „Eens scheen de gehele zaak verloren te door gebrek aan middelen om het krijgsvolk in bedwang te houden, en alle verstandigen stonden in de uiterste moedeloosheid, toen juist een schip Muskaatwijn van Griekenland kwam, dat aan 's Konings onderdanen behoorde, en dat voor Londen bestemd was. Het was reeds in het Mariagat geankerd, vanwaar het met een andere wind tot voor Vlissingen gedreven werd. De meester van het schip tracteerde men, maar de wijn werd verbeurd verklaard en voor f 30.000 verkocht; het ledige schip werd teruggegeven. Kort vóór de overgave van Middelburg verkeerde men weer in de uiterste verlegenheid, en had de bemanning van de vrachtschepen in geen vier dagen levensmiddelen ontvangen, zodat zij van honger de schepen zouden verlaten hebben, was het niet dat er tijdig 6.000 broden uit Zierikzee aangevoerd waren geworden.

Ja, eindelijk, toen men acht dagen vóór de overgave geen raad meer wist om levensmiddelen te bekomen om het beleg voort te zetten, en de Prins in de uiterste verlegenheid verkeerde, werd door Gods Voorzienigheid een brief van Mondragon aan Requessens gevonden, waarin deze meldde, dat hij de stad vanwege de honger geen acht dagen langer kon verdedigen. Deze brief werd ontcijferd en gelezen zijnde, werd terstond aan de Prins gezonden, die daarover bovenmate verblijd was, want hij

bevond zich in geen minder angst en zorg dan de vijand zelf. Deze brief, die aan de burgers van Vlissingen getoond werd gaf zoveel vertrouwen, dat men f 14.000 op de buit van Middelburg bekwam, met belofte, dat men uit die buit de schuldeisers het dubbele zou terugbetalen. Acht dagen daarna, de 22e februari 1574, gaf Mondragon de stad over, waarin men zeer veel waren en koopmansgoederen van Antwerpen vond, die voor f 500.000 verkocht werden, met welk geld de soldaten en bootslieden ten volle betaald werden. „Deze overwinning, - zegt Bor, in zijn 7e boek, op het jaar 1574, - was voor de Prins zeer voordelig, want daardoor kreeg hij niet alleen de drie schone eilanden, Walcheren, Beveland en Duiveland in handen, maar werd tevens meester van de zee.”

Dat de Prins door het gedreigd ontzet van Middelburg in de uiterste verlegenheid verkeerde is niet vreemd; want hoeveel aan de verovering van die stad gelegen was, kunnen zij, die verstand van zaken hebben, gemakkelijk begrijpen, als zij de eerste tijden en de toestand van Nederland in die tijd behoorlijk overwegen. Maar ziet, hier zweefde de Heere, als het ware, met Zijn Goddelijke Voorzienigheid over de ontwerpen van onze Staat, om ze hun wezen en hun uitwerking te geven. Niet eens, maar meermalen, niet op één manier, maar op verschillende manieren, niet op één tijd maar op verschillende tijden, toonde de Heere toen in onze benauwdheid, dat wij die stad niet door onze wijsheid, onze macht of ons zwaard overwonnen hebben, maar dat Zijn Vaderlijke voorzorg en de arm Zijner macht ons de poorten van onze vijanden heeft doen bezitten, en zo op een heerlijke en geheel wonderlijke wijze de fundamenten van onze Republiek legde; ja, Hij maakte in dit *Middelburg* onze *burgt* vast, en stelde ons in een hoog vertrek tegen de vijandelijke golven van de Spaanse Oceaan. Toen zag men degenen, die Sion liefhadden, juichen, maar de Tiran werd hierdoor eeuwige smaadheid aangedaan.

Onder alle andere verlossingen moet vooral gedacht worden aan die onverwachte, en alle menselijke gedachten te bovengaande uitkomst, welke onze wonderlijke God schonk, toen de nood op het hoogst scheen te wezen, en de kloekste helden en de behendigste staatkundigen het hart ontviel; toen zij alle wijsheid schenen verloren te hebben, en, zoals boven gezegd is, Prins Willem zelfs de raad gaf om het land te verlaten, onder water te zetten, en met vrouw en kinderen een ander land op te zoeken. Toen, zeg ik, „wanneer de kinderen gekomen waren tot aan de geboorte, en er geen kracht was om te baren,” gelijk de Godzalige Koning Hiskia eens in zijn uiterste benauwdheid sprak, toen heeft Zich de Heere opgemaakt om wat groots, wat heerlijks uit te werken; roepende licht uit de duisternis, en tonende dat Hij een God is, bij Wie uitkomsten zijn tegen de dood.

6. Herstel van de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis te Middelburg

De 24^e Februari 1574 deed Prins Willem van Oranje zijn *Blijde Intocht* in Middelburg
Men zong: (Wijze Wilhelmus)

*"Wilt nu, ghy Nederlanden,
Te samen zijn verblydt,
Middelburch is in handen
Des Princen, nu ter tydt.
Den Prince van Orangien
Met zijn vorst'lyck ghemoedt,
Dryft het crijchsvolk van Spaengiën
Uit Middelburgh met spoet.*

Het is te begrijpen, dat spoedig na de overgave van de stad, de Gereformeerde godsdienstoefeningen in ere werden hersteld. Ook GELEIN D' HOORNE liet niet lang op zich wachten, maar keerde direct uit Engeland terug, en preekte waarschijnlijk voor het eerst op zondag 7 Maart. Hij werd geholpen door de predikanten van Vlissingen, JACOBUS BASEBIUS en JOHANNES GEROBULUS, en door die van Veere, JOHANNES VAN MIGGRODE, totdat er een ander vast leraar in Middelburg zou beroepen zijn. Zij predikten, behalve 's zondags, nog tweemaal in de week, 's dinsdags en donderdags, en wel over de Lijdensgeschiedenis, omdat het nog vóór Pasen was, dat in dat jaar op 11 April inviel. De kerk hiertoe gebruikt was de St. Pieterskerk op de Markt, gewoonlijk Noord-monster genoemd, waar ook de vergaderingen van het consistorie in vervolg van tijd werden gehouden. Deze kerk werd ook het eerst "gereinigd," dat is, van de Roomse sieraden ontdaan, terwijl korte tijd daarna ook de St. Maartens- of Westmonster en de Abdijkerk of Oostmonster, voor de Gereformeerde godsdienstoefeningen geschikt werden gemaakt.

Daar er nog geen vaste kerkenraad gevormd was, werd door de Prins VAN ORANJE, in overleg met de hierboven genoemde leeraren van Vlissingen en Veere, die toen de classis van Walcheren uitmaakten, een tweede predikant voor Middelburg benoemd, en hun keuze viel op GASPAR VAN DER HEYDEN. De 8ste Maart, dag waarop de eerste vergadering werd gehouden van het door D' HOORNE samen geroepen provisioneel consistorie, werd aan hem reeds een beroepsbrief naar Frankenthal afgezonden. Het viel voor VAN DER HEYDEN moeilijk de gemeente van Frankenthal, die hem zeer lief geworden was, te verlaten. Dit blijkt wel uit de voorwaarden, die hij te Middelburg bij het aanvaarden van zijn ambt aldaar stelde. Maar hij kon bezwaarlijk weigeren, waar het vaderland hem riep, te minder omdat hij daardoor aan een van de bepalingen van de Emdense Synode ontrouw zou worden, die hijzelf als voorzitter had helpen vaststellen en bekrachtigen. Daarin werden de predikanten in de vreemde vermaand, een beroep naar het vaderland toch vooral niet te weigeren.

Dit artikel, het 55ste, luidt aldus: "De Kercken-Dienaren, geboren uit Nederlant, die zich in vreemden kerckendienst hebben begeven, zo zy wederom van de Nederlantsche kercken geroepen werden, sullen neersticheyt doen, datse die beroepinghe volgen, haren kercken een sekeren tyt bestemmende, in welcken sy haer met anderen kercken-dienaren versien moghen. Ende die zich noch aen niemandt

verbonden hebben, sal men vermanen, datse haar vryheit behouden, opdatse connen volgen, zo se beroepen werden." (HOOYER, Oude Kerkordeningen, bl. 72.)

Hoe het zij, hij besloot te vertrekken, maar eerst alleen, terwijl zijn vrouw de zaken in Frankenthal zou regelen en hem later naar Middelburg zou volgen, indien zijn voorwaarden door de gemeente daar werden goedgekeurd.

Zeer waarschijnlijk is het dat VAN DER HEYDEN, alvorens zich naar Zeeland te begeven, eerst naar Heidelberg vertrokken zij, om de Keurvorst verlof te vragen tot het aannemen van het beroep, die hij uit Middelburg had ontvangen. Vgl. een brief van de gemeente van Frankenthal aan ARNOLDUS CORNELI, van 1573, waar wij lezen: "Ende verder en is hij (nl. CORNELLI) oock van onsen genadigsten Heere Hertoghe FREDERIK, Paltsgraue, Churfurst etc, niet losgelaten, dan op het goet bedencken onser gemeynten, gelyck ons geschreuen is."

Wij weten dat de predikanten in de Palts zeer afhankelijk waren van de Keurvorst, die hen aanstelde, hun waarschijnlijk grotendeels het traktement deed uitbetalen en hen ook weer uit hun bediening moest ontslaan. In Heidelberg kan de keurvorst de betrekking van hofprediker bij de jonge Hertog aan VAN DER HEYDEN hebben opgedragen, of misschien bood deze zichzelf daartoe aan, daar hem tevens daardoor een geschikte gelegenheid werd aangeboden, om naar Holland te reizen. Graaf LODEWIJK was van plan om naar Holland te trekken en zich daar met Prins WILLEM te verenigen, toen hij bij Mook onverwachts in zijn verdere voortgang gestuit werd. (Vgl. VAN VLOTEN, Nederlands Opstand tegen Spanje, II, bl. 152. 1574) Na de treurige afloop van de veldtocht bij Mook, heeft VAN DER HEYDEN dan alleen zijn reis moeten voortzetten en is denkelijk in Mei of Juni te Middelburg aangekomen.

Na een paar preken te hebben gehouden, verzocht hij de 8ste Juni om een buitengewone kerkenraadsvergadering, waarin hij zijn brieven toonde en de volgende voorwaarden stelde:

1. Dat, indien Middelburg al mocht voorzien zijn, hij gaarne naar Frankenthal wilde terugkeren.
2. Gaf God opening in Antwerpen, dan keerde hij liever daarheen terug.
3. Ook wilde hij vrijheid hebben om te vertrekken, indien hij in deze landen door kerkelijke twisten of om enige andere reden niet aarden kon.
4. Ook indien de Frankenthaalsche kerk om wettige redenen hem terug eiste.

De kerkenraad, die VAN DER HEYDEN graag hebben en behouden wilde, trachtte hem te bewegen deze voorwaarden te laten varen, doch daartoe liet hij zich niet vinden.

Tevens meldde hij dat TAFFIN hem gebeden en bevolen had, niet alleen om ten bestemde tijd bij de weldra te houden Synode tegenwoordig te zijn, maar enige dagen vroeger bij hem te komen, daar hij verschillende zaken met hem wilde verhandelen. Dit werd goedgevonden, terwijl de Staten het nodige geld tot de reis verschaften. Als ouderling "tot Mr. GASPARS behulp ende beraetsaemheit" werd hem JAN D' HOORNE toegevoegd. Deze was een broer van de predikant GELEIN D' HOORNE, en met hem in ballingschap geweest. De 8ste Maart 1574 was hij tot een der leden van het provisioneel consistorie benoemd. Later, in Augustus, tot ouderling verkozen, werd hij niet aangenomen, daar zijn ambt, dat door velen gehaat was, (hij was namelijk chercher van de schepen) hem en het consistorie misschien in oneer zou brengen. (NAGTGLAS, bl. 110.)

Zo spoedig mogelijk vertrok VAN DER HEYDEN dan ook naar **Dordrecht**, waar van de 16de tot de 28ste Juni de **Synode der kerken van Holland en Zeeland** gehouden werd.

Hij werd er tot voorzitter benoemd, en zijn vriend en vroegere ambtgenoot CORNEILI tot scriba. TAFFIN was in die dagen hofprediker bij de Prins VAN ORANJE, die in November van 1573 tot de Gereformeerde religie was overgegaan, en het is dus te begrijpen, dat hij voor de opening der Synode met VAN DER HEYDEN nog enige zaken afzonderlijk wilde verhandelen, die hij wellicht eerst met de Prins had besproken en waarover deze zijn wil of begeerte had kenbaar gemaakt. TAFFIN had zich ook veel moeite gegeven, om deze Synode tot stand te brengen; reeds in Februari 1574 was hij er mee bezig en spoorde de overige predikanten er toe aan. Dat TAFFIN VAN DER HEYDEN "bevelen" kon, moeten wij verklaren uit zijn betrekking bij de Prins VAN ORANJE; wij kunnen hieruit tevens bemerken, dat deze Synode werkelijk met goedkeuring van de Prins is gehouden.

7. UIT DE ACTA DER PROVINCIALE DORDTSCHER SYNODE VAN 1574

De brieven van de Kerkenraad van Vlissingen en Middelburg, waarin de afgevaardigden van die gemeenten hun lastbrief kregen, zijn bewaard gebleven.

Van den Magistraat en den Kerkeraad van Vlissingen, d.d. 15 Juni.

Wy Maghistraet Ouderlinghen ende Diaconen binnen der stede van Vlissingen, bekennen met dese onse opene attestatie Dat van ons te samen ter ordonnantie van de classische vergaderinge afgeueerdicht ende vuyt gesonden is onsen getrouwen ende Lieven Dienaer des woorts **Ioannes Gerobulus** Den seluen mits desen nyet alleene verleene getuygenisse van synen vromen handel ende wandel in synen dienste (Duer des Heeren ghenade) alhier by ons gedaen Maer genen oock neffens dien hem volcommene macht in alle saecken waer deur de eere godes ende de opbouwinge der gemeynte alhier by ons ende ouer al can geuoidert worden, In Oirconden der waerheythebben wy den segel ter saecken der voorss. stede van Vlissingen hier onder an gehangen.

Op den xen in Iunio XV0 vierentzeuentich.

A. VAN GROENEVELDE SS.

Van den Kerkeraad van Middelburg, d.d. 10 Juni.

Inden Name Godes.

Genade en vrede van God den Vader duer Iesum Christum, ende de vrome beleydinge des h. geestes zij met den heiligen Sinodo, Amen.

Mijn heeren ende zeer eerwerdte broeders inden name christi tot heiligen zaken by een vergadert, *wij middelburgsche zeer ionge kercke* wenschen alle geluck ende voorspoet inde voorgenomen zake, Ende wij zenden toe dezen onzen rechter arm ter hulpe onzen lieuen ende beminden **Gaspar vander Heijden** den welcken wij als onzen lieuen dienaer eerwerdelic ontfangen hebben, Ende hoe wel hij noch niet vele cal' weten van onzen staet, zoo zal hij met onze ander mede dienaren der classen van Walcher hem be-raden, ende van alles int particulier communiceiren, Ooc zullen wij

noch eenen onzer ouderlingen by Gasparum zenden tot zijnen assistent verhoopende dat de eerwerde broederen dit voor goet ende angenaem zullen aanzien, Wij daer beneuens zullen onzen goeden God bidden, dat hij uwer aller herten ende monden regiere tzijnder eere ende bauwe zijns H. Rijcx, Verhoopen ooc datmen van alles volmaectelic handelen zal, De almogende God bewaere ooc de plaetse ende uwer allen lichamen in vrede, ende gene zijnen H. zegen duer Christum Iesum Amen. Datum in middelb. dezen 10 Iunii 1574.

In vuller deliberatien met consistoriale auctoriteit met onzen Zegel buiten

Onderteeckent

GELEIN IANSZOOM HOORNE mr.

An die heilige Synodale vergaderinge in Christo inde Stadt Dordrecht.

Van den Kerkeraad van Middelburg, d.d. 13 Juni.

Inden Name Godes.

Lieue ende zeer Eerwerde Heeren ende Broeders, President ende andere des heiligen Sinodi in Dordrecht vergadert, Wij middelburchsche gereformeerde kercke, Eerst afgevoordert hebbende onzen beminden broeder ende rechter **arm Gaspar vander heiden** ten heiligen wercke voorsst, zenden ende voorfleren noch by dezen met onze letteren ende zegel, dezen onzen Ouderlinck **Ian de Hoorne** dien wij als een assistent Gaspari commiteiren ende an het h. Sinodum recommandeiren Biddende men zie hem voor zult eenen an, die onzen staet breet ende wijt can verthoonen, Ooc dat hij mz. [= samen met] Gaspar van alle nootzakelicke dingen mach handelen ende bij dander onzer classen communiceiren, alsment zal beuijnden te betamen, De heere onze God make tzalige voorneimen voorspoedich ende bewaere de plaetse ende personen tzijnen H. Dienste Amen.

By laste ende ordonnantie onzer consistorie Onderteeckent

Datum 13 Iunii 1574.

GELEINIANSZOOM HOORNE mr.

Onsen waerden ende zeer .. broeder ende leeraer Gaspar vander Heijden .. en minister van Middelburch, nu zijnde tot Dordrecht.

8. GASPAR VAN DER HEYDEN, de voornaamste dienaar te Middelburg

Ongeveer in de helft der maand Juli keerde VAN DER HEYDEN naar Middelburg terug, waar hij nu zijn dienst werk begon. Hij woonde er in de Noordstraat, in het huis van JAN de FISCAEL. (NAGTGLAS, De algemene kerkeraad van Middelburg, blz. 50)

De 16de Juli had de eerste openbare belijdenis des geloofs plaats en twee dagen daarna werd het Avondmaal gevierd, waaraan meer dan 300 personen deelnamen; men ziet dus dat de gemeente reeds vrij talrijk was. Op het einde van 1574 was het aantal gemeenteleden geklommen tot 660, vooral door de terugkomst van vele vluchtelingen uit Engeland. Omstreeks dezelfde tijd (Juli 1574) werd op voorstel van VAN DER HEYDEN door de kerkenraad bepaald, dat ieder der predikanten achtereenvolgens een geheel boek des Bijbels zou uitleggen; D' HOORNE kreeg de Handelingen der Apostelen, terwijl VAN DER HEYDEN zelf het evangelie van JOHANNES nam. 2. Des Zondags ten 7 uren werd door D' HOORNE gepredikt, en ten 9 uren door VAN DER HEYDEN, terwijl des namiddags met de kinderen werd gecatechiseerd.

In de Synode van Dordrecht was bepaald (art. 40), *"dat men aldermeest wt de Nieuwen Testamente de Volcke leeren sal. Het sal oock wel inde vryheit der dienaren staen, wt de Ouden Testament te prediken, doch met raet ende advis des Kerckenraets."*

Evenzoo in artikel 39: *"Aengaende de Sondaegschen Euangelium, diemen int Pausdom plag te gebruycken, is besloten, datse in de kercken niet en sullen gepredict werden, maer datmen nuttelyck een gants boeck der Heyligher Schrift ordentlyck naer malcanderen wtlegge, opdat de predicatiën, door te vele texten, niet te lang en vallen."*

De 14de Augustus kwam de vrouw van VAN DER HEYDEN met hun zoontje uit Frankenthal te Middelburg aan. Zij waren over Antwerpen gereisd, doch de koffers waren de 22ste Augustus, toen VAN DER HEYDEN dit aan CORNELI schreef, nog onderweg. Vóór haar vertrek had zij alles geregeld en ook de zaken van CORNELI bezorgd, terwijl zij zijn boeken naar Wezel had gezonden, vanwaar zij gemakkelijk de plaats van bestemming konden bereiken. Uit deze brief zien wij tevens, dat het traktement van de dienaren in de steden 50 £ bedroeg (ongeveer f 300), bovendien een vrije woning. Dit komt ook overeen met hetgeen daaromtrent in dat jaar door de Prins bepaald werd, die ten stelligste als zijn overtuiging had uitgesproken, dat de inkomsten der predikanten niet lager behoorden te zijn dan die der militairen. (Dr C. SEPP. Drie evangeliedienaren, bl. 36. In November 1574 werd bij resolutie der Staten van Holland bepaald, dat de jaarwedden der predikanten in de steden hoogstens f 300, en in de dorpen f 200 zouden bedragen, benevens voor ieder vrije woning. De inkomsten der geestelijke goederen zouden daartoe worden gebezigd. HOOYER, Oude Kerkordeningen blz. 88. De predikanten van Dordrecht kregen sedert 1580 nog f 100 meer. SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, I, blz. 100.)

Aan het einde van zijn brief, klaagt VAN DER HEYDEN dat de gemeente te Middelburg zo langzaam in aantal toeneemt, en dat velen van degenen, die eerst onlangs uit Engeland waren gekomen, daarheen terugkeren. Dit kwam voornamelijk door de overlast, die de soldaten de burgers aandeden. In deze brief vermeldt hij dat door sommigen de Spaanse vloot geacht werd te naderen en dat de schepen der onzen bijna allen gereed waren, terwijl door de omroeper was, bekend gemaakt, dat allen, die als "vrijbuyteren" wilden dienst nemen, naar Vlissingen moesten komen. Dit was de vloot die, door BOYSOT aangevoerd, de 18de September 1574 tot ontzet van Leiden aan kwam zeilen en, nadat het land onder water was gezet, zulke voortreffelijke diensten aan de belegerde stad bewees.

In het begin van September 1574 werd er in Middelburg een vast- en bededag gehouden, vooral met het oog op Leiden, dat "in summa oppressione" was, gelijk VAN DER HEYDEN schrijft. In Delft waren zij daarin voorgegaan. Toen de blijde tijding van het ontzet van Leiden te Middelburg kwam, in de avond van de 4de Oktober, werd op bevel van de gouverneur BOYSOT door VAN DER HEYDEN in de Westmonsterkerk een dankzegging gedaan, waartoe het volk door het gelui der klokken van alle zijden tezamen geroepen werd. (J. W. TE WATER, Reform. van Zeeland, bl. 403.)

Door de vrij geregelde correspondentie tussen VAN DER HEYDEN en CORNELI, zijn wij vrij goed op de hoogte van hetgeen er gedurende deze tijd met de eerstgenoemde voorviel. Er was bepaald, dat de predikanten, ouderlingen en diakenen

de geloofsbelijdenis en de artikelen der Emdensche en Dordtse Synoden zouden ondertekenen; naar het schijnt hadden de ouderlingen der gemeente van Delft dit geweigerd, waarover VAN DER HEYDEN zich verwondert. Hij geeft aan CORNELI de raad, om aan TAFFIN daarover te schrijven en te zien wat het beste was, óf de zaak een tijdlang te laten gaan, óf op de ondertekening aan te dringen. Uit zijn woorden blijkt duidelijk hoe VAN DER HEYDEN (en zeker hij niet alleen) die ondertekening van de geloofsbelijdenis verstond. Het was een van harte instemmen met de eeuwige waarheden die daarin werden geleerd, en een verklaren tevens, ***dat men bereid was die waarheid met zijn bloed te bezegelen***, iets wat in die dagen waarlijk geen ijdele klank was. Zó had VAN DER HEYDEN zelf haar vroeger ondertekend en hij had bewezen dat het hem met die ondertekening ernst was geweest. Hoe velen van hen, die thans de geloofsbelijdenis ondertekenen, zouden bereid zijn haar ook "proprio sanguine obsignare"?

In zijn brief van 16 Oktober 1574 bespreekt VAN DER HEYDEN met CORNELI, wien de gemeente van Delft tot opvolger zou beroepen van haar ontslapen leraar COPINUS. Hij beveelt vooral de edele THOMAS VAN TIL aan, maar twijfelt er toch aan, of deze zal willen komen, daar hij gelooft dat VAN TIL liever de gemeente van Antwerpen zal willen dienen.

Het jaar 1574 was ten einde gelopen, zonder veel belangrijks meer op te leveren; in het begin van November was er nog een vastendag gehouden. In Januari van het volgend jaar kwam de Prins in Middelburg met TAFFIN, die de "Coetus Zelandiae," aldaar in die maand gehouden, bijwoonde en de vergadering o. a. aanmaande, zich in het houden van avondmalen, bedestonden enz, naar de wens der overheid te schikken. In het begin van de maand Februari 1575 vertrokken zij weer naar Delft. Van deze zelfde tijd dagteekent een brief van VAN DER HEYDEN, waarin hij schrijft dat hij al zijn boeken verloren heeft. Waarschijnlijk waren deze verongelukt op de reis tussen Frankenthal en Middelburg. Nu verzoekt hij zijn vriend ARNOLDUS om voor hem enige werken van CALVIJN en BEZA uit de nalatenschap van Ds. COPINUS, terug te kopen.

Tegen het einde van Mei 1575 vertrok VAN DER HEYDEN naar Dordrecht, waar zich toen het hof bevond en dus ook TAFFIN, met wie hij "over de bezwaren der kerk moest handelen" gelijk TE WATER ons meldt. De 11de Juni werd te Brielle een declaratie uitgevaardigd, door vijf predikanten, waaronder ook TAFFIN en VAN DER HEYDEN, ondertekend, waarbij het huwelijk van Prins WILLEM met CHARLOTTE DE BOURBON voor volkomen wettig werd verklaard. Waarschijnlijk dus stonden hier mede die "bezwaren" in verband. Het huwelijk werd de 12de Juni, eveneens in Den Briel gesloten, waarheen de bruid door MARNIX was geleid.

Eerst in het begin van Juli is VAN DER HEYDEN naar Middelburg teruggekeerd, gelijk wij uit een brief van hem aan CORNELI, de 8ste van die maand geschreven, vernemen. Deze laatste had gedurende VAN DER HEYDEN'S afwezigheid Middelburg bezocht, en de beide vrienden hadden elkander dus misgelopen, hetgeen de schrijver zeer betreurt. Veel belangrijks komt er verder in deze brief niet voor, behalve de mededeling, dat de gemeente de 6den Juli weer *een vasten* gehouden heeft, daar men algemeen enen hevige vijandelijke aanval op Zeeland verwachtte. Daarvan is echter in werkelijkheid niets gekomen.

Kort daarop verloor de Middelburgse gemeente haren oude leraar GELEIN D' HOORNE. Reeds sedert lang was deze ziekelijk geweest verscheiden malen horen wij

VAN DER HEYDEN in zijn brieven daarover klagen. Hij overleed de 23ste Juli. Hij had getrouwd en ijverig gearbeid, zolang het hem mogelijk was geweest, doch reeds in de aanvang van het vorige jaar was de behoefte aan een derde predikant dringend gevoeld. Eerst had men zich tot DATHENUS en later tot GERARD VAN CULEMBORG gewend, maar te vergeefs.

In September 1574 werd besloten **JOHANNES BOREEL** te beroepen. Hij was ook een van de "adellijke" predikanten van die dagen. Zijn vader, PIETER BOREEL, werd door ALVA gebannen en stierf te Norwich in 1568, terwijl diens zoon (de oudste broeder van JOHANNES) JACOB BOREEL, heer van Westhoven en Duinbeke, meermalen burgemeester van Middelburg is geweest, en gezant bij JACOBUS I van Engeland, door wie hij ook tot Ridder geslagen is.

Johannes preekte in Middelburg op de 17de Oktober en werd de 12de Juni van het volgend jaar tot vast predikant verkozen. Hij werd eerst de 5de April 1576 bevestigd, maar schijnt toch vóór die tijd VAN DER HEYDEN reeds nu en dan in de dienst geholpen te hebben. Althans na het vermelden van de dood van zijn ambtgenoot schrijft deze een brief, waaruit wij kunnen vermoeden, dat BOREEL toen reeds in Middelburg werkzaam was. Slechts zeer kort heeft de gemeente zich in het bezit van haren nieuwe leraar mogen verheugen. Reeds in de aanvang van 1577 overleed hij, tot grote droefheid ook van VAN DER HEYDEN, die in hem veel verloor. Tot aan de bevestiging van BOREEL bleef VAN DER HEYDEN alleen de dienst waarnemen; tevergeefs had men de Delftse gemeente aangezocht, voor enige tijd een predikant aan Middelburg te willen uitlenen, gelijk dat in die dagen meermalen geschiedde; dit verzoek was geweigerd.

Daarop schreef men naar Engeland om een leraar, en wel om VAN DER HEYDEN'S vroegere ambtgenoot te Antwerpen, GEORGIUS SYLVANUS, die sedert 1569 predikant te Londen was, doch deze verontschuldigde zich "om zijne geduerige swackheyt. Weinige maanden later kwam de tijding van zijn dood te Middelburg aan. De gemeente liet toen het oog vallen op JOANNES SEU die, gelijk VAN DER HEYDEN wist, reeds sedert lang begeerde aldaar te komen en dan ook de beroeping, die de 29ste Juni op hem werd uitgebracht, aannam en in December van dat zelfde jaar bevestigd werd. Hij wordt genoemd als iemand, "die zich in des Heeren wijngaard zonderling gekweten heeft," en heeft de Middelburgse gemeente tot aan zijn dood in 1613 gediend, terwijl hij bekend staat als een hevig tegenstander der Doopsgezinden, die hij niet alleen met woord en daad, maar ook in vele geschriften bestreden heeft.

Gewichtige gebeurtenissen hadden er in het politieke, vooral in de laatste maanden van het jaar 1576 plaats gegrepen. De 4de November was de datum van de verschrikkelijke Spaanse Furie te Antwerpen, daags te voren reed Don Juan van OOSTENRIJK de straten van Luxemburg binnen, en de 8ste van dezelfde maand werd de Pacificatie van Gent gesloten.

De Prins bevond zich in het najaar van 1576 te Middelburg, waar hij tot in het volgend voorjaar bleef. Geheel Zeeland was nu ook door de Spanjaarden ontruimd, nadat MONDRAGON in het begin van November de stad Zierikzee, die met zoveel moeite genomen was, aan HOHENLO had moeten overgeven.

De Middelburgse gemeente was in de drie jaren, waarin zij zich vrij had kunnen uitbreiden, zeer toegenomen, doch het aantal leraars, dat na veel moeite, sedert de bevestiging van JOHANNES SEU, tot drie geklommen was, was na één maand door het overlijden van BOREEL weder op het oude getal van twee teruggebracht. Daarom

wendde men weder het oog naar Engeland, om te trachten een der daarheen uitgeweken leraars, in het vaderland terug te krijgen. Reeds vroeger, bij de beroeping van SYLVANUS, had men in Engeland zich bereid verklaard iemand te zenden, maar de Middelburgse gemeente was niet gezind af te wachten wie tot haar zou komen, maar wilde liever zelve een keus doen. Tot dat doel werd VAN DER HEYDEN op het einde van Januari 1577 naar Engeland gezonden. Hij kreeg geloofsbriefven mede van de kerkenraad en de overheid der stad Middelburg, terwijl ook MARNIX VAN ST. ALDEGONDE, die zich sedert het najaar van 1576 met de Prins aldaar bevond, een aanbevelingsbrief voor hem schreef aan de Neder-Duitse Gereformeerde gemeente te Londen, waarin hij sterk aandrong dat deze het verzoek van Middelburg niet zou afslaan en haar aan het einde de verzekering gaf, dat ook de Prins haar daarvoor dankbaar zou zijn. Deze brief van MARNIX is gedateerd van 27 Januari, zodat wij mogen veronderstellen, dat VAN DER HEYDEN omstreeks die tijd uit Middelburg vertrokken is.

Hij bleef in Engeland denkelijk tot het einde van Februari, daar hij in de eerste week van Maart weer in Middelburg terug was. Zijn zending was niet vruchteloos geweest. Te Norwich had hij in MICHIEL PANEEL iemand gevonden, geschikt en bereid het leraarsambt te Middelburg te aanvaarden, en bij zijn terugkeer stelde hij deze vrijmoedig aan de kerkenraad voor. PANNEEL werd de 13de April beroepen en de 3de November bevestigd, en bleef tot zijn dood in 1604, ijverig in de gemeente werkzaam.

Niet tot de Middelburgse gemeente en het behartigen van haar zaken alleen, bepaalde zich de werkzaamheid van GASPAR VAN DER HEYDEN gedurende zijn verblijf in die stad; ook waar het gold de belangen der gehele Kerk voor te staan, werd zijn medewerking dikwijls gevraagd en nooit te vergeefs ingeroepen. Wij zagen reeds hoe hij, korte tijd na zijn komst in Middelburg, geroepen werd de Synode van Dordrecht in 1574 te leiden, en thans weder vinden wij hem als "beleider" der kerkvergadering, die vier jaren later in dezelfde stad zou gehouden worden.

"Door de Pacificatie van Gent en door afsterven des groten Commandeurs, doen Gouverneur der anderen Nederlanden, is het geschiet, dat niet alleen in Hollandt en Zeelandt het Pausdom meer afghestelt werde, de Predicatie des Euangelii toenemende, maer dat oock de goede Ondersaten in Brabant, Vlaenderen, Gelderlandt, Vrieslandt, int Sticht van Utrecht, int land van Overijssel, etc. na der waerheyt hebben beghinnen te haecken: waer over tot enige plaetsen gantsch openbaerlick, inden anderen, hoe wel noch heymelick in de huysen, nochtans met grote vergaderinghe van volck, ende genoeg by weten ende consent van de Overheden, Godts Woord gepredikt is worden. Is daeromme raetsaem en noodich geacht, om veelderley voorvallende oirsaken, en voornemelick opdat de nieuwe Christelicke Ghemeynten inde voorgaende Provinciën opgericht en op te richten, inde reyne leere ende ghelyckformighe bedieninghe, als in Hollandt en Zeelandt ghestichtet ende soveel moghelick met trouwen Predicanten besorget souden worden, wederomme een Synode te houden, daer niet alleen verschijnen souden de Predicanten en Ouderlingen ghedeputeert uit allen Classen in Hollandt en Zeelandt, maer oock uit allen de voorgenoemden Provinciën, en van gelycken uit de Kercken, die inde Nederlantsche en Walsche sprake in vreemden lande (duerende de strenghe vervolginghe) vergadert waren." (HOOYER, Oude kerkordeningen, bl. 138.)

Met deze woorden verklaart de Provinciale Synode van Haarlem (1582) in haar "Cort, eenvoudich ende waerachtich verhael" de aanleiding en het doel der Nationale

Synode, die van de 2den tot de 18den Juni 1578 in de stad Dordrecht gehouden is. Van de wenselijkheid ener nieuwe Synode was men dan ook reeds in het vorig jaar diep overtuigd. Op de classicale vergadering in het najaar van 1577 te Gouda gehouden, was deze zaak ter sprake gebracht en had men een brief aan de classis van Walcheren gericht, om haar gevoelen te horen over het voornemen, nog in datzelfde jaar een Provinciale Synode te doen plaats hebben.

Het antwoord dat deze classis, door bemiddeling van GASPAR VAN DER HEYDEN, op deze vraag gaf, is ons bewaard gebleven. In een brief toch van 20 September 1577, gericht "aen de eersamen CHRISTIANO SYNAPIO predikant te Dordrecht, mitsgaders de anderen ministers vande classe Delft", bespreekt VAN DER HEYDEN uitvoerig de gehele quaestie en geeft op alle punten duidelijk zijn gevoelen en dat zijner ambtgenoten te kennen. Wel betuigen zij hunne instemming met het plan om weder samen te komen, "opdat vele dinghen inder kercken Gods mochten gebetert werden", en verklaren "niet geerne so een heylige ende Christelycke sake te sullen verhinderen," maar om verschillende redenen achten zij het beter een Generale Synode te zamen te roepen, en dat wel tegen de zomer van het volgend jaar. Een groot bezwaar is in hun oog allereerst de omstandigheid, dat de winter zoo nabij is, waardoor de onkosten voor hen die van verre komen zooveel hoger worden, terwijl zij in de tweede plaats hunne vrees uitspreken dat "onse tsamencomste van de papistischen (die sulcks sonder twijfe vernemen souden) seer qualyck soude geduydt werden, even als oft wy niet anders dan tegen hen raedtslaegden, daerdoer het beginsel tusschen Syner Excell. ende de Staten moghelyck enichsins soude connen verhindert, ende derhalven sulcks ons soude moghen qualyck afgenomen werden."

Eindelijk zijn zij evenzeer bezorgd dat de afwezigheid van de Prins VAN ORANJE hunnen zaken "niet voorderyck, maer moghelyck seere hinderlyck wesen soude." In het voorjaar van 1577 was de Prins uit Middelburg vertrokken en had, na een reis door de andere Provinciën, zich in het najaar naar Antwerpen en Brussel begeven. (MOTLY, *the Rise of the Dutch Republic*, III. page 224.)

Om alle deze redenen achten zij het verkieslijker het voorbeeld van Emden te volgen en in de zomer van 1578 te vergaderen.

Na in het brede over de wenselijkheid van een Generale boven een Provinciale Synode gehandeld te hebben, wordt de plaats, waar deze gehouden zal worden, besproken. De schrijvers zijn er zeer voor dat het in Holland of Zeeland zij, en inzonderheid "in enighe geleghen plaetse ende die so stille sy alst moghelyc is, dat is, niet al te na by de hove, opdat de vergaderinge van sommigen misgonstigen genen aanstoot of hindernisse lijde." Het is bekend dat de Synode te Emden bepaald had, dat "de classis van de Paltz de Synodum Generalem soude beroepen." In die van Dordrecht (1574) was deze bepaling herhaald, en besloten "dat de Dienaren van de Classe van de Paltz het Synodum Generalem beroepen sullen, zo haest als sy bevinden sullen dat het nut ende noodich wesen sal, ende bequamelick gedaen sal moghen wesen." Doch sedert die tijd was, gelijk VAN DER HEYDEN terecht aanmerkt, "hare" (namelijk van de Paltzische classis) "ende onse conditie verandert."

Omtrent de uitvoering van alle deze voorbereidende maatregelen tot het bijeenroepen en houden der Synode bericht ons het hierboven aangehaald "Cort, eenvoudich ende waerachtich verhael" het volgende: "Tselve is dan vooreerst zijn P. Ex. aenghegheven, de welcke dit voornemen goetgevonden en favorable brieven aan de Heeren Staten van Hollandt en Zeelandt geschreven heeft, en haar Edelheden sulcks oock gootvindende, hebben goetwillichlyck daerinne gheconsenteerd en de stadt

Dordrecht benoemt, om de Synodum aldaer te houden, last ghevende enen Predicant, noch in leven synde, de Synodum ofte vergaderinghe teghen het beghin Junii Anno LXXVIII, doen naestcommende uit te schrijven."

Op welke predikant de keuze der Staten is gevallen, is niet bekend, doch het is niet onmogelijk dat GASPAR VAN DER HEYDEN de door hen aangewezen persoon geweest is; immers reeds de 5den Februari 1578 werd hij, naar TE WATER ons meldt, "door de Classis gelast naar Holland te reizen, ter bevordering van de Nationale Synode, doch de 6den werd die reis uitgesteld wegens Don JOHANS invallen en de "beroerden staat."

Het is echter even goed mogelijk, dat hij die reis slechts moest ondernemen, om de belangen der classis, die hij vertegenwoordigde, in Holland te behartigen. de 2den Juni nam de Synode een aanvang. Tot haar voorzitter werd PETRUS DATHENUS verkozen. Deze, des tijds predikant te Frankenthal, was afgevaardigde van de Overlandsche classis en kreeg van de Paltsgraaf JOAN CASIMIR een credentiebrief mede, waarin deze "seinem Kirchendiener und lieben getreuen PETRO DATAENO" verlot gaf de Synode bij te wonen. De reden waarom hem het voorzitterschap werd opgedragen, is niet moeilijk te gissen. Allereerst mogen wij daarin zien een eerbetoning aan de Overlandse classis gebracht, en een soort vergoeding voor de wijze waarop men haar, die de Synode had moeten samenroepen, was voorbijgegaan, doch het was ook een hulde, die men aan DATHEEN zelve bracht, die in die dagen en om zijnen ijver én door zijn geschriften, algemeen bekend en geacht was. De ereplaats na de praeses, die van assessor, werd, en te recht, aan VAN DER HEYDEN toegekend, die de beide vorige Synoden geleid, en in het beschikken van zulk een werkzaam aandeel gehad had. Onder de overige vier en twintig leden, die in de vergadering zitting hadden, merken wij ook TAFFIN en ARNOLDUS CORNELII op; deze laatste bekleedde er de waardigheid van scriba. –

In deze Synode is herzien hetgeen in de beide vorigen was vastgesteld, zodat wij hier dan ook dezelfde beginselen als vroeger aantreffen, terwijl enige bepalingen breder uitgewerkt en anderen soms een weinig veranderd zijn. Uitvoerig is behandeld al wat op de "regering der kerk" betrekking heeft, en sommige bepalingen die daarbij gemaakt werden doen ons duidelijk zien, hoe ook deze Synode getracht heeft de kerk vrij te houden van een invloed der Magistraten, die verder ging dan het verlenen van handhaving en ondersteuning.

De 22ste Juni werd aan Aartshertog MATTIAS en de Raad van State een gedenkwaardig verzoekschrift ingediend, "par les habitans des Pays-Bas' protestants vouloir vivre selon la réformation de l'Évangile" hetwelk de 7den der volgende maand werd gevolgd door een tweede, eveneens gericht, "à Son Altêze et Messieurs du Conseil d'Etat, par les protestans, sur le fait de l'assurance en l'exercice de l'une et de l'autre religion." Daarop stelde de Prins VAN ORANJE het ontwerp van **Religievrede** op, dat in naam van de Aartshertog en de Raad van State uitgevaardigd, de 27sten AUGUSTUS te Antwerpen werd afgekondigd.

Het is de vraag of de Synode van Dordrecht enig aandeel gehad heeft aan het indienen van de bovengemelde verzoekschriften. Bij BOR, die de beide rekestes in hun geheel mededeelt, vinden wij daaromtrent niets, doch HOOFT 2 en na hem BRANDT 3 melden, *dat het met de toestemming* der Synode geschied is.

Mr. GROEN VAN PRINSTERER schrijft: "le 22 Juin les Réformés (déterminés, à ce qu'il paraît, par l'avis du Synode de Dordt, présidé par DATHENUS) présentèrent leur première requête, et déjà quinze jours plus tard une seconde à l'Archiduc et au (Conseil d'Etat."4 Laat ons zien wat hiervan zij. In de zomer van 1581 werd er een

Generale Synode te Middelburg gehouden. Deze achtte het een harer verplichtingen te trachten het geschil bij te leggen, dat sedert 1578 tussen de Prins VAN ORANJE en DATHENUS was ontstaan, en om de zaak nauwkeurig en naar eis te behandelen, werden alle getuigen door haar gehoord, die daarover enig licht konden verspreiden. Ook het oordeel van VILLIERS werd gevraagd, de bekenden hofprediker en Raad van Prins WILLEM. (PIERRE L'OTELEUR, Heer van Villiers en Westhoven. Hij was hoogstwaarschijnlijk de steller van de beroemde tweede apologie van de Prins VAN ORANJE) Deze schreef een merkwaardige brief aan de Synode terug, waarin o. a. de volgende woorden voorkomen: "Quant au faict de Monsieur DATHENUS, j'ai tousjours esté marri de veoir le train que ces affaires prenoient, et s'il lui eust pleu croire des le commencement le conseil que Messieurs EYDANUS, TAFFIN et moi lui donnions, *qui estions éleus avecq lui par le Synode de Dordrecht pour la requeste*, il se fust tenu en Anvers, et ne fussent pas ensuivi tant de mauls, etc." (H. Q. JANSSEN, PETRUS DATHEHUS, bl, 120)

VILLIERS spreekt hier van het najaar van 1578, toen DATHEEN zich tegen de begeerte van de Prins naar Gent had begeven. Wij horen hier dus van hem het hoogst belangrijk bericht, dat de Synode van Dordrecht hem met DATHEEN, VAN DER HEYDEN en TAFFIN had verkozen om het rekest, waarmede niets anders dan het verzoekschrift voor de Godsdienstvrede kan bedoeld zijn, aan de Aartshertog aan te bieden. Dit stemt overeen met hetgeen wij bij TE WATER lezen, dat namelijk GASPAR VAN DER HEYDEN na het einde der Synode, op haar bevel naar Antwerpen is gereisd, hoewel deze schrijver blijkbaar niet wist met welk doel dat geschied was. (J. W. TE WATER, Reformatie van Zeeland, blz. 404) TAFFIN, die ook op de Synode aanwezig was, was destijds predikant bij de Waalse gemeente te Antwerpen, en VILLIERS zelf, die deze kerkvergadering niet heeft bijgewoond, bevond zich met de Prins in diezelfde stad. Wij zagen dat het eerste rekest werd aangeboden de 22sten Juni. In dit belangrijk stuk werd als het enige middel, om "tot een goede enigheid te komen, alle quaed vermoeden weg te nemen en alle mistrouwen uit te blusschen" aanbevolen, de Protestanten de "vrije oeffeninge der Religie" toe te staan en beide gezindten (Roomschen en Onroomschen) zooveel mogelijk met gelijke rechten te begiftigen. Met klem van redenen en door tal van voorbeelden, aan andere volken en staten ontleend, wordt aangetoond dat twee verschillende godsdienstvormen zeer wel in een land naast elkander kunnen blijven bestaan, en dat het slechts is om hunne tegenstanders te beter ten onder te kunnen brengen, dat vele roomschgezinden dit voor onmogelijk houden. "Dat het U dan believe," aldus eindigen de supplianten, "mitlijden te hebben over die, welke hen tusschen uwe armen begeven hebben, en naest God van niemand anders verlichtinge verwachten dan alleen van U. Maekt daerom dat door een heilige Wet van vergevinge en vergetinge alle saken voor henen geschied ter eender en ter ander sijden begraven werden, also dat namaels niemand ondersocht noch beswaert werde om enige saken, die uit oorsaken van der verscheidenheid der Religiën geschied zijn. So sullen de Protestanten beloven hen allen redelijke conditiën te onderwerpen, ja dat se die onverbrekelijk sullen houden, dat het uwer Hoogheid believe sal voor te stellen en dat sy daarvan sulke versekeringe geven sullen die men vinden sal hen mogelijk te wesen." Het tweede rekest bevatte hoofdzakelijk een ontwerp van maatregelen, welke dienstig zouden kunnen zijn, om enen mogelijken Godsdienstvrede door beide partijen ongeschonden te doen bewaren, terwijl de schrijvers aan het slot beloofden "aen enige Princen en grote Heeren te suppliëren, dat het hen believe voor haar getrouwigheid te verantwoorden, de welke sy ook verhoppen te verkrijgen."

Het antwoord op deze beide rekesten was, gelijk wij reeds opmerkten, het ontwerp van **Religievrede door Prins WILLEM** opgesteld, dat na langdurige beraadslagingen aan het oordeel der verschillende gewesten onderworpen werd. Wanneer wij de verschillende punten, waaruit dit merkwaardig stuk bestaat, nauwkeurig nagaan, dan treft het ons terstond, dat daarin in hoofdzaak juist datgene aan de Protestanten wordt verleend, waarom zij in hunne verzoekschriften hadden gebeden. Alle mishandeling, ter zake van de religie sedert de Gentse vrede bedreven, zoude vergeven en vergeten zijn; elkeen zoude aangaande de twee religiën vrij en vrank mogen blijven, en God dienen naar het verstand hem gegeven. Overal waar honderd huisgezinnen van de een of andere gezindte vrije openbare godsdienstoefening begeerden, zou die worden toegestaan, terwijl men in het begeven van ambten niet op gezindte, maar slechts op bekwaamheid letten zoude. Men mocht dus verwacht hebben dat deze Godsdienstvrede, althans door de Protestanten, met vreugde en dankbaarheid zoude zijn ontvangen, doch het tegenovergestelde had plaats.

Terwijl de Rooms en er niet van wilden horen, omdat men volgens hen de ketters te veel had toegegeven en het gehele ontwerp tot schade van hun heilig, oud, katholiek geloof moest verstrekken, beweerden juist de Gereformeerden, dat zij te weinig hadden ontvangen en "dat Gods eer niet bevorderd werdt, waar men openbare afgodendienst toeliet."

En wat was het oordeel van DATHEEN? In zijn verantwoording verklaarde hij zes jaren later, "dat hij noyt in der Schrift ofte Kerkelijke Historiën gelesen hadde, dat enig Christelyck Potentaet die openbare uytgeroyde affgoderie oyt wederom opgericht hadde, off dat 't selve met goeder conscientie geschieden conde," en hij verzette zich dan ook met de grootste heftigheid tegen de invoering van dien Godsdienstvrede te Gent. Van DATHEEN verwondert dit ons niet; wij kennen zijn karakter en het zou eerder onze bevreesing opwekken, indien hij met de Godsdienstvrede had ingestemd, doch hoe is dit gedrag te rijmen met het feit, dat hij deel uitmaakte der commissie, die het verzoekschrift tot invoering van dien zelfden Godsdienstvrede moest indienen? Ziedaar een duister punt dat enige opheldering eist.

De Prins VAN ORANJE had sedert lang gewenst *een Religievrede tussen Rooms en Onroomsen* tot stand te brengen; zijn doel was steeds geweest ook voor deze laatste volkomen vrijheid te verkrijgen en het recht van in het openbaar hunnen godsdienst te plegen hun toe te staan; doch hij had de tijd voor dusdanige bepalingen nog niet rijp bevonden. Thans, nu de spanning tussen de beide gezindten overal vermeerderde, begreep hij dat er gehandeld moest worden en stelde zijn ontwerp op, om daardoor zoo lang mogelijk de vrede in de reeds zoo fel geschokte provinciën te bewaren. Hij wist echter dat zijn voorstel niet aangenaam zoude wezen aan de Aartshertog, die dan ook moeite schijnt gedaan te hebben om de uitvoering er van te verhinderen, en begreep daarom dat het niet ondienstig zijn zoude indien hij gesteund werd door de Gereformeerden, die in een rekest MATTHIAS om datgene zouden verzoeken, wat hij, Prins WILLEM, voornemens was hun aan te bieden. Ik aarzel dan ook niet als mijn overtuiging uit te spreken dat deze beide verzoekschriften *niet van de zijde der kerkelijke afkomstig zijn*, doch in de naaste omgeving van de Prins VAN ORANJE zijn opgesteld.

Vragen wij dan nu naar de opsteller zelven, zo vestigt zich onze blik terstond op **VILLIERS**. Hij, later de schrijver der beroemde "Apologie", was volkomen voor die taak berekend, terwijl wij mogen aannemen dat PHILIPSVAN MARNIX mede een belangrijk aandeel in het opstellen der rekesten zal hebben gehad. Dat bijbrengen van voorbeelden uit vreemde staten en godsdiensten, dat wij in het eerste rekest aantreffen,

en waarop ik reeds met een enkel woord wees, is geheel naar de wijze van doen van deze laatste, terwijl wij bovendien nog de aandacht kunnen vestigen op het feit, dat MARNIX onlangs van de rijksdag te Worms was teruggekeerd, en onder de steden, die tot voorbeeld moesten strekken van het door de schrijvers betoogde, ook Worms wordt aangetroffen. Bovendien, het tweede verzoekschrift met zijn menigvuldige wettelijke bepalingen verraadt een hand, die zich op dat gebied te huis gevoelt, terwijl Wij sommigen van die bepalingen, in hoofdzaak althans, in het ontwerp van de Prins terugvinden.

Waarschijnlijk is dus, naar de wens van Prins WILLEM, door VILLIERS de Synode aangezocht enigen van haar invloedrijkste leden te willen afvaardigen tot het aanbieden van een rekest aan de Aartshertog, waarop, gelijk wij zagen, de keuze van drie hunner volgde, de Praeses, de Assessor en enen vertegenwoordiger der Waalse kerken. Ofschoon de Synode het rekest zelf waarschijnlijk niet in handen heeft gehad, maar de commissie dat bij hare aankomst te Antwerpen 1. gereed gevonden heeft, zal zij toch met de hoofdinhoud wel bekend zijn geweest; wij kunnen immers niet veronderstellen dat zij afgevaardigden zou gezonden hebben tot het indienen van een verzoekschrift, waarvan zij niet wist wat het inhield. Wellicht heeft DATHEEN terstond te kennen gegeven dat hij met de inhoud niet instemde; dit zou verklaren, waarom wij hem de 22ste Juni, dag waarop het rekest werd aangeboden, nog in Dordrecht vinden, waar hij het Avondmaal bediende, terwijl hij eerst enige dagen later naar Antwerpen vertrokken is. Dat niet alle leden der Synode er evenzo over dachten als hij, blijkt uit een brief van JOHANNES CUBUS, de tweeden scriba dier vergadering, de 29ste Juni 1578 uit Antwerpen aan ARNOLDUS CORNELII te Delft gericht, waarin wij het volgende lezen: *"Op onse overghegheven requeste verwachten wij goede antwoorde, ja sij sullen ghedwonghen sijn goede antwoorde te gheven, wt dien dat sij enighe beroerte vreesen wt oorsake van de groten toeloop totte predicatien. De selve onse requeste wordt nu ghedruct ende verhope corts een copye of twee te seynden"*.

Heeft deze zaak ons enigszins lang bezig gehouden, het was, omdat ik helder de grote belangrijkheid wilde doen uitkomen van de taak der commissie, waarvan GASPAR VAN DER HEYDEN een deel uitmaakte. Zij toch baande door het indienen van het rekest de weg, waarop Prins WILLEM straks met zijn ontwerp **van Religievrede** zou kunnen voortgaan.

Deze zijn bemoeiingen omtrent de Synode van 1578, met hetgeen daaruit voortvloeyde, behoren tot de merkwaardigste werkzaamheden van VAN DER HEYDEN in de jaren van zijn verblijf te Middelburg. Onder hetgeen hij in deze stad zelve voor het belang der Kerk deed, verdient vooral onze aandacht zijn verzet tegen de Doopsgezinden, waartoe hij zich gedurende al de tijd, dat hij het leraarsambt aldaar waarnam, geroepen achtte. Ik wens al die gelegenheden, waarbij zijn naam in betrekking tot hen genoemd wordt, achtereenvolgens te behandelen, daar zij te zeer verspreid zijn en aan de anderen kant ook weder te nauw samenhangen, om iedere keer chronologisch in zijn levensbeschrijving te kunnen worden ingevlochten.

9 Doopsgezinden te Middelburg

Reeds spoedig na de overgave van Middelburg aan de Prins VAN ORANJE in de aanvang van 1574 waren, gelijk wij zagen, vele Gereformeerden daar weder binnengestroomd, en met hen natuurlijk ook een menigte uitgewekenen van andere

gezindten, die vrijheid in de nu voor hen veilige stad kwamen zoeken. Doch een onbeperkte vrijheid van godsdienst behoorde niet tot hetgeen mogelijk of oorbaar geacht werd in de zestiende eeuw, en zo geschiedde het dan ook dat de Calvinisten, die toen de sterkste aanhang in Middelburg hadden, spoedig andere gezindten, met name de **Doopsgezinden**, begonnen te belemmeren en, kon het zijn, uit hun stad te weren. Men was altijd bevreesd dat het met hen nog eens "op sijn Munsters" mocht toegaan, en achtte hunne weigering om de eed af te leggen gevaarlijk voor de Staat als een mogelijk deksel der leugen, terwijl hunne weigering om de wapenen te dragen diegenen verbitterde, die hun leven veil hadden voor de verdediging van het vaderland. *Vergelijk de notulen van de Middelburgschen kerkenraad van 31 Maart 1574, waar wij o. a. lezen: "Dagelicx siende de grote menichte der Wederdooperen, die dagelicx openbaerlic inder stadt quamen,..... soo was verordeneert, dat men (uit compassie van der lieden sielen, oock uit vreesse, oft op syn Munsters mocht toegaan) met requeste de Magistraet soude waerscuwen..." etc.* Zie F. NAGTGLAS, de Kerkenraad der Neder-Duitse Hervormde Gemeente te Middelburg, tegenover de Doopsgezinden, Voetwasschers en Martinisten, van 1574-1608, opgenomen in de Bijdragen tot de Oudheidk. en Gesch., inzonderheid van Zeeuwsch Vlaanderen, VI, bl. 240.

Wij moeten dus niet voorbijzien, dat niet altijd onverdraagzaamheid of haat tegen andersdenkenden de grond was van de vervolging, tegen hen ingesteld, en waar wij mannen als TAFFIN, VAN DER HEYDEN, ja zelfs MARNIX VAN ST. AIDEGONDE tot harde maatregelen tegen hen geneigd zien, moeten wij de drijfveer, die hen daartoe aanzette, elders en dieper zoeken.

Wij kunnen ook begrijpen, dat deze mannen bevreesd waren beginselen te zien zegevieren die, consequent doorgevoerd, de gehele Kerk, op zoveel bloed en tranen gegrondvest en hun zoo dierbaar, te gronde moesten richten.

Reeds in Maart 1574 werd door de kerkenraad van Middelburg het vermoeden geuit, dat er vele Doopsgezinden in de stad moesten zijn, daar er veel meer kinderen geboren dan gedoopt waren, en in Mei staken er zeer velen uit Engeland naar Walcheren over, daar zij door Koningin ELIZABETH uit haar rijk waren gebannen. "Op het vernemen van de tijding, dat er een "scip vol Wederdoopers" in aantocht was, begaf zich GELEIN D' HOORNE (de predikant van Middelburg) met een ouderling naar de Magistraat, "biddende dat die Heeren in desen toesaghen, dattet ons op geen Munstersche murderie uitquam, maer dat sy, soo met de eedt, als met andere middelen, de secte bedwongen." NAGTGLAS, a.w. bl. 242.

De 22ste Augustus van dat zelfde jaar schreef dan ook VAN DER HEYDEN aan CORNELII: "Auditorium nostrum Middelburginum paulatim quidem augetur, verum non ex sententia. Gravantur cives insolentia militum plus satis, ita ut multi indies nostrorum fratrum revertantur in Angliam, et interea locus impletur Anabaptistis."

Anderhalf jaar later was de toestand nog niet verbeterd, blijkens hetgeen hij toen aan zijn vriend schreef: "Status nostrae Ecclesiae mediocriter est; Anabaptistae indies fiunt audaciores." 2. Zeer dikwijls treffen wij de naam van GASPAR VAN DER HEYDEN, in de notulen van de kerkenraad van Middelburg met betrekking tot de Doopsgezinden aan, hetzij om hen te vermanen en te bestraffen, hetzij om bij de stedelijke regering enige maatregel ten hunnen opzichte doorgevoerd te krijgen. Zo bv. 26 Juli 1575. "Dewyl dat bet ergherlick is, dat men Mr. GERMAIN, een openbaeren Wederdooper, laet schole houden, is goet gevonden, dat men dese saek

metten eersten HUGO JOOSSE sal aengheven, hem biddende, dat hij dit inden Raet wilde voorstellen; dit is Mr. JASPER opgelegd." NAGTGLAS, a. w. bl. 244.

Een voorname rol speelt hij bij de behandeling der zaak van HENDRIK VAN HENSBERGEN, een onrustig man, die, van Antwerpen afkomstig, zich te Middelburg aan de zg. *Voetwassers* (ene afdeling der Doopsgezinden) aansloot en de gemeente "seer perturbeerde," doch zich later met de Gereformeerden verzoende, en vele jaren achtereen het predikambt bij deze kerk waarnam. Verscheidene malen werd hij door VAN DER HEYDEN "vermaent," totdat hij eindelijk betuigde "dat het hem leet was, dat het met hem soo verre ghecomen was." Hij beloofde "van nu voortaan niemand meer ontrust te maken, maer het woord Godts te onderzoeken ende so het meughelyck is, hem met de ghemeinte te versoenen." Hij schreef een schuldbelijdenis, en werd de 17de November weer bij de Gereformeerde gemeente aangenomen. TE WATER vermeldt, dat aan VAN DER HEYDEN in Middelburg, onder "andere zaken van gewicht", ook het "houden van een gesprek met de Wederdoopers" werd oppedragen.

In de Kerkenraads notulen van het einde van 1577 en het begin van het volgend jaar vinden wij daaromtrent meer. Wij lezen daar: "Dewijl dat CRYNTGEN verclaert heeft, in teghenwoordigheit van Wederdooperen, dat sy ongherust was in 't stuk der menswerdinghe CHRISTI, daerover sy de dispute begheerde te hooren, tot haerder gherusticheit tusschen ons en deselve Wederdoopers, waarmede de Dopers wel te vrede syn, ende presenteren sulx te doen, als't CRYNTGEN (CRYNTGEN JANS. VAN ESSEN, "lakencoopster in de langhen delft) begheeren sal, so is verordent, dat dese dispute uitgesteld wert tot naer het anstaende Nachmael, ende dan sal Mr. CASPAR de dispute wtvoeren, in 't bijwesen van **Mr. JAN SEU, MICHEL PANEEL, JEREMIAS ACKERMAN en JACQUES VAN BERTHEM**, met nog twee andere broederen van buten der consistorie, te wetene CORNELIS CLAESSE ende ANTONIE BOLLAERT. Item is goet ghevonden, dat tot dese dispute ghenomen wert enen notarius, die de redenen van beider syden getrouwelick opschryven sal. En is daertoe verordent Mr. RYCHARD VAN VARENT."

Dit dispuut heeft echter niet plaats gehad. Na vele onderhandelingen is men wel de 4de Januari 1578 tezamen gekomen, maar nadat de Doopsgezinde leraar **HANS BOSSCHAERT** een "predicatie" gedaan had, "heeft HEYDANUS, veel dynghen opghetekent hebbende, de leeraer ghepresenteert, van de menswerdynghe (verkeerde leer over de menswording van Christus) ofte ander puncten, die de leeraer valschelycke gheleert hadde, te disputeeren, present een of twee notaryen 't welck de leeraer gantsch afgheslaghen heeft, alleen bereyt synde, sonder notarius ofte ander ghetuyghen te verantwoorden wat hij daer gheleert hadde. Allegerende seecker waerschouwyinghe van de hooghe overheyt, van gheen gherucht ofte beroerte te maken. Somma niet te willen disputeeren, ten ware van de overheyt gheconsenteert of verordent." Nadat men verlot van de overheid gevraagd en verkregen had, om gedurende drie dagen te disputeeren, in 't bijzijn van "2 notariën, die alles soudent opteekenen" werden de Doopsgezinden weder daartoe aangezocht, maar zij weigerden, bij monde van bovengemelden BOSSCHAERT. Van dit verzoek en deze weigering werd door de notaris VAN VARENT acte opgemaakt, en "dewijl dat de Mennonyten niet af en hielden tot Syriczee, (Zierikzee) Andwerpe, en elders leughenen te stroyen, segghende dat de ministers der kercke tot Middelburgh niet en hebben durven jegens HANS BOSSCHAERT haeren Bisschop disputeeren, hoewel het van de overheyt toeghelaten was, so is goet ghevonden, dat men copie van de handelynghe senden sal tot Syriczee, tot Andwerpe ende tot elders, opdat haere leughenen daerwt blycken moghen."

Hiermede eindigt de zaak van dit dispuut, en wij weten niet of zij later nog weer is opgenomen.

In 1578 dienden de gilden van Middelburg een verzoekschrift in bij de Magistraat, waarin zij klagen over de vrijstelling der Doopsgezinden van de wacht, en ijveren tegen "die voorghewende heiligheit van seeckere ingesetenen, die sich aen 't wacht houden onttrecken." F. NAGTGLAS, a. w. bl. 241.

Onnodig acht ik het hier verder al de gevallen met betrekking tot de Doopsgezinden te vermelden, waarbij VAN DER HEYDEN, hetzij alleen, hetzij in gezelschap zijner mededienaren, in de Middelburgse kerkenraadsnotulen voorkomt; zij zijn daarvoor niet belangrijk genoeg en komen meestal ongeveer op hetzelfde neder.

Liever wens ik thans een ogenblik stil te staan bij een brief, dien VAN DER HEYDEN in Maart 1577, naar aanleiding van hetzelfde onderwerp, van MARNIX VAN St. ALDEGONDE ontving. De stedelijke regering van Middelburg had de Kerk ijverig gesteund in haar pogingen, om de Doopsgezinden aldaar te bemoeilijken. Zo had tegen het einde van 1576 de Magistraat van die stad hun winkels doen sluiten, onder voorgeven dat zij door het weigeren van de eed de burgerlijke orde en de band der maatschappij verbraken, en alzo niet langer als burgers geduld konden worden. Hierover dienden de Doopsgezinden een beklag in bij de Prins VAN ORANJE, die reeds de 26 Januari 1577 een gunstig antwoord daarop gaf en ordonneerde, dat de "Supplianten bij de Magistraet souden mogen bestaen met haer jae in plaetse van eede, mits dat d' overtreeders van dien als eedbrekers ende meyneedigen souden gestraft worden," terwijl zij weder hunne winkels mochten openen "ende neeringe genieten, gelijk sy van te vooren gedaen hadden." (BRANDT, Hist. der Ref. I. bl. 588.) De predikanten behaagde deze handelwijze des Prinsen niet, gelijk zich laat denken, en zij deden hun uiterste best, om de zaak nog veranderd te krijgen.

TAFFIN, die een opstel had geschreven ter bestrijding van der Anabaptisten onwil om de eed af te leggen, had er met de Prins en VAN DER HEYDEN over gehandeld. De eerste was echter niet te bewegen iets aan zijn besluit te veranderen, en zag ongaarne dat er tegen de Anabaptisten geschreven werd, de tweede keurde dit bepaald nodig, en had er bij TAFFIN op aangedrongen. In de vergadering der Staten van Holland en Zeeland, in Maart 1577 te Dordrecht gehouden, werd de zaak opnieuw met de Prins besproken, en uit de brief (hierboven gemeld) die MARNIX de laatste van die maand aan VAN DER HEYDEN richtte, zien wij dat de Prins bij zijn vroeger besluit volhardde, en de zachtere weg bleef verkiezen. MARNIX bleef evenzeer bij zijn gevoelen en achtte dat men hen, die de eed weigerden, niet als burgers moest beschouwen, doch de Prins had verschillende redenen, waarom hij weigerde de Doopsgezinden te vervolgen. Niet slechts omdat zij, waar zij weigerden zelve de wapenen op te vatten tot verdediging van het vaderland, hem meermalen met geld hadden bijgestaan, maar ook en vooral omdat hij een afkeer had van alle vervolging ter oorzaak van de godsdienst, en zeer vreesde dat men door op dezen weg voort te gaan, in plaats van het juk van het Pausdom, waarvan men pas was bevrijd, een nieuw juk zich op de hals zou zien geschoven, de heerschappij der bovendrijvende Kerk.

Het is zeer te betreuren, dat wij de brief van GASPAR VAN DER HEYDEN, die dit antwoord van MARNIX uitlokte, niet meer bezitten, daar wij dan wellicht nog beter en uitvoeriger het gevoelen van dezen leraar met betrekking tot de Doopsgezinden zouden kennen, doch althans enigermate wordt ons dit gemis vergoed, door hetgeen wij in een van zijn brieven van het jaar 1579, vader mocht noemen, als staatsmaxime

in al zijn consequentiën vast: "Nullam esse tyrannidem intolerabiliorem, quam conscientis velle dominari." Wat allengs ook in de Gereformeerde Kerk de leus werd: "Verbis, non verberibus, doctoribus non tortoribus," dat was in de 16^e eeuw de overtuiging van zeer weinigen in Kerk en Staat. Dat zij, die als MARNIX VAN ST. ALDEGONDE (en wij kunnen er bijvoegen GASPAR VAN DER HEYDEN) "zoveel vervolging geleden hebben om hun geloof, die leer niet predikten, strekt hun tot onverwelkelijke eer, want het bewijst, dat zij hun overtuiging niet lieten leiden door hun belang."

Men vergelijkte vooral wat Dr J. J. VAN TOORENENBERGEN Schrijft in de inleiding op het 2de deel van PHILIPS VAN MARNIX Godsd. en Kerkel. Geschriften, naar aanleiding van diens "Ondersoeeking ende grondelycke wederlegginge der geestdrijvische leere, enz.": "MARNIX wist de Nederlandsche Doopsgezinden niet zoo scherp van de Wederdoopers te onderscheiden, als dat in onze tijd geschied is door de rustige achtbare volgers van MENNO SIMONSZ. zelve. Prins WILLEM I, hun beschermer, ging in dezen toch ook meer met een wijze politiek te rade, dan dat hij dat onderscheid toen reeds zo helder vond."

En verder op bl. XX, naar aanleiding van het volgende, dat Jonkheer DE LYERE in zijn openbare brief aan de Staten-Generaal schrijft: "Ik kan seggen, dat ik de eer gehad hebbe van tegenwoordich te wesen, daer over een volle tafel wijlen mijn Heere de Prince Hoger Ged. deselve contrarie opinie" (op het punt van het bestraffen der ketters) "gedisputeerd heeft tegens myn Heere VAN ST. ALDEGONDE, denwelcken niet onbewust conde wesen, dat dese wyse van fortsich rigeur, die hy voorgeeft, niet ontfangen soude worden bij U. E.," schrijft Dr. VAN TOORENENBERGEN.

Dit bericht heeft alle schijn van waarheid in zich zelf. Inderdaad was MARNIX, hoezeer ook getrouw handhaver van de Gentse Pacificatie en zelfs voorstander van de Godsdienstvrede, niet zo afkerig van alle uitwendige maatregelen tot beteugeling van leringen, die de godsdienst en de maatschappelijke orde bedreigden, als WILLEM I. Deze was zijn tijd ook in dit opzicht vooruit.

Van het nutteloze van het disputeren was VAN DER HEYDEN dus vrij wel overtuigd; hij had dat trouwens te Frankenthal in 1571 leeren inzien. Hij schrijft dan ook: "al disputerde men 100 mael, so sal mense daerdoer niet hinderen connen, maer stouter maken, doch," voegt hij er bij, "salt niet schaden, dat men op middelen bedenckt, of mogelyck d'ouerheyt van Amsterdam sulcks begeert, dat men dan niet ongewapent sy." Het middel volgens hem, "om de secten alderbest te hinderen, is doer de eedt ende d'waken hen op te leggen, want daerdoer wordense in haer opiniën gequetst, ende vlytich toetesien, dat men haar leeraers weere, so vele als men can."

Het dispuut dat VAN DER HEYDEN hier op het oog heeft, had van 27 Febr. tot 5 Juni van het vorig jaar te Emden plaats gehad. Van de zijde der Gereformeerden was het voornamelijk MENSIO ALTING die het woord had gevoerd, terwijl wij onder de Doopsgezinde colloquenten ook HANS BOSSCHAERT aantreffen, dezelfde die, gelijk wij zagen, in het begin van dat jaar te Middelburg geweigerd had met VAN DER HEYDEN te disputeren.

10. Vertrek van Gaspar van der Heyden en de Nationale Synode 1581

Wij hebben gezien dat GASPAR VAN DER HEYDEN te **Antwerpen** verbleef op het einde van Juni 1578 door de Synode Generaal was afgevaardigd.

Reeds in April van datzelfde jaar was, na een verzoek van de Antwerpse gemeente aan de classis van Walcheren om een of twee dienaren gedurende enige tijd ter leen te mogen ontvangen, VAN DER HEYDEN aangewezen om die liefdedienst te vervullen, doch daar hij zoo spoedig naar de Synode zou moeten vertrekken, had men een ander in zijn plaats gezonden.

Zie hierover een brief van DENIS NIYT, "uijt name van de dienaren, ouderlinghen ende diakenen der ghereformeerde kercke CHRISTI binnen Antwerpen," de 21 Mei 1578, waarschijnlijk aan de Delftsche gemeente gericht, waarin zij weder om enen predikant verzoeken, daar de broeder hun door de classe van Walcheren "voor enen tijt van dry weken gheleent" weder moest vertrekken, zoodat zij in groten nood zaten, te meer daar een hunner eigene predikanten, JOHANNES CUBUS, die door VAN DER HEYDEN uit Engeland voor hen was medegebracht, ook naar de Synode was afgevaardigd, en zij dus bijna niemand overhielden. (Werken der Marnix Vereniging, III, III, Bescheiden aang. de Kerkherv. in Vlaanderen bl. 5.)

Wij kunnen ons voorstellen, dat de Antwerpse gemeente hem thans, nu hij in haar midden was, niet zo spoedig wilde laten gaan, en hij zelf zal ook met vreugde hebben medegewerkt aan de opbouw dier gemeente, die hij onder zo verschillende omstandigheden, meer dan elf jaren te voren, had moeten verlaten.

Hoe was het haar gedurende die tijd gegaan? Niettegenstaande de strenge maatregelen van ALVA, bleef de gemeente onder 't kruis te Antwerpen, gedurende de jaren van zijn schrikbewind, toch in leven, ofschoon zij natuurlijk een kummervol bestaan leidde, en haar leden niet dan met de grootste omzichtigheid konden tezamen komen.

Van 26 April 1573 is ons een brief bewaard, welken "de ouderlingen ende diakenen der kercke Christi onder 't Cruijs" aan de kerkenraad te Emden zonden, en waarin zij om andere predikanten verzochten, daar de hunnen te zeer bekend waren geworden. Om dezelfde reden veranderden zij ook het zegel, dat zij tot nu toe gebezigd hadden, in een dat uit een lelie in het midden der doornen bestond, met het opschrift: "Gelijk een lelie onder de doornen, Cant. 2."

Langzamerhand was de gemeente, vooral door het vertrek der meer gegoede leden, zó verarmd, dat zij in Juli 1576 nogmaals een brief aan Emden moest richten, waarbij zij om ondersteuning vroeg. Deze gemeente collecteerde daarop voor haar de som van 165 gulden. Reeds spoedig na de Pacificatie van Gent 1576 kwam er verademing, maar vooral in 1578 trad de gemeente van Antwerpen moedig in het openbaar te voorschijn. Op Zondag 16 Maart werden er vijftien predikatiën gedaan, en in veertien daarvan het Avondmaal bediend, terwijl de 23sten derzelfde maand de tafel des Heeren op drie verschillende plaatsen binnen het kasteel werd aangericht.

Ten gevolge van de Religievrede, waren de Calvinisten vier plaatsen toegestaan waar zij hunne godsdienstoefeningen mochten houden, namelijk de Jezuïtenkerk, gewoonlijk het *Huis van Aken* genoemd, het Suikerhuis, *de Firmery* en de kapel op het kasteel, die ALVA voor zijn soldaten had doen bouwen, om welke reden de Gereformeerden haar de naam van *Moabiten-kerk* gaven.

Doch, daar deze plaatsen ongedekt waren, en de gemeente dus bloot stond aan regen en sneeuw, vroegen de Calvinisten nog drie kerken, die der Minderbroeders, Predikheren en de St. Andries. Dit verzoek werd de 4den October door de Magistraat ingewilligd, onder voorwaarde dat die kerken door middel van een muur in twee delen zouden worden gescheiden, en dat het koor de kloosterlingen zou blijven

voorbehouden. de 5den van die maand reeds predikte THOMAS VAN TIL in de Predikheren-kerk.

Nadat VAN DER HEYDEN ongeveer een maand in Antwerpen had vertoefd, beschreef de kerkenraad van Middelburg hem op 23 Juli, om weer naar zijn eigen gemeente terug te keren, aan welk verzoek hij de 30ste van die maand voldeed. Doch slechts kort bleef hij aldaar, want doordat de nood zo groot was in Antwerpen, verzocht hij verlof om weder naar die stad te vertrekken, hetgeen hem werd toegestaan, terwijl de Middelburgse gemeente er tevens in bewilligde dat hij in Antwerpen blijven zoude, totdat het Heilig Avondmaal gevierd en ouderlingen en diakenen verkozen waren. Spoedig echter geschiedde wat wel te voorzien was geweest; de 18de October 1578 benoemde de Antwerpse gemeente VAN DER HEYDEN tot vaste leraar. In die stad werd, bij het steeds groeiend aantal Gereformeerde gemeenteleden, het gebrek aan een voldoende getal leraars steeds duidelijker gevoeld. Op het einde van Augustus waren er nog niet meer dan twee vaste predikanten werkzaam, en naar alle zijden wendde men zich om hulp. Het kan ons dan ook niet verwonderen dat VAN DER HEYDEN ernstig door de Antwerpse gemeente werd aangezocht om zich voor goed aan haar te verbinden, en evenmin, dat hij zelf zich gedrongen gevoelde aan dat verlangen gehoor te geven. Hij toch gevoelde zich steeds het meest tot deze zijn eerste gemeente aangetrokken, waar hij onder zoo verschillende omstandigheden het Woord had verkondigd, zoo vele gevaren had doorstaan en nu vrij uit van CHRISTUS kon getuigen. Hij beriep zich dan ook op de voorwaarde, die hij bij zijn komst te Middelburg had gesteld, "dat hij naar Antwerpen wilde terugkeren, zoo de Heer opening aldaar gaf," en ook de Prins VAN ORANJE richtte een schrijven aan de Middelburgse kerkenraad, om aan het verzoek van Antwerpen klem bij te zetten. Het kostte moeite de Middelburgse gemeente te bewegen hem af te staan en nog in Maart van het volgend jaar was de zaak niet tot een beslissing gekomen. Verscheidene malen reisde VAN DER HEYDEN tussen Middelburg en Antwerpen heen en weder, en verdeelde aldus zijn werkzaamheid in zekere zin tussen die beide gemeenten, doch deze toestand kon niet voortduren, want, gelijk hij zelf de 11de Maart 1579 schreef, nadat hij weder drie volle maanden in Antwerpen had doorgebracht: "ick bemerc, wat schade ick hier doe met dit ouer ende weder ouer reijsen," terwijl hij als zijn overtuiging uitspreekt, dat hij toch zal moeten eindigen met te gaan, ofechoon hij tevens vreest, dat de kerk te Middelburg "alsdan seer qualijck versien blijft." "Mij aengaende," aldus eindigt hij, "ick geue mij gansch de Heer ouer ende wil hem dienen, waert hem belieft."

Eindelijk werd besloten, dat VAN DER HEYDEN voorgoed naar Antwerpen zou vertrekken, en de 2de Oktober 1579 predikte hij zijn afscheid te Middelburg.

In zijn plaats kwam Pieter Cornelissen van Leiden. Hij werd bevestigd op 6 dec. 1679 en vertrok weer naar Leiden 10 dec. 1580. De predikanten Seu en Paneel kregen versterking in de persoon van Johannes Heijsenbach. Hij was proponent en werd bevestigd 20 mei 1582.

Maar wie had ooit kunnen denken dat een stad die begin 1574 uitgehongerd was en aan de verwoesting scheen prijs gegeven een moederkerk zou worden van Zeeland? Van dinsdag 30 mei tot woensdag 21 juni 1581 werd de tweede nationale synode van de Gereformeerde kerken in Nederland gehouden te Middelburg. Dwars door de al politieke beroeringen en oorlogvoering, door de roerige kerkelijke verwarring en

verwikkelingen heen kwamen de gedeputeerden uit Noord- en Zuid Nederland bijeen. Van de totaal 48 afgevaardigen kwamen er 10 predikanten uit Holland en Zeeland. "Mijn raad zal bestaan en Ik zal al Mijn welbehagen doen".

EINDE